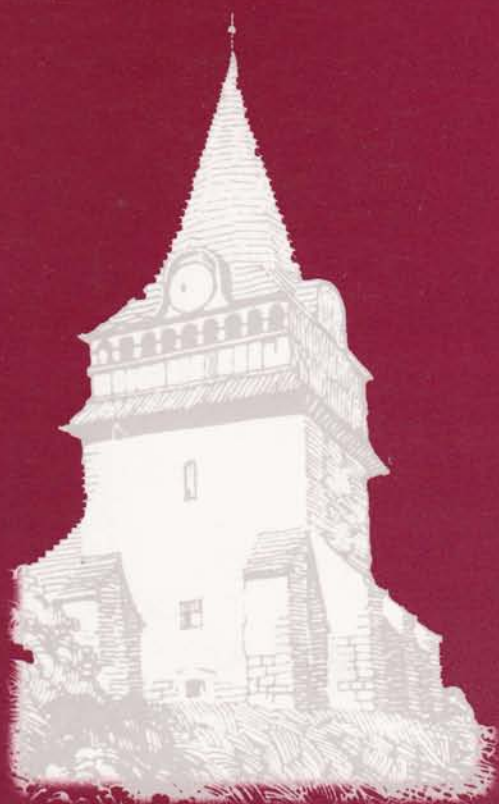

KÖSZÖNTŐ KÖTET
B. GERGELY PIROSKA
TISZTELETÉRE

623 259
Bt 2

A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1.

Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére

21001000300047

Miskolci Egyetem

A kötet megjelenését támogatta

a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Dékáni Hivatala
és a Miskolci Egyetem Oktatásának Fejlesztéséért Alapítvány

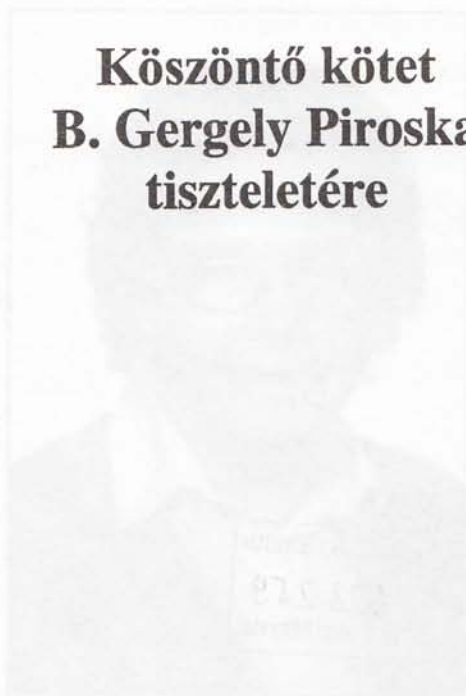
Szerkesztette:
GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ
KOVÁCS MÁRIA

Technikai munkatársak:
MIKLÓS GABRIELLA
NAGY JUDIT

ISBN 963-538-1
© Szerzők, 2002

Megjelent a Bíbor Kiadó gondozásában
Felelős vezető: Borkúti László
Sokszorosította a Bíbor Kiadó DUPLO 43S másológépén
Borító: a MAXIMA Cs-A Kft.
Kötészet: Papír Stúdió Bt, Miskolc
Felelős vezető: Barakonyi Zsolt

**Köszöntő kötet
B. Gergely Piroska
tiszteletére**

A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke
Miskolc
2002

Dr. György Pirkócs

Tabula Gratulatoria

Besenyei Lajos	Kovács Viktor
Bessenyei József	Kovácsné Szabó Zsuzsanna
Büky László	D. Mátai Mária
Erdélyi Erzsébet	Mező András
Fazakas Emese	Miklós Gabriella
Fazekas Csaba	A. Molnár Ferenc
Fekete Péter	Nagy Judit
Fercsik Erzsébet	Nagy L. János
Gréczi-Zsoldos Enikő	Nemes Magdolna
Hajdú Mihály	Nyirkos István
Hegedűs Attila	Ördög Ferenc
Hoffmann István	Patkó Gyula
Horváth Katalin	Péntek János
Jakab László	Péterfy Gergely
Juhász Dezső	Posgay Ildikó
Kabán Annamária	Raátz Judit
Kabdebó Lóránt	Rácz Anita
Kálmán Béláné	V. Raisz Rózsa
Kamondi Lászlóné	Sebestyén Zsolt
Kecskés Judit	Szabó Zoltán
Kemény Gábor	Szathmári István
Keresztes László	Szikszainé Nagy Irma
Keszler Borbála	Takács Judit
Kilián István	Tóth Valéria
Kis Tamás	Török Tamás
Kiss Antal	Várnai Judit Szilvia
Kiss Jenő	Vörös Ottó
Kolla Mária	Zelliger Erzsébet
Kornyané Szoboszlay Ágnes	Zimányi Árpád
Kovács Mária	Zsemlyei János

Tartalomjegyzék

Tabula Gratulatoria	7
Köszöntő	11
BÍRÓ FERENC: Többnevűség, szinonímia Körösladány helynévrendszerében	15
BÜKY LÁSZLÓ: <i>15. keő Bors – kujonéroz – menikeő</i>	21
ERDÉLYI ERZSÉBET: Betűk, betűjelek, betűszók – és a névhasználat (A betűszós névelemek múltja, jelene és jövője nagykőrösi személynevekben)	26
FAZAKAS EMESE: Személyragozott igekötők?	32
FEKETE PÉTER: XIX. századi nyelvjárásgyűjtők az északi régióban	37
FERCSIK ERZSÉBET: A tanári mesterséget űző nők asszonynevééről	41
GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ: Az élő és élettelen inkongruenciájának nyelvjárástörténeti vizsgálata (Adalékok az <i>aki</i> vonatkozó névmás történetéhez)	46
HAJDÚ MIHÁLY: A tulajdonnevek köznevesülése	50
HEGEDŰS ATTILA: Székelyudvarhely nyelvjárásának változása (XVI. század vége–XX. század közepe)	60
HOFFMANN ISTVÁN: Egy újabb nyelvtörténeti adatbázisról	65
HORVÁTH KATALIN: „ <i>Legyek ferge rabja, bátor ne szolgálja...</i> ” Kései hozzászólás egy Balassi-verssor magyarázatához	69
JAKAB LÁSZLÓ: A <i>be</i> igekötő alajka XIV–XV. századi kódexeinkben	73
JUHÁSZ DEZSŐ: „Állati” cselekvések és történetek emlékei helyneveinkben (Adalékok a nyelvi műemlékvédelemhez)	78
KABÁN ANNAMÁRIA: Egy versszöveg hangsúly- és dallamszerkezete	82
KECSKÉS JUDIT: Újabb adalékok az alias-szal kapcsolt nevekhez	88
KEMÉNY GÁBOR: Idegen név magyar raggal	91
KERESZTES LÁSZLÓ: A finn igetövek összefüggése alapalakjukkal	96
KESZLER BORBÁLA: Az orvosi nyelv és a nyelvújítás	101
KIS TAMÁS: A hangalaki szóalkotás	104
KISS ANTAL: <i>Néki</i> 'valaki'	108
KISS JENŐ: Egy lexikográfiai fölmérés tanulságaiból	111
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Kós Károly „tusakodása”	115
KOVÁCS MÁRIA: Palóczy László nyelvhasználatának főbb jellemzői 1846-os hivatalos levelei alapján	118
D. MÁTAI MÁRIA: A magyar névmásrendszer alakulása 1772 után	122
MIKLÓS GABRIELLA: Nyelvi egységesülés az északkeleti régióban a XVII. század elején	126
A. MOLNÁR FERENC: Kommentárok Balassi Bálint <i>Az erdéli asszony kezéről</i> című verséhez	130
NAGY JUDIT: A magyar és az észti igekötőkről	134
NEMES MAGDOLNA: Képzéssel alakult földrajzi köznevek	139
NYIRKOS ISTVÁN: A nyelvi eszményről	143
POSGAY ILDIKÓ: Miért éppen <i>János</i> ?	148
RAÁTZ JUDIT: Női neveink az Új magyar utónévkönyvben	151
RÁCZ ANITA: Mássalhangzó-torlódások ómagyar kori helyneveinkben	155

V. RAISZ RÓZSA: A nevek mint informáló tényezők két Márai-regényben.....	159
SEBESTYÉN ZSOLT: Hetyen vezetéknevei	164
SZABÓ ZOLTÁN: A posztmodern intertextualitás egy sajátos változatáról.....	168
SZATHMÁRI ISTVÁN: A XX. századi magyar nyelvtudomány rövid története (Részlet egy hosszabb tanulmányból)	172
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: A reklámcélú banki nyomtatott ismertető kérdéshalakzatai.....	178
TAKÁCS JUDIT–VÁRNAI JUDIT SZILVIA: Gondolatok a magyar hivatalos személynévhasználatról az uniós csatlakozás tükrében.....	182
TÓTH VALÉRIA: Hangszerkezeti vizsgálódások a korai ómagyar korban.....	186
TÖRÖK TAMÁS: Zoborolja magyar helynevei szlovák térképeken.....	190
VÖRÖS OTTÓ: Az állatnevek mint szó- és névelemek Vas megye földrajzi neveiben.....	195
ZELLIGER ERZSÉBET: Interferenciák a többnyelvűség körülményei között (Esettanulmány)	200
ZIMÁNYI ÁRPÁD: Az egyidejűség kifejezése a melléknévi igenév jelzői használatában ...	203
ZSEMLYEI JÁNOS: A <i>szabadság</i> szó 'nagyvásár' jelentésének földrajzi elterjedtségéről...	208
B. Gergely Piroska tudományos munkássága.....	213

Köszöntő

Ünnepeltünk, Gergely Piroska 1932. november 6-án született Kolozsváron. Itt végezte általános, majd középiskolai tanulmányait, s szerzett magyar nyelv és irodalomtanári diplomát a Bolyai Tudományegyetemen 1956-ban. Ugyanebben az évben lehetősége nyílt arra, hogy tanársegédként az egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén elkezdje tudományos és oktatói munkáját. Fiatal kutatóként, oktatóként Szabó T. Attila közvetlen munkatársa lett. A professzor úrnak meghatározó szerepe volt abban, hogy Gergely Piroska tudományos érdeklődését elsősorban a nyelvtörténet és a névtan kérdései keltették fel.

A tanszéken végzett munkája, tudományos tevékenysége eredményeként Gergely Piroska 1970-ben megkapta adjunktusi kinevezését. 1974-ben védte meg kandidátusi értekezését *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere* címmel. A monográfiát a magyar személynévkutatásban úttörőnek tekintik, s a tudományterület művelői azóta is gyakran hivatkoznak rá. A névtörténetben főleg a középmagyar kori keresztnévhasználat felekezeti vonatkozásait, valamint az asszonynévformák történeti és szociolingvisztikai alakulásának történetét kutatta és kutatja ma is. Széles körű szakmai és oktatói tevékenysége, tudományos eredményei, hazai és nemzetközi elismertsége alapján 1982-ben kapta meg docensi kinevezését.

Szakmai és emberi kvalitása, addigi kutatói és oktatói munkássága elismeréseként 1985-től 1989-ig tanszékvezetőként irányította a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének munkáját. 1992-től a Miskolci Egyetem docense, a Magyar Nyelvtudományi Tanszék alapító tanszékvezetője.

Gergely Piroska fáradhatatlan munkálkodásának, szervezőkészségének, a minden akadályt leküzdeni képes akaratának, munkabírásának köszönhetjük, hogy a tanszék létrejött, s a kezdetektől ellátta a feladatait a magyar nyelv és irodalom szakos tanárok képzésében a nyelvészeti modul oktatásával. Az ő tanszékvezetése alatt zárult sikeresen a szak, majd a kar akkreditációja, melynek eredményeként az addigi Bölcsészettudományi Intézet karrá válhatott. Kitartása, alapító-szervező-fejlesztő tevékenysége mindannyiunk tiszteletét, nagyrabecsülését kivívta. S mindezek mellett folytatta tudományos kutatásait, névtani szó- és jelentéstörténeti, valamint a beszélt nyelv történetére vonatkozó tanulmányokat jelentetett meg. Kezdetektől részt vett és vesz az Erdélyi magyar szótörténeti tár köteteinek szerkesztésében.

Gergely Piroska 1998 márciusában tartotta sikeres habilitációs előadását magyar névtanból és nyelvtörténetből a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Ezt követően 1999-ben kapta meg egyetemi tanári kinevezését. Szakmai és tudományos eredményeinek elismeréseként 1982-ben a magyar Nyelvtudományi Társaság Csúry Bálint-díját, 1998-ban Pais Dezső-díját, a Miskolci Egyetemen végzett tevékenységéért pedig 2001-ben Signum Aureum Universitatis kitüntetést kapott.

Gergely Piroska személyében tiszteljük a kiváló tudóst, a szakmai sikereket, eredményeket elért kutatót, s szeretjük az embert, kollégát, aki szakmai tudásával, vezetői, emberi tapasztalataival mindig mellettünk állt, akinek mindig volt és van ideje arra, hogy a fiatal kollégákat tanácsaival segítse, időnként nemcsak szakmai kérdésekben.

Piroska! Köszönjük, amit eddig az egyetemért, karért, a tanszékért, értünk tettél! Őszintén szeretnénk és tiszta szívből kívánjuk, hogy még hosszú évekig oktass, kutass a tanszéken, hogy még számtalanszor fordulhassunk hozzád szakmai kérdéssel, kéréssel vagy csak néhány jó szóért. Isten éltesen sokáig erőben, egészségben, boldogságban! További munkádhoz kitartást és sikereket kívánva őszinte szeretettel köszöntelek tanszékünk minden dolgozója nevében:

Kovács Mária

Miskolc, 2002. október 14.

Többnyelvűség, szlovénia Körölczy Ágoston emlékéhez

(A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai)

KÖSZÖNTŐK

... 1. A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai (1979-80) című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat. A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat. A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat. A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat.

... A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat. A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat. A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat. A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat.

... Következésképpen az emlékezés egy újabb megfogalmazás, emlékezés a múltra. A múltat mindig is meg kell emlékeztetni. A múltat mindig is meg kell emlékeztetni. A múltat mindig is meg kell emlékeztetni. A múltat mindig is meg kell emlékeztetni.

... Az emlékezés történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat. A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat.

... A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat. A költészet és a nyelvészet történelmi és kritikai szemléletű tanulmányai című könyv szerkesztésében Székely Ágostonnak köszönhetünk sokat.

KÖSSÖNYÖK

KÖSSÖNYÖK

KÖSSÖNYÖK

KÖSSÖNYÖK

Többnevűség, szinonímia Körösladány helynévrendszerében

(A dolgozat az Országos Tudományos Kutatási Alap T 030167 pályázata keretében készült)

1. „A tulajdonnévi szinonímia nem más, mint a többnevűségnek egy másik aspektusa” (J. SOLTÉSZ 1979: 39). Nyelvi oldalról tekintve bizonyos különböző alakú tulajdonnevek azonos objektumra vonatkoznak, ugyanazt az egyedet jelölik, azonos a denotátumuk, a szövegen belül vagy adott beszédhelyzetben az értelem lényeges megváltozása nélkül felcserélhetők, vagyis szinonimák. A nyelven kívüli valóság oldaláról szemlélve viszont egy-egy élőlényt, földrajzi helyet, intézményt stb. azonosíthat egyetlen szinkrón állapotban egymás mellett élve, de a történetiség folyamatában egymást követően is több eltérő alakú tulajdonnév, azoknak a többnevűségét eredményezve. E jelenség mindenféle, tulajdonnevet viselő jeltárggyal kapcsolatban megfigyelhető. Gyakori eseteit idézi például B. GERGELY PIROSKA is (1977: 16–20, 68–73) a ragadványnevek használatát vizsgálva.

„A térbelileg azonos denotátumra vonatkozó, de időbelileg különböző érvényű nevek viszonyából a szinonímiának egy fontos kritériuma, a felcserélhetőség hiányzik, ezek tehát csak korlátozott értelemben tekinthetők szinonimáknak” (J. SOLTÉSZ 1979: 40). E megállapítás érvényességét nem vitathatjuk, s mivel a szinonímia szinkrón kategória, csak egy-egy időmetszetben – a névváltozás, névváltoztatás körüli időszakban, a régi és az új nevek együttlélése idején – számíthatnak e különböző, ugyanarra az egyedre vonatkozó nevek szinonimáknak. A többnevűség típusába tartozó tulajdonnevek tehát teljes mértékben nem vagy nem mindig felelnek meg a szinonímia követelményének. „Alaktani szempontból a viszony ugyancsak többértű. Eredetükben összekapcsolt szinonimák morfológiai egyezéseket vagy eltéréseket mutatnak. Másfelől pedig eltérő morfológiai szerkezetek is összekapcsolódhatnak szinonimákká” (SZENDE 1996: 68).

Következő rövid áttekintésemben egy alföldi nagyközség, Körösladány helynévalományából gyűjtöttem változatokat a többnevűség illusztrálására megjelent adattáram (BÍRÓ 1999) felhasználásával. A többféle vizsgálati lehetőség közül a névpárok, -együttesek strukturális felépítésének, szemantikai, alaktani összetevőinek a jellemzőit választottam ki szempontként, s ezek alapján igyekszem megtalálni a többnevűség (és sok esetben a szinonímia) tipikus kombinációit, realizációit. A lehetséges alakváltozatok közül számításba vettem minden, legalább morfémiái különbséget mutató előfordulást, illetőleg a szabályosnak tekintett nyelvjárási ejtésváltozattól eltérőt (vö. HOFFMANN 1980, KÁLNÁSI 1980, TÓTH 1999).

2. Az azonos denotátumra vonatkozó, minden névadó motívumukban s így névrészeik funkcióiban megegyező, csupán grammatikai megformáltságukban, szerkesztésükben eltérő változatok alkotják az első csoportot. Jellemző rájuk, hogy tagjaik mindössze egy névelemben különböznek egymástól, tehát a lexikálisan összetett névrészeknek valamely szavában vagy morfémiájában.

2.1. Kialakulhatott a birtokviszony kifejezésére az **alaptagon a jelöltség, jelöletlenség** különbsége. Gyakori váltakozás minden helynévfajtaiban, pl. *Csicseri ~ Csicsér, Csót*

ere ~ Csót-ér, Fás ere ~ Fás-ér, Görög laposa ~ Görög-lapos, Kihl laposa ~ Kihl-lapos, Majta laposa ~ Majta-lapos, Mihály halma ~ Mihály-halom, Sárréti ~ Sárrét, Tekerő-gát dűlje ~ Tekerő-gát-dűlő stb. A tanyanév-variációkban általános, különösen a családnév + keresztnév előtagúak között, pl. Szajvold Béla tanyája ~ Szajvold Béla-tanya stb.

2.2. Az előző alcsoporthoz hasonlóan igen jellemző a képzős és képző nélküli névrészek váltakozása az azonos jelentésű párokban. Az eltérés előfordulhat a bővítményi részen és az egyrészes tagon egyaránt, pl. Cserepesi-major ~ Cserepes-major, Diós-ér ~ Dió-ér, Fási-Bikeri ~ Fás-Bikeri, Guzsalyos ~ Guzsaly, Kecskési-domb ~ Kecskés-domb, Sarlós-zug ~ Sarló-zug, Szilvási-erdő ~ Szilvás-erdő stb.

2.3. Ritkábban az egyes és többes számú alaptagúak is alkothatnak változatokat: Irigy-föld ~ Irigy-földek, Kihl-kert ~ Kihl-kertek stb.

2.4. Eltérhetnek az egyes névegyedek a tőváltozatukban, a képzőjükben vagy mindkettőben: Delelő ~ Délló, Libáda ~ Libádi, Süvítő ~ Süvöltő stb.

2.5. Más névpárokat a képzett előtagú minőségjelzős és a jelölt alaptagú birtokos jelzős szerkezetűek alkotják, pl. Ladányi kovács háza ~ Ladányi kovács-féle ház, Pince-zug dűlje ~ Pince-zugi-dűlő, Tekerő dűlje ~ Tekerői-dűlő stb.

2.6. Előfordul, hogy a terjengős, három vagy több szóból álló nevek bővítményi részének második vagy harmadik néveleme kiesett, s e kettősséget (esetenként szintaktikai különbséggel) mutatják némely névegyüttesek, pl. Mihály-halom-zug ~ Mihály-zug, Mihály molma halma ~ Mihály-halom, Csurgó-kert-alji-gát ~ Csurgó-alji-gát, Györgyik-éri-parthalom ~ Györgyik-éri-halom stb.

2.7. Néhány vízkörnyéki és domborzati helynek a nevei vagy morfológiai típusú (névutós) vagy szintaktikai (birtokos jelzős) szerkezetek. Az utóbbiak alaptagja lehet jelölt és jelöletlen, pl. Gödrök közt ~ Gödrök-köz, Kengyelközt ~ Kengyel-köz, Vesszős-ér közt ~ Vesszős-ér közi ~ Vesszős-ér-köz stb.

2.8. A névrésznyínel kisebb különbséget mutató s azonos objektumra vonatkozó változatok jelentős hányada kettőnél több tagú együtteseket alkot. Bennük a legkülönbélebb alaki-szerkezeti eltérések figyelhetők meg: többféle névelem, többféle morféma más-más szintaktikai szerkezetben realizálódik. Elsősorban a tanya alaprészi nevekben váltakozik a névalkotó részek nyelvtani viszonya, az alaptag jelöltsége, a megkülönböztető személynév összetétele, képzős vagy képzőtlen volta. Az efféle névcsoportok jellemző típusai a következők, pl. Csató János tanyája ~ Csató János-tanya ~ Csató János-féle tanya ~ Csató-tanya ~ Csatóék tanyája ~ Csató-féle tanya; Nazarénus Kecskeméti Ferenc tanyája ~ Nazarénus Kecskeméti-tanya ~ Kecskeméti Feri tanyája stb.

A névváltozatok eddigi típusaiban található különbségek megfigyelhetők a többnevek következő kategóriáin belül is, az eltérő nevek, névváltozatok variációinak igen sokféle kombinációit hozva létre.

3. A többnevek másik csoportjára jellemző, hogy az azonos objektumot megnevező tagjainak a névadásában szerepet játszott legalább egy (a másiktól) eltérő névadó motívum (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 38–40), olyan, amelynek következtében a bővítményi részükben különböznek egymástól (vö. KÁLNÁSI 1980: 28–34).

3.1. **Bővítményi részt vagy előtagot cserélő típus.** Azokat a neveket sorolom ide, amelyekben a közös alaptaghoz más-más megkülönböztető kapcsolódik. E nevek helyfajtajelölő vagy megnevező funkciójú része azonos, az ehhez járuló meghatározó elemek között azonban nincs semmiféle lexikális kapcsolat. Az így alakult nevek hasonló és különböző névadási motívum(ka)t, illetőleg előtagjaik egyező vagy eltérő funkciót hordozhatnak. Valószínűleg a többnevűségnek (a szinonim neveknek) a legnagyobb csoportját alkotják.

a) A névadók felcserélhették a megkülönböztető bővítményi részeket a névadó motívumok megváltozása nélkül, ilyen esetben az eltérő névrészeket alkotó szavak is (akár köz-, akár tulajdonnevek) egymásnak szinonimái. Pl. *Hármas-Körös ~ Nagy-Körös, Ó-Tikos ~ Öreg-Tikos, Ünnepi-gát ~ Vasárnap-gát* stb.

Sajátos alcsoportot képeznek a helynévi előzményű előtagot cserélő nevek. Ezek a jelölt tájrész további differenciálódásával vagy a tájszemlélet változásával keletkeztek, s emiatt nagyszámú objektumnak vannak efféle nevei. Pl. *Bikeri-pusztta ~ Bikasziget-pusztta, Büngösdhát-dűlő ~ Büngösdparti-dűlő, Fási-kastély ~ Fás-pusztai-kastély, Kengyel-part ~ Kengyelközi-part, Tekerő-part ~ Méhes-part, Tekerő dűleje ~ Tekerő-ér dűleje* stb.

b) Igen sok esetben a felcserélt megkülönböztető elem más névadó motívum kifejezője. Az alaprészt – akár megnevező szerepű helynévi, akár helyfajtajelölő földrajzi köznévi – megegyezik, de a jelzők jelentése és alakja különbözik: *Fási-erdő ~ Uraság erdeje, Külső-Korhány ~ Nagy-Korhány ~ Uradalmi-Korhány, Folyás-zug ~ Simai-zug ~ Benke-zug, Gémes-erdő ~ Pallagi-erdő, Szegények földje ~ Páskom-föld (~ Zsellérföld), Téglavető-kunyhó ~ Téglaegető-kunyhó, Iskola utcája ~ Május 1. utca, (Fahíd ~ Vashíd ~) Nagy híd ~ Körös-híd, Cigány zug ~ Epres zug ~ Libádi zug* stb.

c) A birtoklásban bekövetkező változásokat, a tulajdonosváltásokat követő névalkítások, névváltoztatások eredményei az előtagként a birtokosok nevét őrző, de eltérő bővítményi részű helynevek együttese. A tulajdonosváltások gyakorisága miatt sok név tartozik ide. Lexikális felépítésük szerint kisebb alcsoportokra oszthatók.

Más-más személynevekkel alakult változatok: *Gombos András tanyája ~ Perc-tanya, Mikó-tanya ~ Schmidt-féle tanya, Lajos Pál tanyája ~ Morek-féle tanya; Pepiniérmajor ~ János-major, Kis Balázs kocsmája ~ Szabó-kocsmája* stb.

A birtokost személynévvel vagy egyéb szóval nevezik meg: *Nyíriék háza ~ Tollas zsidó háza.*

3.2. Igen elterjedt névpárok jöttek létre a sajátosságot kifejező bővítményi részű két-részes és annak hiányával szerkesztett egyrész-es nevek variációiból, ezek tehát a **meghatározó tagok meglétében**, illetve **hiányában** térnek el egymástól.

a) A helynévpáros egyik tagja lehet pusztán helyfajtajelölő földrajzi köznévi előzményű, mely az osztály- és az egyedjelölést egymagában is képes ellátni, hiszen az adott objektumosztály egyetlen képviselője a (kisebb vagy nagyobb elnevező, névhasználó) közösség névrendszerében. A bővítményi résszel testesebb tag itt utalhat a hely sajátosságára, gyakran egy más helyhez való viszonyra, de lehet csupán a helynevekben jelentkező ösztönös logikai-fogalmi kéttagúságra törekvés megnyilvánulása (vö. HOFFMANN 1980: 19). **Hosszú-rövid változatok** megnevezéssel is gyakran illetik névtanosaink az efféléket (vö. INCZEFI 1970: 58; KÁLNÁSI 1980: 30). Körösladányban a hosszabb alakot gyakran csak külső névként, a nem községbeliek előtt és számára használják az egyértelmű identifikáláshoz, másrészt a nem helybeliek így ismerhetik a jelölt objektumot. A községbeliek „belső használatára” elegendő a rövid alak: *Nagy-szemlyék ~ Semlyék, Kö-*

rös-híd ~ Híd, Körös-gát ~ Gát, Körös-lapos ~ Lapos, Merán-malom ~ Malom, Nagy-erdő ~ Erdő, Mérgesi-víztározó ~ Víztározó stb.

b) Az előbbi alcsoporthoz hasonlóan az egyik tag egyrészes, de nem földrajzi köznevet tartalmaz, hanem egy régebbi (ugyanarra az objektumra vonatkozó megnevező szerepű) helynévi előzményt, a másik név pedig szintén valamiféle sajátosságot kifejező előtagot is. Történetileg vizsgálva őket, igazolni tudjuk, hogy a bővítményi rész nélküli az eredeti, a pontosabb helyhez kötés, a hasonló objektumtól való elkülönítés (gyakran mesterségesen) volt a hosszabb változat megalkotásának az indítéka, pl. *Birkamajor ~ Fási-birkamajor*, *Gát ~ Sebes-Körös-gát*, *Körös ~ Sebes-Körös*, *Külső-major ~ Fási-Külső-major*, *Ladány ~ Körösladány*, *Nagy-semlyék ~ Károlyi-Nagy-semlyék*, *Liget ~ Erzsébet liget*, *Zug ~ Árpád zug* stb.

4. Nemcsak a bővítményi rész **váltakozhat** azonban, hanem az **alaprész** is. Az efféle névegyüttesekben a névadó motívumok vagy a névalkotók szemléletének a különbségét az alaptagok hordozzák.

4.1. Igen jellemző kategória alakult a **földrajzi köznévi névrész változtatásával**.

a) Az ilyen közszói előzményűek állhatnak közszóként is szinonim, felcserélhetőségi viszonyban egymással. E névpárok lexikai összetétele, köznévi jelentésvonatkozása olyan, hogy az eleve a szinonimaként való használatra utalja őket. Körösladányban szép számmal vannak effélék.

Találhatók közöttük egyrészesek: *Bikaakol ~ Bikatanya ~ Bikaház ~ Bikaistálló*, *Pék-ség ~ Sütőde*, *Magtár ~ Granárium*, *Angolkert ~ Erdő* stb. De kétrészesek még inkább, pl. *Büngösdí csárda ~ Büngösd kocsmá*, *Cibulka üzlete ~ Cibulka vasboltja*, *Csót-ér ~ Csót-árok ~ Csóti-fok*, *Erdő-közi-gyep ~ Erdő-közi-legelő*, *Gyomai kövesút ~ Gyomai műút ~ Gyomai országút ~ Gyomai út*, *Tikos-hát ~ Tikos-part*, *Fási út ~ Fási utca*, *Vörösmarty út ~ Vörösmarty utca* stb.

b) Más esetben az alkotó alaprészek közszóként hangalakban és jelentésben egyaránt különböznek, az eltérő névadási szemlélet a helyfajtajelölő földrajzi köznévi megválasztásában mutatkozik, pl. *Cserepes-dűlő ~ Cserepes-pusztá*, *Körös-hullámtér ~ Körös-ját-szó ~ Körös-lapos*, *Tóth Károly-tanya ~ Tóth Károly-erdő* stb.

4.2. A **földrajzi köznévi** a névpárok egyik tagjában lehet zéró fokon is, tehát e nyelvi eszköz **megléte vagy hiánya** idézi elő a váltakozást. E nevek csoportjában az azonosítást szolgáló elem egyezik, osztályjelölő, objektumfajára utaló közszó viszont a névpárok egyik tagjában van csupán, a másiktól hiányzik. Az ilyen szinonimák kiegészítéssel vagy ellipszissel alakultak: az eredmény mindkét esetben azonos típusú névpár. Sokszor nehéz eldönteni, hogy melyik volt az eredeti. Igen gyakori típus, pl. *Fás ~ Fás-pusztá*, *Holt-Körös ~ Holt-Körös foka*, *Kengyel ~ Kengyel-köz*, *Hereföld ~ Hereföldi-dűlő*, *Méhes ~ Méhes-dűlő*, *Süvöltő ~ Süvöltő-ér*, *Tekerő ~ Tekerő-ér* stb.

5. A többnevűség esetei között találunk olyan, közös alaki vagy funkcionális jegyeket is tartalmazó névegyütteseket, amelyeknek egyedeiben nemcsak az alap-, vagy nemcsak a bővítményi részek váltakoznak, hanem az egyik részben, a másik pedig teljesen eltérő, tehát a **váltakozás** egyszerre kettős, egyaránt érinti az **utó- és az előtagot**. A mindkét névrészükben különbözők is többfélék.

5.1. A bővítményi részek eltérhetnek csupán lexikálisan, de funkcionálisan is, az alaprészek pedig közszói szinonimái egymásnak, pl. *Ingyen-hát ~ Rakovics-part*, *Fási-rét ~*

Csikószíni-legelő, Sallai Imre utca ~ Járdás út, Samu kocsmája ~ Klájn-ház, Csáky-kúria ~ Kis-kastély ~ Kultúrház, Derecskei-vasbolt ~ Sebők-ház stb.

5.2. Bonyolultabb összefüggések, illetőleg eltérések is megfigyelhetők Körösladány némely objektumának a nevei között. Az egyik névből az előtag hiányzik, a másiktól a földrajzi köznévi alaprész, vagy hol az egyik, hol a másik névrészi pozícióban található ugyanaz a nyelvi eszköz, pl. *Korhány-pusztá ~ Külső-Korhány, Merán-kastély ~ Kastély ~ Nagy-kastély ~ Kastély-iskola, Öreg-Tikos ~ Öreg-Tikos-kert ~ Öreg-kert ~ Ó-Tikos ~ Tíkosi-Öreg-kert* stb.

5.3. Pusztán a nevet alkotó **nyelvi elemek szórendjének a cseréje** is tapasztalható néhány változatban, pl. *Fás-pusztá ~ Pusztá-Fás, Ritka-Szolga ~ Solga-Ritka, Körösöntül ~ TülaKörösön* stb.

6. A többnevűek utolsó csoportjába azok a névpárok tartoznak, amelyekben semmiféle lexikális elem megléte nem utal – még közvetve, az osztályba tartozáson keresztül sem – a szinonimitásra. E nevekben nincs közös névadó motívum, s mindegyik más-más szemléleten alapszik. **A névegyüttes tagjai között a különbség minden esetben teljes** (vö. KÁLNÁSI 1980: 32). Alcsoportjait csak formálisan, az egyes nevek funkcionális és lexikális alkotórészeinek a száma alapján különíthetjük el.

6.1. Váltakozhat egyrészes név egyrészessel: *Malom ~ Varroda, Ipartestület ~ Könyvtár* stb.

6.2. Egyrészes kétrészessel: *Leventeotthon ~ Fehér Imre-féle ház, Sikátor ~ Csoroslya zug, Mária ~ Tűzokos-pusztá, Parola ~ Dondorogi-örház, Svájceráj ~ Fási-major, Posta ~ Református leányiskola, Makkos ~ Pallagi-erdő* stb.

6.3. Kétrészes kétrészessel: *Fatincóék házak ~ Kis-ábécé* stb.

7. Az előzőekben bizonyos objektumok névváltozatainak, különböző neveinek a kapcsolattípusait általában kéttagú névpárokkal mutattam be. Ugyanakkor a forrásként használt adattárból kitűnik, hogy Körösladányban is szép számmal találhatók **három- vagy többnevű** objektumok. Az efféle alakulatok nevei nem sorolhatók be egyértelműen az előzőekben szerepelt tiszta típusok egyikébe sem. Az ide számítható névegyüttesek tagjaiban kicserélődhet vagy elmaradhat az alap- és a bővítményi rész egyaránt, vagy megjelenhet új névadási motívumú, teljesen eltérő hangalakú szóból álló név stb., vagyis az eddig látott variációk közül három vagy annál több is. A szinkroniában kevésbé (elsősorban a nagy tájváltozások idején) jellemző a többnevűségnek ez a tarka képe, a diakroniában viszont jóval gyakoribb. Különösen a jelentősebb és az idő-egymásutániságban más-más vonása miatt fontos földrajzi alakulatok viselnek sok és sokféle nevet.

E névegyüttesek tagjai általában az előzőekben számításba vett párokba rendeződnek, s e párok tagjai között szorosabb a kapcsolat, pl. *Sebes-Körös ~ Körös ~ Körös kanálisa ~ Új-Körös-csatorna ~ Sebes-Körös-csatorna; Körös-játszó ~ Körös-hullámtér ~ Hullámtér ~ Körös-lapos ~ Lapos; Büngösdhát ~ Büngösdpart ~ Büngösd ~ Büngösd-pusztá; Károlyi-telek ~ Telek ~ Pakac; Virágoskert ~ Kastélykert ~ Sportpálya ~ Futballpálya; Cigány sor ~ Cigányváros ~ Cigánytelep ~ Párizs ~ Új-Párizs; Szegények földje ~ Zselérföldek ~ Páskom-föld ~ Páskomi-dűlő ~ Páskom* stb.

8. Az azonos földrajzi helyet jelölő nevek, névváltozatok viszonyait, kapcsolatait átte-

kintve összegezőként elmondhatom, hogy ezeknek a Körösladányban jól megfigyelhető bősége mellett tapasztalható e névegyüttesek tagjainak a kisebb és nagyobb fokú alak szerkezeti módosulása is. E változások (a külső tájban, szemléletben, az elnevezők és használók gondolkodásában bekövetkezett változások következményeként) az egységesülésre és a pontosabb megkülönböztetésre való törekvések állandó harcának az eredményei. A korábban meglévő egynevévségből új névadó motívum felbukkanásával többnevévség lesz. Más esetben a kétnevű névegyüttesek tagjai közül az egyik fokozatosan kihalhat, létrejöhet újra az egynevévség. Akadnak olyan objektumok, amelyekre a többnevévség lesz jellemző hosszú ideig.

BALOGH LÁSZLÓ 1973. Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról: *Nyelvtudományi Közlemények* 75, 407–18.

BÍRÓ FERENC 1999. *Körösladány helynevei*. Eger

B. GERGELY PIROSKA 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest

HAJDÚ MIHÁLY 1982. *A névelemhiányról*. *Névtani Értesítő* 7, 124–6.

HEGEDŰS ATTILA 1982. *A tanyanevekről*: *Magyar Nyelv* 78, 457–9.

HOFFMANN ISTVÁN

1980. *A helynevek jelentéstani vizsgálatához*: *Magyar Nyelvjárások* 23, 11–21.

1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen

INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata* (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Budapest

KÁLNÁSI ÁRPÁD

1980. *A földrajzi nevek rendszerezésének kérdéséhez*: *Magyar Nyelvjárások* 23, 23–34.

1996. *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen

KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest

KIEFER FERENC 2001. *Jelentélmélet*. Budapest

KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest

MEZŐ ANDRÁS 1970. *Közösségi név – mesterséges név*. *Nyelvtudományi Értekezések* 70. 315–320.

SEBESTYÉN ÁRPÁD 1970. *A tulajdonnevek jelentéstanához*. *Nyelvtudományi Értekezések* 70. 301–7.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest

SZENDE TAMÁS 1996. *A jelentés alapvonalai*. Budapest

TÓTH VALÉRIA 1999. *A helynevek jelentéstani vizsgálatához*: *Névtani Értesítő* 21, 55–61.

15. keő Bors – kujonéroz – menikeő

A SzT.-ban (VII [1995.], 307) olvasható a következő szócikk: „? *kőbors* ’?’ 1630: Beszprinj Miklos. Hozot Jároszlávrol 15. keő Borsot f 6 [Kv; Szám. 18b/IV.58]. A kijegyzésből *kőborsó* is kikövetkeztethető, de ezt sem tudjuk értelmezni.”

A XVI. században a társadalom középrétegeinek fűszerhasználatában a bors nagyon fontos volt, BÁRCZI GÉZA (1966²: 198–9, 1. j.) említi a XVI. század magyar művelődéséről írván, hogy a csepregi iskolamester (városi tanácsi rendelkezés szerint) a prédikátor asztalánál eszik, három-három tál ételhez van joga, s az egyik tál ételnek borsosnak kell lennie. A bors fontosságát jelzi, hogy főúri udvarokban *borsoló*-nak nevezett konyhai alkalmazottakról tudhatni, akik természetesen az egyéb fűszerszámokat is kezelték (vö. OklSz. *borsoló*). Hasonlóképpen jelzi e fűszer elengedhetetlen jelenlétét, hogy a céhla-komákra előírt ünnepi ételek kapcsán még a 18. század elején is kiemelték a bors használatát, jóllehet szerepe később csökkenni kezdett; a XVI. században az európai országokban személyenként 20-20 gramm borsfogyasztást számítanak, a XVII. századra 17-21 grammot, majd még kevesebbet (KISBÁN 1997: 533–4). RADVÁNSZKY BÉLA (1879–1896: 23) közli „Jó Máté Nagy-Szombat-i polgár” hátrahagyott ingóságainak jegyzékét: egyebek mellett van „1 Sakban 163 fonth Bors”.

A SzT. *kő* szócikkének 23. pontjában a következők találhatók: „kőszűly (mérték), kőmérlegsűly; greutate (de cıntar) din piatră; Steingewicht. 1583: Az ha Arosokis csak Imil-lien amollia(an) Darab keowet tarthanak font gianant [Kv; TanJk V/3.273b]. 1699: az nyári ház alatt levő Pinczében ... Hitván Kompona kőveivel edjutt nro 1 [Fejérm., LLt Gyulafi László inv.]. 1712 k.: Boldisár Vajda ... én töllemis apasztatt el az méréssel fél nehezék aranyat, és olyan kővel mért az micsodás leg hamarebb az kezibe akadtott [T; Törzs. Balog János (50) cigány vall.]. 1840: Vagyon ezen rongy raktárban egy compona fábol melyel a rongy mérettetik ... Ezen Komponához tartoznak 7 darab kővek – melyek közül egyik 47. font nehezékű es ebbe vas fül vagyon eresztve a fülbe pedig vas karika ... a második kő 45 font nehezékű ... a 3dik kő 10 fontos ... és ezek mind kovats kővek a 2k kőven kívül [km; KmUlev. 2].”

A SzT. a *nyomó* melléknévről frott szócikkének tanúsága szerint maga a *nyomó* szó is lehet ’mértékegységnyi’ jelentésű: „v[ala]hány nyomónyi/súlynyi; Care are o anumită greutate einige Gewichte schwer. 1558 k.: egy Nehanzor Egy Nyomo aranybol töb lucrum Jö ... Mikor a be vöth arany Jol vagyon Meg frisselue [Nsz; MKsz 1896. 292]. 1638: Joşika Farkas Vram Kamuthy Miklos Vram oe Naga kepeben kez vala fel veni Mi Eleot-tvńk az Sumat vgi mint Tizen Negy Zaz Tizta es igaz Niomo Araniatt [K; JHbK XII. 24]” (*nyomó* I. 1. a.). Jegyzetben megemlíti a SzT.: „A *nyomó* mint súly-mértékegység valószínűleg a nehezéknek felel meg (4,375 g).”

A mérlegeléshez nemritkán kőből való súlyokat használtak, amelyek a legkülönbözők lehettek. Az egyik forrásban az aranyérés kapcsán olvasható volt: „én töllemis apasztatt el az méréssel fél *nehezék* aranyat”, itt a *nehezék* szóval van megjelölve a ’mérlegsűly’. A *nehezék* eme jelentésben való használata a közelmúltban is megvolt: „4. (*elav[ult]*) Súly-mérték (a latnak egy negyed része, 4,375 g)”, illetőleg „1. <Mérlegen> az egyensűly helyreállítására való tárgy, súly”, (ÉrtSz. *nehezék* a.). Abban a forrásban, amelyben a

komponához tartozó nagy súlyú kövek említetnek, a fontnak többszöröséről van szó, a font harmincketted része volt egy lat (TESz. *lat* a.; SzT. *kompona*). A *nehezék*-et Hadrovics László (1992: 183) is említi gyakorlati jelentésvizsgálatot tartalmazó könyvében a súlyelnevezések kapcsán.

A *kő* szó 1490 körüli előfordulásának (NagyvGl. 300) 'súly; Gewicht | súlymérték. Gewichtsmaß' jelentéséhez a TESz. kérdőjelet tesz. Ugyanezen adat bizonytalansága a RMGL.-ban is szerepel („K. [= kiadó]: A *ky* olvasata bizonytalan”), azonban a textus kevés kétséget hagy: „Bilibris triciti denario vno ^{et} tres bilibres orde denario vno: bilibris *ket mertekw ky*”. Jelentés gyanánt a RMGL. is 'Gewichtsmaß'-t ad meg (*kő* a.); vö. KIRÁLY PÉTER 1959: 18–31.

A forrásban megnevezett Beszprinci Miklos „15. keő Borsot” hozott, vagyis 'tizenöt kő súlynyi bors'-ot, a fűszer mennyiségét a súly(egység)ként használatos kövek számával nevezve meg, tehát sem a 'kőbors', sem a 'kőborsó' jelentés nem jöhet szóba. Mindennek következtében tehát nem egy összetett szó szerepel a forrásban (*kőbors ~ *kőborsó), hanem egy grammatikai szerkezet.

A borsnak egyébként meglehetősen nagy ára volt – a XVIII. század derekától kezd és tudja a magyar parasztság más keleti fűszerekkel együtt gyakrabban vásárolni, majd a XIX–XX. században a disznóölés jár nagy (fekete)bors-felhasználással –, a régiségben némelykor más, ugyancsak nem olcsó fűszereket is neveztek meg a *bors* szóval. Ezért van a mai magyar nyelvben a *borsos*-nak 'nehezen megfizethető; túlságosan nagyra szabott' átvitt értelmű jelentése (pl. a *bors ár* kifejezésben, l. ÉrtSz. *borsos* a.). A *bors* szó jelentésének efféle szerepkörét KERTÉSZ MANÓ (1985²: 48) mutatta be a szokásmondásokban. A SzT. forrásában a 15. keő Bors ára is fel van tüntetve: „f 6”, s ennyi forint akkortájt nem volt éppen kevés (a tegyük fel 15 x 4,375 gramm fűszerért). A BÁRCZI (1966²: 198–9, 1. j.) említette 1585-ben kelt rendelkezés szerint az iskolamesternek a nagyobb gyermekektől évente egy forint járt fizetségképp, ugyanekkor egy gyalogos katona zsoldja egy hónapra három-négy forint volt, amely summából élelmeznie is kellett magát.

*

A SzT.-ban olvasható ez a szócikk is: „Kujonérozás ??” 1830: nem hogy illendőleg szovának állott volna, és ötet ... rendesen el bocsátotta volna, hanem még több kujonérozás után Pofon is verte [Mv; Mv-i szabó céh iratai. Vándor szabólegény Ehrlinger Ferdinánd céh not. kezével]. 1832: Mennyire érzem ezen szokot «elfognak csapni» csak én tudom – ki az illy kujonérozáshoz hozzá nem vagyok szokva [Torda; IB Demény János udv. tisz. nyil.]” – olvasható a SzT.-ban. A kérdéses szó bizonyos a *kujon* képzésével jött létre. A *kujon* német eredetű *Kujon* 'gazember, csirkefogó', a szó XVI. század végi átvétel a franciából, a magyarba főnévként került át (TESz. *kujon* a.). A SzT.-ban is megvan főnévként ('gazfickó, zsvány') és melléknévként ('csalafinta'); használata XVIII. és XIX. századi szövegdarabokban van szemléltetve (*kujon* a.).

BÁRCZI GÉZA (1954: 451) megírja, hogy a német *-ieren* képző a magyarban számos (franciára visszamenő) német jövevényigében jelentkezik a magyar *-z* képzővel megtoldva. A XVII. század eleje óta jelentkezik az *-íroz* képző, BÁRCZI említi SIMONYI nyomán példákat a XIX. századból, ezek közé tartozik például a *sandéroz* 'sandít'. HORVÁTH MÁRIA (1955: 219–22) több XVII. századbeli példát mutat be: *attakéroz* 'megrohan', *bombardéroz* 'bombáz, lő', *kanonéroz* 'ágyúz', *kommandéroz*, *maséroz* ~ *masíroz* stb. Közül 1955-ből való adatot is: *táncéroz* 'táncol'. A XIX. század folyamán az *-íroz* ~ *-éroz* képző használata visszaszorult, de még a XX. század második felének magyar nyelvhasználatá-

ban is számos (idegen eredetű) igén megtalálható az *-éroz* ~ *-íroz* képző (vö. VégSz.), többnyire ezek a szavak nem az ún. igényes köznyelvi nyelvhasználatban élnek (*klampéroz* 'zongorázik', *studéroz* 'gondolkodik', *forszéroz* 'eröltet'). A nyelvjárások is őrzik, őrizték az efféle képzésű igéket. Az ÚMTsz.-ban például ez utóbbinak *forcéroz*, *forszéroz*, *förséroz*, *fors'éroz* (és egyéb) változatai vannak.

Mindezek alapján a SzT.-ban lévő *kujonéroz* 'kujonnak ~ zsványnak ~ gazembernek mond; szidalmaz' jelentésű szónak tartható. A szövegkörnyezet ezt a jelentést alátámasztja: „több kujonérozás után Pofon is verte”, tehát szidalmazta és tetteleg bántalmazta, illetőleg a másik szövegdarabban az állásából, megbízásából való elcsapatását érző személy mondja, hogy „illy kujonerozáshoz” nincsen hozzászokva, azaz nem szokták volt ily szavakkal szidalmazni.

*

Egy másik szócikk a SzT.-ból (IX [1997.], 115): „? *menykő* ?? 1628: Egy feieres kezkező. Egy Tulik. Egy bokor kapocz. Egy Menikeő [Gyalu K/Kv; JHbK XII/44. 5]”.

A különböző ruhadarabokon számos fajta kapcsot alkalmaztak, erről a SzT. *kapocs* szócikkében is nemegyszer lehet olvasni; ezeket a kapcsokat bizonyára értékük miatt említették: „1. (ékszerszerű) ruhakapocs; copcie (asemănătoare unei bijuterii); (verzierter) Kleiderhaken. 1552: Ez elöt valo időkbe egy ieles menyeközébe aleg láttál két selem ruhát: De most minden tölchergyártoné selem ruhába mórál. A sok gyüröket, Boglárokat, kapchokot, <k>esentyüket etc ki számalhattya meg! [HeltDial. G 8b.]. 1568: Vrsula Consors benedicti lakatos ... fassa e(st) ... hogy az leannak vala keth kwswntywwe es három bokor kapchyi [Kv; TJK III/1. 159]. 1573: Anna Eotthues Elekne Azt vallia hogi ... az Azzony Rwhazatal parta Eowekel gywreokel kapcal gazdagon volt, Latta Nagy zok kapcayt kyket azt Monta az azzony hogy tyz hean Zaz [Kv; TJK III/1. 169].” stb.

A kapcsokat többféle díszítmény ékesíthette, példa ugyancsak a *kapocs* szócikkéből: „*köves* ~. 1560: Egy Bokor Eoregh Ezusth aranas kwes Kapch [JHb QQ Temeswary János reg.]. 1732: Egy arany drága paszomántos öv, ezüst, aranyos és köves nagy kapcsokkal szép munkás czirádákkal [Kv; Ks Kornis Zsigmond lelt. 7]”.

A drága kapcsokhoz és ékszerekhez hasonlóan értékesek voltak a mennykövek is, amelyeket a magyar néprajz mint gyógyításra, mágikus tevékenységre alkalmas tárgyakat ír le. A mennykőnek babonás erőt tulajdonítottak, gyulladásokat, tehenek nyakán sülyt, megrontott tehenek tőgyét és egyebeket kíséreltek meg vele gyógyítani (ÚMTsz. *mennykő* a.; Hoppál Mihály 1990: 721), ha kőbalta volt, ha meteorit. Tudvalévő: e kétféle tárgyat jelöli a *mennykő*. A szót, illetőleg létrejöttének lehetséges szintaktikai előzményeit VELCSOV MÁRTONNÉ (1977) vizsgálta KLEMM, PAIS és mások nyomán, és kitért a néprajzi háttérre is. A GörIGI. *Egh ýth, Vjllamyk, kó wth* 'fulminat' adataira alapozva egyenrangú, mellérendeltnek tartható kétpólusú mondatból eredezteti a kifejezést. „Az eredeti két alany szerepe bővített mondatba ágyazódva jelöletlen határozóvá módosulhatott [...] ('a mennyt üt kövel' – 'menyből üt a kö')” (VELCSOV MÁRTONNÉ 1977: 89). A MNyTNY. (I: 330) az igenevek bővítmenyei kapcsán az ősbibb, ragtalan határozót őrző csoportban tartja számon a *menyütőkő*-adatokat. HADROVICS (1992: 89, 134) egyszerűbb származtatást kínál: *mennyei ~ *mennyi ütő kő* szerkezetből összevonásából eredezteti, s az effélékből keletkezett szerkesztményeket az összetételek egyszerűsödését taglalva (pl. *olajág* ← *olajfaág, talán az *Ölzweig* 'ua.' mintájára; *árpakörte* ← *árpával-érő-körte*) kihagyó összevonásnak nevezve tartja számon.

A szó fellelhető a SzT.-ban is: „*meny ütő kő* villám; fulger, träsnet; Blitz. 1651: 18, July ütötte megh az meny ütő kő Kis Kaytar fiat. az Szamosfalvi szőlök alat, mind lovas-tol, hogy menten megholt [Kv; ACJk 87a]”. 1653: Anno 1653. die ultima Februaris ütöt-te megh az megyessi torniot az meny ütő kő [Kv; i. h. 87b]” (*kő* 27. a.). A *menyütőkő* szócikkében korábbi adat van, mint a *kő* szócikkbeli: „*menyütőkő* villám; fulger, träsnet; Blitz. 1947: Popa Toma ... apja pap volt, az menyütő kő ütötte volt megh [UF I, 854]. 1651: 18, July ütötte megh az meny ütő kő Kis Kaytar (!) fiat az Szamosfalvi szőlök alat, mind lovas-tol hogy menten meg holt [Kv; ACJk. 87a]. 1653: Anno 1653 die ultima Feb-ruarii ütötte megh az megyessi torniot az meny ütő kő [Kv; ACJk 87/b.]”; a későbbi ada-tok az apró leírási különbségektől eltekintve megegyeznek. Egyébként a *menyütőkővel* megüt szerkezetet még korábbról adatolja maga a SzT.: „1606: Gellien Vram ... azt mondta hogi: Az Isten az Meniwteo keöwel wsse megh, ha gonozt es Romlast akar [Kv; TJK VII/1. 70]” (*menyütőkő* a.). Mindehhez vö. TESz., RMGL. *kő* a.; EWUng. *menyütőkő*: 1525 k. „Calefarios: Meenyk”.

A SzT.-ban megtalálható a fogalomra a jóval későbbi *légkő* szó is: „meteorit; meteorstein. 1860–1861: Nevezetes légkőhullás^a történt itt 1852-ben sept. 4-én délu-tán 5 és 6 óra közt, hév és huzatos tiszta időben, a mikor egészen derült volt az ég is ... Eddig 30 ilyen légkő találtatott ... fél fonttól tíz fontnyi nehézségűek [BENKŐ, MszIsm. 8–9. – “Jegyzetben: aërolith, meteorstein]” (*légkő* a.).

A CzF. *kő* a. többek között ezt írja: „E kifejezés betűszerént véve azt gyaníttatja, hogy eredetileg nem azt jelentette, mit a latin *fulmen*, melynek különben is ’villám’ a neve, ha-nem a légből ritka tűnemény gyanánt lehulló köveket (aërolithos). A köznép hiedelme maiglan itt-ott bizonyos fekete színű s egy-két ökölnyi nagyságu kövekről azt tartja, hogy menyütőkőek.” S valóban, mivel a meteoritok 300 m/s sebességgel ütköznek a földbe, fe-lületük több ezer C°-ra melegedik, ennek következtében a legtöbb meteorit fekete bevo-natú. Összetételük szerint kő-, kő-vas és vasmeteorit fajtákat tartanak számon. Nagysá-guk változó.

A SzT. forrásában bizonyos a feljegyzésben egy menyütőkő szerepel, amelyet hasznos, értékes tárgyként más hasonlóképp megőrzendő dolgok, így az ékszerszámba vehető kap-csok között tartottak, hiszen némelykor e köveknek szép küllemük is van. Különösen az obszidián köveknek – vö. *ménkü-mag* ’homokdombokon található obszidián; menyütőkő-tötte kő’ (ÚMTsz. *menyütőkőmag* a.) – ’amely fekete, szürke vagy ritkábban vöröses, a hir-telen lehülés következtében üvegesen megmerevedett láva, s amelyet a néphit szintén menyütőkőnek tart az ősember használta obszidián- vagy egyéb, esetleg csiszolt köeszkö-zökkel egyetemben. Lehetséges, hogy a forrásban szereplő menyütőkő efféle volt, s mint varázsszert, illetőleg szép tárgyat őrizgették, talán (minthogy az obszidián- vagy menyütőkődarabok lehetnek kisebbek is a CzF. említette ökölnyi méretnél) kapocsba volt foglal-va.

BÁRCZI GÉZA

1954. -froz: *Magyar Nyelv* 50, 451–2.

1966². *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest

CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS: *A magyar nyelv szótára I–VI*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, Pest, Budapest, 1862–1874

ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ (főszerk.), *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962

HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történelmi jelentéstan. Rendszeres gyakorlati jelentésvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest

- HOPPÁL MIHÁLY 1990. *Népi gyógyítás: DÖMÖTÖR TEKLA* (főszerk.), *Magyar néprajz VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- HORVÁTH MÁRIA 1955. *Az -éroz, -froz képző történetéhez.* *Magyar Nyelv* 51, 218–22.
- KERTÉSZ MANÓ 1985². *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei.* Helikon Kiadó, Budapest, [1922¹]
- KIRÁLY PÉTER 1959. *Ismeretlen magyar glosszák: Nyelvtudományi Értekezések 21.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- KISBÁN ESZTER 1997. *Táplálkozáskultúra: BALASSA IVÁN* (főszerk.), *Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- MNYTNY. = BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelviana I–III/1–2.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- NagyvGl. = *Nagyvátlyi Glosszák*, 1490 k.
- OkI Sz. = ZOLNAI GYULA (szerk.), *Magyar Oklevél-szótár.* Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest, 1902–1906
- RADVÁNSZKY BÉLA 1879–1896. *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I–III.* Knoll Károly Akadémiai Könyvtáras, Budapest
- RMGI. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR (szerk.), *Régi magyar glosszárium.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA[–VÁMSZER MÁRTA] (szerk.), *Erdélyi magyar szótörténeti tár I.* Bukarest, [Budapest], 1975
- TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984
- ÚMTsz. = B. LÓRINCZY ÉVA (főszerk.), *Új magyar tájszótár I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979
- VégSz. = PAPP FERENC (szerk.), *A magyar nyelv szövegmutató szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1977. *Mennyűtőkő – mennyűtősziget.* *Magyar Nyelv* 77, 87–90.

Erdélyi Erzsébet

Betűk, betűjelek, betűszók – és a névhasználat

A betűszós névelemek múltja, jelene és jövője nagykőrösi személynevekben

A nevekben előforduló vagy azok helyett álló azonosító vagy megkülönböztető betűk, betűjelek hivatalos és nem hivatalos használatának évszázados hagyományai vannak nyelvünkben. Viselésüket frott és fratlan szabályok engedték vagy tiltották meg, ennek következtében időnként sorvadó, máskor felvirágzó korszakok váltották egymást használatukban. Vidékenként és közösségekként a névhasználati szokások ebből a szempontból is különbözhetnek, ezért általánosabb következtetés levonására nem vállalkozhatunk, ám egyetlen település névanyagának ilyen irányú vizsgálata is szolgálhat tanulságokkal. A terminushasználat – *megkülönböztető betű, betűjel, betűszó* – kérdésének körüljárását ebben a rövid kitekintésben nem vállalhatjuk fel, ugyanis sok a tisztázatlanság körülötte. Több funkció, névkategória, tér- és időszelvény alapos vizsgálatával lehetne csak korrekt módon értelmezni ezek fogalmi tartalmát, használati körét. A névtani – elsősorban a ragadványnevekkel foglalkozó – munkákban mind a *betűjel*, mind a *betűszó* megnevezés előfordul. MÁTÉ JÓZSEF betűszókról beszél, DÖMÖTÖR SÁNDOR betűjelekről, mások viszont – így például BALÁSNÉ SZALAI EDIT és BÍRÓ FERENC – szinonimaként használják őket. A jogi szaknyelvben *betűjelzés, betűjel* forma fordul elő. A mozaikszók egyik kategóriáját megnevező *betűszóval* csak részben érintkeznek, használatát gyakran éppúgy a szótári homonímia kérdéskörébe kell utalnunk, mint pl. a *jel-ét*.

A személynevek történeti vizsgálatakor az egy betűből álló névelemmel hol a családnevek, hol a ragadványnevek között találkozunk. Időnként szinte lehetetlen kinyomozni, hogy a kettő közül melyik rövidült kezdőbetűjére, hiszen ezek funkcionálisan átértékelődhetnek, helyet cserélhetnek, „visszazáruló körben mozoghatnak” – ahogyan B. GERGELY PIROSKA megállapította egyik fontos névtani munkájában (B. GERGELY 1981: 82). A megkülönböztető betűk névelemekké válásának folyamata is jól mutatja a két névfajta szoros kapcsolatát.

A betűjelviselés mai szokásai (kitekintve a törvényi szabályozás előzményeire):

A névviselést, s ezen belül a betűszók használatát elsőként az állami anyakönyvek vezetőségéről szóló 1894. évi XXXIII. törvény szabályozta, amely hosszú ideig hatályban volt: 1895. október 1-jétől egészen 1952. december 31-ig. Érdekes, hogy a rendelkezés az írói és művészi álnevek használatát nem korlátozta. Ez a gyakorlat manapság is tart, hiszen a sajtóban naponta találkozhatunk a szerző hivatalos nevét helyettesítő vagy kiegészítő betűvel, betűcsoportokkal. Kisebb híradást, jelentést, cikket nem is szokás teljes névvel szignálni. A művészvilágban azt is csak a szokás szabályozza – mintegy íratlan etikett alapján –, hogy két azonos nevű szerző, előadóművész, híresség közül a pályára később lépő valamilyen megkülönböztető betűjelet vesz fel. Ha ez a gesztus elmarad, – esetenként a nyilvánosság előtt zajló – vita kerekedhet belőle. Ugyancsak ebbe a kérdéskörbe tartozik az a publikációs asszonynévforma, amely során a szerző saját kéttagú neve elé férje családnevének kezdőbetűjét illeszti. A diákok körében népszerű a betűszóhasználatnak az a változata, amely a mozaikszó-képzés mintájára a családnév és keresztnév első betűinek kiejtett formájából keletkezik, esetleg ragadványnévi eredetű betűszós

elemmel megtoldva, hogy így váljon (újabb) ragadványnévvé. BALOGH LÁSZLÓ ezt a típust nevezi mozaik ragadványnévnek (BALOGH 1988: 505).

Mostohább sors jutott a családnevekben előforduló betűjelzéseknek. „Az anyakönyvekről szóló 1952. évi 19. tvr., illetve a végrehajtásáról rendelkező BM utasítások 1953. január 1-jétől megszüntették a családi nevekben a betűjel viselését. A (...) jogszabályok úgy rendelkeztek, hogy az anyakönyvekbe »betűjelzést nem szabad bejegyezni«. A betűjelzés ettől fogva az anyakönyvi kivonatokban nem szerepelt és az 1954-től rendszeresített személyi igazolványokban sem került feltüntetésre.” (*Anyakönyvi ügyintézés és irattartás I.* 1999: 311.). Mintegy harminc év elteltével, az 1983. január 1-jén hatályba lépett törvényerejű rendelet ismét lehetővé tette a családi névben a betűjelzés viselését. Az anyakönyvvezető hatáskörébe utalja az eljárást: amennyiben az érdekelt kéri a betűjelzés bejegyzését, bizonyos illeték befizetése után a szülők vagy nagyszülők anyakönyvi bejegyzése alapján ezt lehetővé kell tennie. A pénzbeli és időbeli ráfordítással járó procedúra sokakat elriasztott, inkább lemondtak a betűjelzés viseléséről. Ráadásul ez a rendelet a betűjeleknek csak egy változatára terjedt ki, hiszen kikötötte, hogy a betűjelzés a családi név előtt szerepelhet, nagybetűvel kell bejegyezni és a családi névtől ponttal kell elválasztani.

Pedig ez gyakran nem pusztán egy betű volt, hanem egy-egy családi hagyományban öröklődő, információs értékű név-, esetleg ragadványnévelem. Talán ezt érezték meg a jogalkotók, amikor kitértek a megkülönböztető betűjel kérdéseire. Az anyakönyvvezetők munkájának megkönnyítésére kiadott Új magyar utónévkönyv (DR. UGRÓCZKY 1997: 35) oldalán az alábbi *Megjegyzés* olvasható: „Ne kutassuk, mi vezette a jogalkotót abban, hogy a megkülönböztető betűjelet, ami a névviselés problematikájához képest részletkérdés, a kodifikáció során kiemelten kezelje, holott ennél sokkal lényegesebb kérdéseket nem szabályozott.” A Hivatal tehát nem érzi ennek az intézkedésnek a súlyát, pedig Lőrincze Lajos *Névtudomány és államigazgatás* c. előadásában már 1969-ben elmarasztaló ítéletet mondott a betűszók eltörlésére vonatkozó rendelkezésről (LŐRINCZE 1969: 334) és az azt kiegészítő 1963-as utasításról: „Érthető és helyeselhető az a rendelkezés, hogy a két- vagy többtagú családi nevet kötőjellel kell összekapcsolni. Ez az egységesítés sok zavarnak veheti elejét. De már kevésbé világos és kielégítő az, hogy nem szabad az anyakönyvbe bejegyezni »az egy családhoz tartozó vagy azonos családnevűek megkülönböztetésére használt megjelöléseket és elnevezéseket, továbbá betűjelzéseket...«. Ezek a »megjelölések« és »betűjelzések« tagadhatatlanul élnek, gyakoriak a régi és a mai névhasználatban. Funkciójuk világos és lényeges: a pontosabb, egyértelműbb, azonosítást szolgálják. Különösen a betűjelzések (K. Kovács László, Kovács P. József) gyakoriak a névhasználatban, s nem is jelentenek – úgy gondolom – a nyilvántartás számára sem különösebb problémát.”

Az 1982. évi 17. tvr. 31. § (3) bekezdése tovább szűkítette a betűjelhasználatot, amikor kimondta, hogy az anyakönyvbe korábban bejegyzett betű- és egyéb jelzéseket az anyakönyvi kivonat kiállításakor figyelmen kívül kell hagyni, hacsak nem kéri valaki a betűjelzés bejegyzését (vagy hiába kéri, mert a szülő vagy a nagyszülő anyakönyvi bejegyzése ezt nem tartalmazza). Igaz, ha a szülők már bejegyeztették a megkülönböztető betűjelzést személyi igazolványukba, illetve az anyakönyvi kivonatba, azt minden külön kérelem nélkül a gyermek születésének anyakönyvezésekor az anyakönyvbe be kell jegyezni. Egyetérthetünk az Új magyar utónévkönyv szerzőjével abban, hogy a névjogi szabályok széttagoltak, nehezen áttekinthetők, és azt is hozzátehetjük: néhány paragrafus felülvizsgálatra szorul.

A hagyományok nyomában

A továbbiakban tekintsük át röviden, hogy egy alföldi településen – Nagykőrösön – milyen hagyományokra vezethető vissza a betűszós névhasználati forma; mikor, hogyan alakult ki, mi a kapcsolata a hivatalos névelemekkel és az ún. ragadványnevekkel, milyen a helyzet jelenleg, és van-e jövője.

Nagykőrös 26 565 főt számláló város a Duna-Tisza közén (KERESZTY 1998: 233). A történelmi és kulturális hagyományait hosszú ideig híven őrző települést városias életformája ellenére színes népnyelv és gazdag történeti névanyag jellemzi. Sokáig az „Ambrusok”, „Balázsok” városának tartották a szomszédos települések, és ennek meg is volt az alapja. A személynevek iránt érdeklődő első észrevétele az, hogy a közszájon forgó betűszós nevek száma sokkal jelentősebb, mint a félhivatalosan vagy hivatalosan használtaké.

A 2001-es nagykőrösi telefonkönyvet lapozgatva találunk ugyan betűjellel megkülönböztetett neveket (*B. Tóth, D. Tóth, F. Deák, F. Hegedűs, F. Szűcs, G. Kovács, G. Mézáros, G. Nagy, G. Szabó, Gy. Balogh, J. Tóth, K. Fehér, K. Kiss, K. Tóth, K. Varga, M. Szűcs, M. Kiss, N. Szűcs, P. Nagy, S. Hegedűs, S. Nagy, Sz. Tóth, T. Nagy, V. Faragó, V. Szűcs*), de mennyiségük elenyésző a történeti anyagban találhatóéhoz képest (ERDÉLYI 1978). A telefonkönyvben szereplő nevek félhivatalosnak tekinthetők, hiszen a telefon-társaságok adatlapjai bevallásos alapon készülnek. Azt viszont jelzik, hogy egyes családok ragaszkodnak a régi betűjeles névformához, bár hivatalosan nem kéri a viseléshez szükséges intézkedéseket. Az is észrevehető, hogy újabban megszorodtak a kettős családnevek. (*Gór Nagy, György Nagy, Jakabházy Kuli, Jeszenszki Tóth, Kis Prumik, Kis-prumik, Kis-Prumik, Kisgyörgy, Kis-György, Kismarci, Kispál, Fehér Deák, Fehér-Deák, Fejes Tóth, Farkas Szabó, Kiss Dér, Kistót, Kőházi Kis, Kőházi-Kis, Lele Szűcs, Lele-Szűcs, Márton Szűcs, Nagy Gombai, Nagy-Gombai, Nagygyörgy, Nagy Kovács, Nagykovács, Radványi Nagy, Reszeli Soós, Sárai Szabó, Sós Hegedűs, Szellő Nagy, Tóth Péli, Tóth Szalkai, Tóthpál, Turkevei Nagy, Ugi Rácz, Ugi-Rácz*). Helyesírás tekintetében nagy a zűrzavar: egyaránt előfordul egybeírt, különírt, kötőjeles változat, néha még ugyanazon név esetében is: *Győrrpál, Kismarci, Kispál, Nagygyörgy, Nagykovács, Tóthpál, Hajagos-Bali, Hajagos Bali, Kisprumik, Kis Prumik, Kis-Prumik, Kisgyörgy, Kis-György, Kőházi Kis, Kőházi-Kis* stb.

A kettős családnevek kialakulása, megszorodása nagyrészt a betűjelek – betűszók – feloldásával magyarázható. Nagykőrösön is megtaláljuk azt a névtípust, amelyre HAJDÚ MIHÁLY utal: a kiejtett betűrövidítés a családnévvel egybeírva rögzült: pl. *Ténagy* (HAJDÚ 1994: 40). A nagykőrösi anyakönyvi hivatal jelenleg egyetlen olyan nevet sem tart nyilván, amelyben megkülönböztető betűjel szerepelne. (Az anyakönyvvezető szíves közlése.)

A kezdetek

A betűjelekre a legkorábbi adataink az 1671-es másodbírói számadáskönyvekben találhatóak. Egyaránt előfordulnak a név első elemeként: *M. Tott István, P. Nagy András, S. Szabó Mihály*, és a második helyen is: pl. *Nagy P. György, Dongó Sz. János*. A református egyház 1682-től vezetett magyar nyelvű matrikulái is számos betűjeles nevet őriznek. Az anyakönyveket igen gondosan vezették, a beírt személyek egyértelmű azonosíthatóságára törekedve. Az első anyakönyv pontosságáa kötelezően követendő példának bizonyult 1867-ig, amikor egy sztereotíp anyakönyvi forma vált általánossá. Az adatok között eleinte csupán a név szerepelt, a lakóhely nem. (Nagykőrösnek a XVI–XVII. században 4-5 utcája lehetett). 1786-tól rendszertelenül, 1853-tól rendszeresen megjelentek a be-

jegyzések között a házszámok, s ezzel egy időben megjelölték a származási helyet is. A foglalkozások feltüntetése csak 1887-től vált általánossá. Előbb nem is volt rá szükség, mert a foglalkozásra utaló megkülönböztető nevek hosszú időn át betöltötték ezt a funkciót.

A város történetének sajátos alakulása természetesen kihatott a névhasználati szokásokra is. Talán helyi sajátosságnak tekinthető az, hogy bár az egyházi anyakönyvek hivatalos iratoknak számítottak, elég sok ragadványnevet is megőriztek. A nagykőrösi református matrikulákban nem csupán értelmi jellegű, az azonosítás, megkülönböztetés szándékával keletkezett névelemmel találkozhat a figyelmes kutató, hanem a gúny, az elítélés vagy bókolás szándékát is felfedezheti néhány mögött. A házassági anyakönyvben pl. ilyen bejegyzés is előfordul (1730): „Versegi Mihály Czeglédi Szabó P. leányát, Katát Kurva leányt”. Itt tehát érzelmi motiváció is állhat egy-egy betűjel, betűszó kialakulásának hátterében.

A török hódoltság területén a közvetlenül a császár fennhatósága alá tartozó (khász) városokra jellemző kiváltságos helyzete folytán Nagykovács lakossága felduzzadt, s ez a tipikus mezőváros megindult a kényszer-iparosodás, a céhesedés útján. A migráció következtében (egész falvak kerestek menedéket a város falai között) megnövekedett szükségletek kielégítésére idegenből kellett mesterembereket befogadni, s ezek kételemű neve (amelyből az első általában a foglalkozásra utalt) elé odakerült a származási helyre utaló elem (pl. *Kanizsai Szűcs István*). Később a helyi mesteremberek a „Kőrösi” előtaggal különböztették meg magukat az idegen származásúaktól (pl. *Kőrösi Szűcs István*). A keresztnevek előtt álló két név aztán – az első, származási helyre és a második, a foglalkozásra utaló – hosszú időn át küzdött a családnévi funkcióért. A szabócéh jegyzőkönyvében található: „1766; céhmester: Tolnai Szabó Pál. Ennek idejében maradtanak (sic! E. E.) el a *nevekhez ragasztott szabó* szó végképpen.” (Közli: HORVÁTH 1943: 17.). A jegyző tehát a foglalkozásnévi második elemet tekinti ragadványnévnek. Ez a tendencia a szűcs és varga céhmesterek névsorában is megfigyelhető. A később alakult céhek átvehették ezt a regulát, hiszen pl. a kovács céhmesterek névsorába 1767-ben bejegyzett *Pikó Mihály* a református anyakönyvben 1763-ban és 69-ben *Pikó Kovács Mihály*ként szerepel. Talán ugyanaz a „presztízs” jelleg áll a névcseré mögött, mint amilyenről B. GERGELY PIROSKA ír a protestáns diákok esetében. (B. GERGELY 1998). A nevek labilitását egy jóval későbbi, 1872-ből származó anyakönyvi bejegyzés is mutatja: *Biczó Mihály*: „A meghalt így is szokott neveztetni: B. Kovács Mihály és Kovács Biczó Mihály.” 1850-től észrevehetően megnőtt azoknak a neveknek a száma, amelyek már csak a családnév elé tett betűvel utalnak egykori háromeleműségükre. Filó Lajos lelkipásztorsága (1861–1905) új korszakot nyitott az egyházi anyakönyvezés gyakorlatában. Ő ugyanis visszamenőleg is pontosítja a bejegyzéseket egy-egy rövid megjegyzéssel. A hagyomány szerint a „Filó-féle kereszttségben” azok is ragadványnévhez jutottak, akiknek eddig nem volt. Feltűnően sok az egyezés a férjek megkülönböztető betűjele és a feleségek család- vagy ragadványnevének kezdőbetűje között. Erre a típusra BANNER BENEDEK utal: „A személyazonosság megállapításának ma is legtermészetesebb módja az anya nevének megadása; hagyatéki, telekkönyvi és egyéb vagyoni jogi ügyekben eljáró hatóságok pedig a nő férfi neve után mindig odateszik: „nős X. Y.-nal”. (BANNER 1960: 546). Filó Lajos több esetben magyarázza a beírt adatot, kiegészíti vagy összeveti a közigazgatási határozatokkal, és megpróbálja a hivatalos nevet rögzíteni. Két példa: az 1832-ben *Pándi Deák József* formában bejegyzett név 1855-ben *Pándi József*-re egyszerűsödik. Filó Lajos meg-

jegyzi: „Sajátképpen Deák József, – Pándinak csak úgy hívták.” Polgármesteri végzés alapján *Gombai Mihály* nevét *G. Nagy Mihályra* javítja 1880-ban.

DÖMÖTÖR SÁNDOR Doboz községi ragadványnevek betűjelei a XVIII–XIX. századból (DÖMÖTÖR 1977: 248) című munkájában érdekes megjegyzés olvasható: „1782. április 6-án F. Nagy István neve az első bejegyzés, amelynél a prédikátor nem írta ki a ragadványnevet teljes egészében, csupán jelezte egy betűvel a családnév előtt. Steib János, Doboz öreg plébánosa református szokásnak minősítette előttünk e betűjelek mindennapi használatát, szerinte katolikus családok közt nem fordul elő.” Érdekes összefüggésekre világíthat rá az a dolgozat, amely a XVIII. század második felének tiszaszőlősi személyneveit elemzi, s megállapítja: „A vizsgált korszak katolikus anyakönyveiben három- vagy többemű nevek nem szerepelnek.” (BALÁSNÉ-BÍRÓ 1998: 185). A 18. századi Nagy-kőrösön, ebben a csaknem színreformátus városban ugyanez volt a helyzet. Két-három adat alapján persze nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, mégis megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a különböző felekezetek névhasználatában megnyilvánuló különbségek – ezekről B. GERGELY PIROSKA több tanulmányban írt (B. GERGELY 1998, 1999) – itt is tetten érhetők: a felekezet és névhasználat összefüggése nemcsak a keresztnévre hat ki, hanem a többi névfajtát is jellemezheti.

Az eredeti jelentésüket elveszített, hangulatilag elszürkült betűszók később újból élettel telítődhetnek egy-két nemzedéknyi időre. Népetimológias magyarázatokból közlök végül néhányat, annak bizonyítására, hogy ezek a betűk, betűjelek, betűszók egy település történetéhez éppúgy hozzátartoznak, mint a többi hagyomány (az idézetek helye: ERDÉLYI 1978: 527).

„*Kuruc Váradia* (Ká Váradia Sándor, László, Ferenc: Az ősök harcolt a labancokkal, ők ragaszták, hogy a kát kitölcsek valamivel.)”.

Az *Ó. Szűcsök* nevével többször találkozhattunk a történeti anyagban, pl. 1866-ban *Oskoda (Oskodi) Szűcs Sándorné*, 1893-ban *O. Szűcs László* formában. BENKÓ IMRE *Nemes családok Nagy-kőrösön 1848 előtt* című munkájából megtudhatjuk, hogy egy özvegyasszony új házasságába mintegy „nászajándéku” hozta előző férje családnévét, amely valószínűleg a cseh 'kár', 'baj' jelentésű 'skoda' szóból származik. A kecskeméti *Váradia Szűcs Mátyás* leszármazottja, *Szűcs Mihály* feleségül vette *Oskoda Mihály* özvegyét, *Szabó Erzsébetet*, s „leszármazói megkülönböztetésül *Oskoda Szűcsöknek*, vagy sokszor *O. Szűcsöknek* nevezettek.” (BENKÓ 1908: 344). Talán a szó idegen eredete szolgálhat magyarázatul arra, hogy egy nem is olyan kései leszármazott már nem tudja a betűszót feloldani, és *Ónodi*-ra egészíti ki. De a kőrösiek fülében még visszacsenghetett az *Oskoda*, legalábbis az alábbi kis anekdotából erre lehet következtetni: „*Ó. Szűcs László* csizmadia etyszer magyarászta az *Ó*-t, s egy munkatársa megjegyezte: – *Ostoba Szűcs* vagy te, nem *Ónodi*. Asztán már az inasok is úgy monták: jön már az ostoba gazdánk. Nem öröklődött.” S hogy az ilyesfajta metamorfózis nem volt valami hízelgő a név gazdájának, bizonyítja a következő eset: „*Gombai Nagy Józsefről* egy gyereök aszitte, hoccsak csúfneve a *Gombai*, oszt csak asz monta, hogy *Gojózsi* bácsi. Rajtaragatt”.

A jövő (?)

Ebből a rövid áttekintésből is kitetszik: névtani, helytörténeti, kultúrtörténeti értékek rejlenek egy-egy jelentéktelennek látszó betű mögött. Amíg viselője ragaszkodik hozzá – bár megtartásáért nem vállalja a hivatalos procedúrát –, jövője nem kilátástalan. Megérdemelne egy sorsán könnyítő paragrafust. Mentsük, ami menthető!

Anyakönyvi ügyintézés és iratmintatár I. 1999

BALÁSNÉ SZALAI EDIT–BÍRÓ FERENC 1998. *Többlemű személynevek a XVIII. századi Tiszaszőlősen.*

Tanulmányok a magyar nyelvről. Acta Tom. XXIV. Eger

BALOGH LÁSZLÓ 1988. A mozaik ragadványnev: *Magyar Nyelvőr* 504–5.

BANNER BENEDEK 1960. Adatok a ragadványnevek kialakulásához: *Ethnographia*

BENKÓ IMRE 1908. *Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt.* Nagykőrös

DÖMÖTÖR SÁNDOR 1977. Doboz községi ragadványnevek betűjelei a XVIII–XIX. századból: *Magyar Nyelv* LXXIII, 246–50.

ERDÉLYI ERZSÉBET 1978. *Nagykőrösi ragadványnevek a 17–20. századból.* Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából. ACTA I. Nagykőrös, 499–529.

B. GERGELY PIROSKA

1981. *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata:* Nyelvtudományi Értekezések 108. Akadémiai Kiadó, Budapest

1998. *Protestáns felekezetek keresztnévhasználat a XVII. század első felében:* Tanulmányok a magyar nyelvről. Acta Tom. XXIV. Eger

1999. Vallási és etnikai összefüggések az erdélyi magyar és szász keresztnév-használatban: *Névtani Értesítő* 21. 213–224.

HAJDÚ MIHÁLY 1994. *Magyar tulajdonnevek.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

HORVÁTH ZOLTÁN 1943. *Egy mezőváros céhes ipara.* Nagykőrös

KERESZTY ANDRÁS (szerk.) 1998. *Tények könyve.* Greger-Delacroix, Budapest

LÓRINCZE LAJOS 1969. *Névtudomány és államigazgatás:* KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF (szerk.), 1970.

Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia Budapest 1969. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest

MÁTÉ JÓZSEF: Ragadványnevek Heves községből: *Magyar Nyelvjárások* XI. 246–50.

DR. UGRÓCZKY MÁRTA (szerk.) 1997. *Új magyar utónévkönyv.* BM Kiadó, Budapest

Személyragozott igeekötők?

A magyar nyelvten egyik legvitatottabb pontja az igeekötők kérdése. Diakroniában és szinkroniában szótanilag egyaránt nehezen behatárolható kategória. Elsősorban azért, mert már a kései ómagyar kortól az igeekötők kettős vagy hármas szófajúságot mutatnak a határozószókkal és a névutókkal. Másodsorban azért, mert a *rá, neki, hozzá, felé, alá* stb. esetében a nyelvtenek elkülönítik az egyes szám harmadik személyre utaló igeekötőket a többi alakoktól.

Az igeekötők szófaji besorolása részben funkciójuk, részben alakotani kritériumok szerint történik. Funkciójukat tekintve önálló szóként vagy képzőként tartjuk számon őket. A legtöbb munka önálló szóként, de a nyelvtörténeti tényekre támaszkodva a határozószó alfajaként tárgyalja az igeekötőket (J. SOLTÉSZ 1959: 7, 14; TEMESI-RÓNAI-VARGHA 1955: 181; SEBESTYÉN 1965: 14; FÜLEI-SZÁNTÓ 1991: 430–439). Az MMNyR. egyesíteni látszik a magyar nyelvészek véleményét, amelyek az önálló szófajiságtól a képzőszerű módosítószóig felölelik az összes lehetséges változatot (TOMPA 1961/I: 235, 264). BÁRCZI GÉZA is ezt az átmenetiséget és sokarcúságot hangsúlyozza: „Eredetüket tekintve határozóragos főnevek, és elválhatnak tőle: nem lát meg, meg sem látja az embert. Máskor meg szinte annyira megtartják önálló jelentéspulzusukat, hogy még összetételnek is alig válnak be, mert az igeekötős ige egyszerűen a. m. az alapige jelentése + az igeekötő (mint határozó) jelentése, pl: *kimegy*. Az igeekötők tehát egészen különös átmeneti kategóriába tartoznak, melyben egymás mellett él a teljesen önálló szó jellegű igeekötő, meg a teljesen képzővé vált igeekötő, és a kettő között minden átmeneti változat.” (BÁRCZI 1955). A legújabb szakirodalom jelentéstani viselkedésük és funkciójuk vizsgálata nyomán az igeekötőket képzőként tárgyalja (SZILI 1985, LADÁNYI 1994–5). LENGYEL KLÁRA óvatosan közelíti meg a kérdést, és kimondja, hogy a képzőknek meg az igeekötőknek vannak közös funkcióik, de nehéz eldönteni, hogy azonosítható-e az igeekötő funkciója a képzőével (LENGYEL 1995: 331). Véleményem szerint az igeekötő önálló szó, mert önálló szemantikai szerkezettel rendelkezik és ugyanúgy szigorú kapcsolhatósági feltételei vannak, mint bármely szónak, illetve adott mondattani körülmények között szabadon mozoghat a mondatban és néha az ige helyett is állhat, mintegy az igét helyettesítő igei „névmásként”. A problémát inkább a hasonló alakú határozószóktól való elkülönítés jelenti.

Az alaki kérdés is több meghatározásban játszik fontos szerepet. „Igeekötőnek tekinthető az a lativusi árnyalatú határozószóalkotó elem, amely konkrét és átvitt jelentésben egyaránt járulhat nagyobb mennyiségű igei lexémához” – mondja JAKAB ISTVÁN (JAKAB 1982: 57). Jakab abban téved, hogy nem minden igeekötő lativusi árnyalatú, pl. az *ellent, fenn, kívül, közben*, amelyekkel ő is foglalkozik egy korábbi munkájában (JAKAB 1976). Ugyanakkor pedig a nagyobb mennyiségű lexémához való kapcsolódás sem lehet kritérium, ha csak az *abba*- megterheltségére gondolunk. A redukálódott hangtest is kritériumként szerepel, és J. SOLTÉSZ ezzel hozza kapcsolatba, némi megszorításokkal, az alaki elhomályosulást, illetve az eredeti jelentéstől való eltávolodást (J. SOLTÉSZ 1959: 15–16). FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE azonban a *végig* és a *tele* szemantikájának vizsgálatakor leszögezi: „Nem tekintem kritériumnak a megrövidülés diakronikus tényét sem.” (FÜLEI-SZÁNTÓ

1991: 430). Egyet kell értenem vele, ugyanis a redukálódott hangtest inkább csak a korai igekötőinkre vonatkozik.

Az igekötők nagy része ma is lativusragos és ennek megfelelően irányjelentést is hordoz (pl. *alá, reá, hozzá*). A lativusrag eltűnése a legősibbek között gyakori (*elé-el, felé-fel, belé-be, mögé-meg*), de ez nem vezetett az irányjelentés elhomályosulásához. A hangtesti redukció azonban bizonyos esetekben funkciómegoszlással járt együtt, és a megfelelő határozószóval vagy a névutóval az igekötő alakilag nem esik egybe: *meg, fel, el* – igekötő, *mögé, felé, elé* – névutó, ill. határozószói névmás. Az alaki redukciót és az elvontabb jelentéstartalmak megjelenítését bizonyítékként használják azok a nyelvészek, akik az igekötőket képzőként kezelik. Ugyanis azzal az általános nyelvfejlődési tendenciával állunk szemben, amely során egy nyelvi jel hangteste redukálódik és jelentése a konkrétól halad az átvitt, elvontabb jelentéstartalmak felé, az elvont jelentésből pedig a grammatikai funkcióba, mivel a konkrét jelentés elhomályosulásával mind több és több új szóhoz kapcsolódhat, hatóköre jobban terjed, elősegítve a grammatikalizációt. Ennek ellenére, a *meg*-től eltekintve, az igekötőknek a mai napig elsősorban erős irányjelentése van, és ez az, ami nagy mértékben befolyásolja kapcsolódási feltételeiket és az igekötők cserélődését is.

Problémát jelentenek azok a nem egyes szám harmadik személyben álló alakok, amelyekhez személyragok járulhatnak. A mai nyelvtanok nagyon élesen elkülönítik a *rá, hozzá, neki, felé, alá* stb. esetében az egyes szám harmadik személyű alakokat a többiektől. „Nem tekintjük azonban igekötőnek a fokozott vagy személyragos határozószókat” – mondja A mai magyar nyelv könyve (VELCSOV 1991: 66). Ugyanezen a véleményen vannak A mai magyar nyelv rendszerének írói is: „Az effajta határesetekben természetesen néha a szakkönyvekben is ingadozik a szófaji minősítés. Mindenesetre valódi határozószónak minősítjük általában a (...) szabadon személyragozható alakokat: *hozzám siet, hozzád megy, hozzája indul, hozzánk készül* stb. (de *hozzáfog* igekötős ige).” (TOMPA 1961: 265) BOKOR JÓZSEF pedig nem is foglalkozik részletesen a kérdéssel, csak annyit jegyez meg, hogy „toldalékolni egyáltalán nem lehet” az igekötőket (BOKOR 1997: 228). A legújabb Magyar grammatika pedig a személyes névmások közé sorolja a személyraggal ellátott igekötőket (BALOGH 2000: 264–7). Ha a *rám, nekem* stb. alakokat semmiképpen sem sorolja az igekötők közé, talán szerencsésebb lett volna megmaradni a személyragozott határozószók terminusnál, mert az ebbe a csoportba tartozó szavak nem tekinthetők személyes névmásoknak. Személyraggal vannak ugyan ellátva, s így személyre utalnak, de nem töltenek be névmási szerepet.

Véleményem szerint bizonyos esetekben a személyragos alakokat is igekötőknek kell tekintenünk. Pl. a *ráadtam a kabátot* szókapcsolatban a *rá* igekötő. Azonban a fenti vélemények szerint a *Péter rám adta a kabátot.* mondatban a *rám* szócskát nem tekinthetjük igekötőnek. Abban igazuk van a nyelvtaníróknak, hogy ebben az esetben erős határozószói jellege van a *rám*-nak. Sőt, így is mondhatnánk, ha ki akarjuk hangsúlyozni: *Péter énrám adta a kabátot.* Ugyanígy azonban a harmadik személyű alakokkal is eljárhatunk: *Órá adtam a kabátot.* Mivel a *ráad* igében a *rá* erős irányjelentése miatt a határozószói eredet nagyon érződik, ajánlott egy elvontabb jelentésű igekötős ige vizsgálata. *Ráneheztek a gondok,* harmadik személyben, de ha én vagyok a szenvedő, akkor *Rám neheztek a gondok.* Ebben az esetben is határozószónak vagy személyes névmásnak kell tekintenünk a *rá*-t? Érvelni lehet emellett azzal, hogy itt is érződik még a határozószói eredet, tehát nyugodtan határozószóként kezelhetjük ezeket az alakokat, de a szinkrón vizsgálatban a szófaji besorolás nem történhet diakrón szempontok szerint. Ugyancsak érv-

ként lehet felhozni azt, hogy pl. a *ráébred* esetében, ha beszélhetünk is elváló igekötőről, azt nem lehet személyragokkal ellátni. Azonban a *ráébred* esetében nemcsak az a tény, hogy ezt az ígét csak harmadik személyben használjuk, hanem szemantikai és mondattani okok is akadályozzák azt, hogy a *rá* ragot vegyen fel. A *ráébred* ige vonzata *vmire*, azaz nem személyt, hanem tárgyat jelölő szó, és ezért nem személyragozható a *rá*.

A paradigmásor megbontása nélkül két megoldással élhetünk. Az első esetben a *rá*, *neki*, *hozzá* stb. előtagiak közül csak azon ígétet tekintjük igekötőseknek, amelyeknek egyáltalán, egyetlen személyben sem személyragozható az előtagja. És így a *ráad* valamint a *ránehezedik* esetében egyes szám harmadik személyben se beszéljünk igekötőkről. A második esetben pedig a személyragos alakokat is vegyük fel az igekötők sorába. Mivel egyrészt a nyelvtanok a helyesírásra is hivatkoznak (vö. azzal a gyakori kijelentéssel, hogy az igekötőt egyenes szórend esetében egybeírjuk az igéjével), és ez nem képezheti a szófaji kategóriába való besorolás kritériumát, másrészt egy szó ragozási paradigmáján belül nem látom indokoltnak szétválasztani szótanilag az azonos funkcióban szereplő elemeket, a személyragos alakokat is igekötőknek tartom.

Ha a *reá* típusú igekötők személyragozható alakjait is felvesszük az igekötők sorába, bonyolultabbá tettük a határozószók és igekötők elhatárolhatóságának kérdését. Ekkor kritériumként segítségül hívhatjuk a szórendet. Ugyanis a mondatban bizonyos specifikus esetekben a határozószók és az igekötők viselkedése eltérő lehet.

Tagadó és felszólító mondatokban az elváló igekötő mindig az ige mögé kerül, a határozószó pedig nem – írja KÖVENDI DÉNES (KÖVENDI 2000: 270–272). Megoldani látszik az eddigi kérdést, és nemcsak az igekötő helyváltoztatását emeli ki, hanem hozzáteszi, van „még egy különbség: a *rám* határozószó elé a személyes névmás is odakerülhet (*énrám*), az igekötő elé soha” (KÖVENDI 2000: 270). Igekötőnek mondja a következő mondatokban a *rám* szócskát: *Rámjött a hátvéd*, le kellett adnom a labdát. Nem *jött rám* a hátvéd. Ne *jöjjön rám* a hátvéd. A továbbiakban ugyanennek a mondatnak a szórendjét megváltoztatva, határozószóknak minősíti a *rám* és a *rád* szót: (*Én*)*rám jött* a hátvéd. Nem *rám jött* a hátvéd. *Rám* nem (is) *jött* a hátvéd. *Rád jöjjön* a hátvéd! Érvései ellenére az egyenes szórendű példák *rá* szavait nem tekinthetem határozószónak, mert itt a mondat hangsúlyának az eltolódása okozza a *rá* mozgását. Érvényes lehet a szórendi kritérium az átvitt jelentésű igekötős ígék (pl. *rápirít*, *ráijeszt*) esetében, de a konkrétabb, az irányjelöléshez sokkal közelebb álló *rá* vizsgálatakor semmiképpen sem alkalmazható. Nézzük meg a következő párokat is, és alkalmazzuk rájuk Kövendi kritériumait: *Rám adta a kabátot*. *Add rám a kabátot!* *Nem adta rám a kabátot*. (igekötő); (*Én*)*rám adta a kabátot*. (*Én*)*rám add a kabátot!* *Nem (én)rám adta a kabátot*. (határozószó). Ha ezt egy kevésbé problematikus, pl. a *fel* igekötővel vizsgáljuk meg, világossá válik, hogy ezekben a mondatokban is csupán a mondathangsúly eltolódásáról, és nem szófaji mozgásról beszélhetünk. *Felmegy az emeletre*. *Menj fel az emeletre!* *Felmenj az emeletre*, *mert ha nem...*! *Nem ment fel az emeletre*. *Nem felment az emeletre*, *hanem le...*

A mai nyelvben tehát jól körülhatárolható esetekben mozdul el, ill. válik el az igekötő az ígétől megtartva egyenes sorrendjét vagy megváltoztatva azt. Általános szabály, hogy (a) határozatlan tárgy esetében (*Kabátot ad rá*, *Kabátot ad fel*), (b) felszólító mondatokban (*Add rá a kabátot!*, *Add fel a kabátot!*), (c) kiegészítendő kérdésekben (*Ki adja rá a kabátot?*, *Ki adja fel a kabátot?*), (d) tagadásakor (*Nem adta fel a kabátot*, *Nem adta rá a kabátot*) és (e) kiemelés, hangsúlyozás esetében (*A kabátot adta rá*, *A kabátot adta fel*, *nem mást*.) az igekötő az ige mögé kerül. Azonban, amint a fentebbi *fel* igekötős példák is mutatják, ez a szabály érvényét veszti, amikor hangsúlyozás következtében újra az ige elé

kertül az igeikötő. Természetesen bizonyos módosítószók vagy segédigék jelenléte ekkor is elválaszthatja az igeikötőt igéjétől (vö. VÖRÖS 1973, H. VARGA 1993): *Fel kell adnia a kabátot. Rá kell adnia a kabátot. Fel szabad adnia a kabátot. Rá szabad adnia a kabátot. Fel kellett volna adnia a kabátot. Rá kellett volna adnia a kabátot.* Igaz, hogy ilyenkor sokkal jobban érződik az irányváltoztatásra való utalás, de ez az igeikötő elsődleges jelentéséből és nem a funkcióváltásból fakad. Ezt bizonyítják a következő példák: *Péter tegnap rátalált a kalapjára. Péter rátalált tegnap a kalapjára. Péter tegnap talált rá a kalapjára. Péter a kalapjára talált rá tegnap. Péter a kalapjára tegnap talált rá.*

A személyragozható igeikötők esetében azonban ha nem is a szórend, de a szórend keretében tárgyalt módosítószók kínálnak megoldást, azaz az *is* beillesztése a mondatba. Ugyanis a fentebbi példák közül a *rám adta a kabátot* vagy *énrám adta a kabátot* mondatokba ha besúrjuk az *is* módosítószót, a *rám* megduplázódik: *rám is rám adta a kabátot, énram is rám adta a kabátot*, valamint harmadik személyben: *rá is ráadta a kabátot*. Ebből világosan látszik, hogy a *rá*-nak itt mindenképpen igeikötő szerepe van.

Ennél fontosabbnak tartom azonban az igeikötők nem kevésbé problematikus szófaji sajátosságainak és viselkedési szabályainak feltárása helyett azt kutatni, mire jók, mikor s miért használjuk őket. Kognitív szempontokat alkalmazva nem az igeikötőről mint szófajról kellene beszélni, hanem azokról a viszonyokról, amelyeket a nyelvben felvillant. A viszonyok megismerése pedig hozzásegít ahhoz is, hogy a nyelvet egységében lássuk. A viszony fontosságát azért kell hangsúlyozni, mert a viszony az, ami a nyelvben állandó. Ismerve az adott viszonyt, azt is előre tudhatjuk, hogy bármivel fogjuk is a mondatban kifejezni, annak igeikötője, határozója, névutója és/vagy vonzata olyan lesz, amely nyelvi észlelésünk szempontjából megfelel az adott viszonyoknak. Például a *benn* viszony esetében az irányhármasságnak megfelelően a magyar beszélőknek a *-ba/-be, -ban/-ben* vagy *-ból/-ből* ragok közül kell választaniuk, illetve a *be* igeikötőt kell használniuk. És ez nemcsak a konkrét helyviszony kifejezésére érvényes, hanem az elvontabb *eszébe jut, belopja magát vkinek a szívébe* esetében is használható.

Kognitív szempontból az ember nyelvi viselkedését az észlelés, érzékelés szabja meg, s nem maga a nyelv, vagyis a nyelvi képességeink elválaszthatatlanok az olyan képességektől, mint a látás meg a hallás. Ezáltal válik a nyelv leírása az emberi észlelés szerves részévé. A valóság észlelésében a térbeli viszonyok igen fontosak egy magyar anyanyelvű számára. És itt nem feltétlenül csak az igeikötős igékre kell gondolnunk, hanem arra, hogy minden ragunk elsődlegesen irányjelölő funkciójú attól függetlenül, hogy ma tér, idő, mód vagy állapot kifejezésére használjuk őket. Ez a térszemlélet nagyon sajátos a magyarban. Ha pedig valamit ugyanazzal a viszonyjal jelölünk, akkor nem különböző jelentésekkel állunk szemben, hanem a cselekvés meg a nyelvi világ térbeli mozgásrendszere egyazon viszonyával. A nyelvi világmodellben a cselekvésnek az ige felel meg, a térbeli viszony kifejezésének egyik eszköze pedig az igeikötő. Éppen azért, mert a térbeli viszonyokat nem csak igeikötőkkel fejezzük ki, hanem a relációk átszövik az egész magyar nyelv struktúráját, sokkal könnyebb megérteni ezeket, ha a többi nyelvi elemet, a ragokat, a határozószókat és a névutókat az igeikötőkkel együtt vizsgáljuk, és például *fel* vagy *rá* viszonyról beszélünk.

BÁRCZI GÉZA 1995. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest

BALOGH JUDIT 2000. *Az igeikötők*: KESZLER BORBÁLA (szerk.), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 268–74.

BOKOR JÓZSEF 1997. *Szótan*: A. JÁSZÓ ANNA (szerk.), *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest, 159–299.

- FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE 1991. Két magyar igekötő szemantikájáról: *Magyar Nyelv* LXXXVII, 430–9.
- JAKAB ISTVÁN
1976. *A magyar igekötők állományi vizsgálata*. Nyelvtudományi Értekezések 91. Budapest
1982. *A magyar igekötő szófajtani útja*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KÖVENDI DÉNES 2000. A rá és személyragos alakjai mint határozószók és mint igekötők: *Magyar Nyelvőr* CXXIV, 270–2.
- LADÁNYI MÁRIA 1994–1995. Az igekötők kapcsolhatóságának feltételéről. *Nyelvtudományi Közlemények* 94.
- LENGYEL KLÁRA 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein: *Magyar Nyelvőr* CXIX, 310–32.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZILI KATALIN 1985. *Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről*. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. Budapest
- TEMESI MIHÁLY–RÓNAI BÉLA–VARGHA KÁROLY 1955. *Anyanyelvünk*. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest
- TOMPA JÓZSEF (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere. Lefrólyelvtan*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest
- H. VARGA GYULA 1993. A magyar igekötők szórendi típusai: *Magyar Nyelv* LXXXIX, 312–8.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1991. *A szófajok*: BENCZÉDY JÓZSEF–FABIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 9–204.
- VORÓS JÓZSEF 1973. Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe: *Magyar Nyelvőr* XCVII, 416–22.

XIX. századi nyelvjárásgyűjtők az északi régióban

IMRE SAMU A mai magyar nyelvjárások rendszere című kiváló könyvében (1971) LAZICZIUS GYULÁra hivatkozva azt írja, hogy a hazai nyelvjárás kutató munka első szakasza a Magyar Nyelvőr megindulásával (1872) lezárul. Erre az első szakaszra jellemző a szó-készlet adatok gyűjtése, az irodalmi nyelv gazdagításának a vágya.

A második szakasz a Magyar Nyelvőr megindulásával kezdődik, s ettől az 1936-ig terjedő időszakig a kor jellemzője, hogy a magyar nyelvjárásnak ekkor vetik meg az alapját. Tény, hogy a folyóirat születésétől kezdve helyet ad nyelvjárás adatközlésnek. A laikus gyűjtők mellett (tanító, pap stb.) ott vannak a kor olyan kiemelkedő nyelvészei is, mint SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND stb. (IMRE i. m. 7).

A fenti megállapítások az országos helyzetet mutatják. Vajon érvényesek-e, illetve hogyan érvényesek ezek az északi régióra?

Eléggé ismert, hogy a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat (1817–41) több palóc nyelvjárás adatot közöl. SEBESTYÉN ÁRPÁD a szociolingvisztika hazai előzményeit kutatva a Tudományos Gyűjtemény 1819. évi számára utal, melyben SZEDER FÁBIÁN Palócok és B. S. jelzéssel ellátott Rövid rajza a Gömöri Dialektusoknak című tanulmányokat jelentettek meg.

SEBESTYÉN ÁRPÁD a tanulmányokkal azt igazolja, hogy a szociolingvisztika előzményei nálunk is messzi korbá nyúlnak vissza. Mind a két tanulmány állást is foglal a nyelvjárás nyelvhasználat kapcsolatban. SZEDER FÁBIÁN ismertetni, nem pedig kinevetetni akarja a palócokat azáltal, hogy jellemzi nyelvjárásukat. B. S. viszont úgy nyilatkozik, hogy a gömöri dialektus „a’ Városok és faluk, ’s ezekben ismét a’ pallérozottabb vagy tanulatlanabb emberek különbözőse szerint hol tisztább, hol romlottabb”. (SEBESTYÉN 1980: 49–50)

SZEDER FÁBIÁN azonban nemcsak általában ír a palócokról, mindennapi életükről, szokásaikról, nyelvükről, hanem „Palócz szóejtés és beszédbéli Gyakorlás” címen viszonylag terjedelmes palóc nyelvjárás szöveget is bemutat. Egymás mellé állítva két oszlopban közli az anyagát. A bal oldali oszlop felett Palócz magyarság, a jobb oldalin Közönséges magyarság megnevezés látható. A második oszlopban tulajdonképpen értelmezi az első oszlop palóc beszédét, az értelmezést pedig a valódi tájszók magyarázatával egészíti ki. (TudGyűjt. 1819. VI, 31–40.)

Ezek a tanulmányok az IMRE SAMU által jelzett első korszakban jelennek meg.

Az északi régióban olyan, a szakmában máig is közsímet szakemberek is vannak, akik valamilyen módon segítették a gyűjtőmunkát, illetve maguk is gyűjtöttek.

SZVORÉNYI JÓZSEF (1816–1892) tevékenysége pl. az első szakaszból átnyúlik a második szakaszba is.

A második szakaszban találjuk KANDRA KABOS és DR. NÉGYESY LÁSZLÓ nevét. KANDRA KABOS az Adatok az egri egyházmegye történelméhez című füzetek II. kötetének szerkesztője (Eger, Egri érseki Lyceumi nyomda, 1887), DR. NÉGYESY LÁSZLÓ főgimnáziumi tanár, nyelvész.

SZVORÉNYI JÓZSEF azt írja ugyan, hogy „Bántják az írói szódivatosságot a’ pórias szók, mellyek gyakran a nyelv természete ellen, ’s szükség nélkül fölkapatva..., bármi-

ként elhonosítva jobbadán csak a' legalsó rendűek ajkán forognak. A pórias szók nagy részben a nyelv salakjával tekintendők...". Majd azt is mondja: "...a divatosságot nem igényelhetik a régi elavult szók. Ezek csak megfelelő stílusértékben használhatók." Hivatkozik a nyelvszokásra is, következetesen elhatárolja egymástól a „nyelvjárási hangoztatás”, a „művelt nyelvszokás”, a „csinosabb társalgási és írói nyelv” kiejtését. (FEKETE 1993: 173–175)

Az elmondottakkal nem áll ellentétben, hogy SZVORÉNYI nagyon jól érezte magát kedvelt borsodi majd egri palócai között. Gyűjtötte nyelvi megnyilatkozásait, hogy majd „később egy nagyobb közösség hasznára szolgáljon”. Azt is vallja, hogy a nyelvjáráásokat nem szabad gúnyolni, kevésbé becsmélni. Fiatalkorában szülőföldjén, Sátán, majd később Eger környékén gyűjtögette „az anyai palóc szóejtés” sajátosságait. Számos tájszót elemez is a Magyar Nyelvőr-beli cikkeiben. Nézzünk meg néhányat belőlük!

SZARVAS GÁBORNAK válaszolva megírja, hogy Egerben is használják a *temetik* helyett a *temik* szót. „Egerben a kapások csakugyan *temik* a halottat, noha jobbadán ők is *temetik*. Megecsik, hogy a *temiket* csúfolják már” (Nyr. VI, 461–2).

Van olyan megjegyzése is, hogy egy-egy sajátosan palóc nyelvi forma azért szorult vissza, mert az egri ember a világért nem akar már palóc lenni. Ha használja a régi, kiveszett palóc szókat, azt gúnyból teszi. Példának hozza az alábbi mondatot is: „Mikó pofon ütték, olyat puhant, mint a tank föld (puha, lágy), má most úgy meddagatt a képi, hogy a szemi se látszik, de most ajul (lohad) a daganattya” (Nyr. VI, 462). Még szerencse, írja SZVORÉNYI, hogy az egri ember csúfolja a palócot tősgyökeres palócul.

A *szállók az úrnak* népi kifejezésről kimutatja, hogy az azt jelenti, *szolgálók az úrnak* (Nyr. XVIII, 224–5). Érdekes a borsodi palócságban használt *számára* kifejezés magyarázata is. A *számára* jelentése 'körülbelül, majdnem'. A példamondata szerint „A beteg csak úgy van számára most is, mint tegnapelőtt volt”. Azaz: A beteg csak úgy van körülbelül most is, mint tegnapelőtt volt (Nyr. XIV, 83–4).

Kitérek még egy szintén a Nyelvőrben megjelent cikkére, melyből jól látszik, hogy nemcsak SZARVAS GÁBORRAL, hanem SIMONYI ZSIGMONDDAL is szakmai kapcsolatban állt.

CSAPODI ISTVÁN a *keresztvő* palóc szóalak *vő* eleméről azt állítja, hogy az a *vivő* szónak az összerántása, tehát *keresztvivő*. SZVORÉNYI megcáfolja ezt az állítást. Egy, a palócságban élő „gúnyos dalicára” hivatkozva kifejti, hogy az nem *vivő*, hanem a *-vel* rag rövidítése, azaz nem *kézvel, lábval*, hanem *kézvő, lábvő*. A *keresztvő* tehát annyi, mint *keresztvel*. Közli a „dalicát” is: „Megajjék kend a keresztvő, hadd pesejjen Katu nenő” (Nyr. XVI, 72, 125–26). SIMONYI ZSIGMOND SZVORÉNYI-nak ad igazat, csak ő másképpen tudja a „dalicát”: „Megajjék kend a keresztvő, hadd pesejjen Panna nene ety csőbörveő” (Nyr. XVI, 126).

Az IMRE SAMU által jelzett második korszakban 1887-ben a KANDRA KABOS nevével említett munkában születik meg Egerben egy felhívás a nyelvgyűjtésre. (i. m. 232–238)

„Felhívás az egyházmegye főtisztelendő lelki pásztoraihoz, tisztelt néptanítóikhoz és jegyzőikhez.” Aláírói KANDRA KABOS és DR. NÉGYESY LÁSZLÓ.

Két jól elhatárolható, ma is megszívlelendő rész különíthető el a felhívásban. Az első rész a tulajdonképpeni felhívás, a második részletes útmutatás a gyűjtéshez. Az aláírók nagyon hisznek papjaik, néptanítóik s egyéb művelt földiek hazafias és tudományos szellemében, hogy a paragon heverő kincset megmentik, melyet csak össze kell szedni, s elküldeni a felhívókhoz. Lelkes szóval buzdítják a megszólítottakat. „A mi megyénk egyik

legérdekesebb szakasza a magyar területnek nyelvi s a lakosság szempontjából egyaránt” – írják.

A gyűjtéssel az egyházmegye múltjából egy még kimerítetlen forrást kívánnak megnyitni. A tudomány rászorul arra, ami „poros archívumokban eltemetve nincs, hanem összegyűjtetlenül él a beszélő nép egyetemének ajkain, ki nem zsákmányolva, észre is alig véve eddig.” Azt is hangoztatják, hogy nem a mondák, szájhagyományok gyűjtésére gondolnak, hanem „arra, a mivel beszél a nép, a szóra magára, a pusztá nyelvészeti értelemben vett szóra, hiszen a nép beszéde a történelemnek egyik szavahihető tanuja.”

Megjelölik a célt is, mely szerint el kell jönnie annak az időnek, amikor az egész magyar nyelvterület összehasonlító nyelvjárásstanát megírassák. Ehhez egyazon nyelv dialektusait kell felhasználni. Az eddigi adatkészlet, ami a szakirodalomban, főként a Nyelvőrben „össze van hordva, még most is fölöttébb hézagos”. A cél megvalósításához további, az eddigiekhez hasonló elmunkákat kell végezni. A gyűjtőknek tudomására hozzák, hogy a beküldött anyagot a szükséges tanulmányozás után „a Magyar Nyelvőr birtokába szándékozunk átbecsátani, hogy majd minden szakembernek hozzáférhető legyen”. A felhívók nem hagyják figyelmen kívül a községek vezetőit sem. Kéri, járuljanak adományaikkal e szép cél megvalósításához.

A második rész teljes terjedelmében tanulságos gyűjtési útmutató. Megérdemli, hogy szó szerint közöljük.

„Legszükségesebb, s ha egyéb nincs, maga elég lesz: egy lapnyi szöveg az illető község beszédjéből mintegy mutatóba, nyelvmustrának; melyen hiven tükröződjék a lakosság beszédmódja s kiejtése, a különös fordulatok és szólások, de főként a hangoztatási sajátóságok a legnagyobb hűséggel legyenek másolva. Minden közlemény, minden szó úgy írandó le, a mint a nép tényleg kiejti. A hol ritkább hangok fordulnak elő, jelezni kell [pl. diftongusok, közép é és á (rövid á), terpedt hangok, mint â, ê, (hosszú a és e)]

Szíves köszönettel veszünk ezenfelül nyelvjárasi vázlatokat is. Iránypontokúl a következők szolgálhatnak:

Egyöntetű-e az egész község beszédje vagy kétféle nyelvjárás is konstatálható, pl. a helység egyik része másképp beszél-e mint a másik? vagy felekezetek szerint oszlik meg a beszédmód?

A gyűjtő tudomása szerint mely helységekre terjed ki az illető dialektus? a környéken nem szorítkozik-e egy helyre? mik az elválasztó jegyek a szomszéd tájszólásokkal szemben?

Miféle jellemző vonásokban különbözik az illető község beszéde a köznyelvtől? És pedig

a) A hangállományra nézve: vannak-e a köznyelvben szokatlan hangok pl. diftongusok, terpedt hangzók s az á hang? nem hiányzik-e az ly hang s ha igen: l-et vagy j-t ejtenek-e helyette?

b) Hangváltozásra nézve:

Nincs-e ő-zés (embörök), s ha igen, mily terjedelemben? következetes-e a közép é helyett? – Nincs-e í-zés (vír, rígen, szíp stb.)? ez is mily terjedelmű? – Nincs-e oly merev ezés mint Debreczenben, hol embereket mondanak emberek helyett? – Nem mutatkozik-e szembetűnő hajlam a zártabb hangok iránt (pl. a helyett o, o helyett u)? – Nincs-e diftongizálás? ha van: milyen? (au, vagy ou? eő vagy öü, ié, éi ? stb.) – Nincs-e jésítő hajlam s mily esetekben? pl. n helyett ny, t helyett ty, d helyett gy: Tényi, gyió, csupán i előtt-e? – Van-e erős koptatás a szóvégeken mely ragokban, képzőkben s végzetekben? (r, l han-

gok? -val, -vel, -kor, -szor, -ször, el, fel stb.) – Szóközépén van-e s mennyi hangkihasználás? („vóna”). – Végül a mi egyéb speciális sajátosság akad még.

c) Alaktanra nézve: van-e eset, hogy a képző vagy rag még nem illeszkedik (pl. kapával): hogy áll az ikes ragozás kérdése? hogy a tárgyias és tárgyatlan ragozásé?

d) Jelentésstanra: micsoda érdekesebb szójelentések akadnak?

e) Szókincsre: melyek a legjellemzőbb tájszók?

f) Mondattanra: vannak-e mondatszerkesztési és szórendi sajátosságok?

g) A frazeológiára: mily jellemző szólások divatoznak?

Csak az általános, az egész nép beszédét jellemző sajátosságok bírnak értékkel; az egyéni modorosságok stb. mellőzendők; a szórványos, sem egyéni, sem egészen általános adatok külön megjelölendők; különös figyelmet kérünk az iránt, hogy esetleg más vidéki ember szójárása után nem irassék le a község beszédje.”

FEKETE PÉTER 1993. Szvorényi József: *Magyar Nyelv*, 173–5.

IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest

KANDRA KABOS (szerk.) 1887. *Adatok az egri egyházmegye történelméhez II*. Egri Érseki Lyceum, Eger

SEBESTYÉN ÁRPÁD 1980. *A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népryelvkvutató iskolájában*. Debrecen

Fercsik Erzsébet

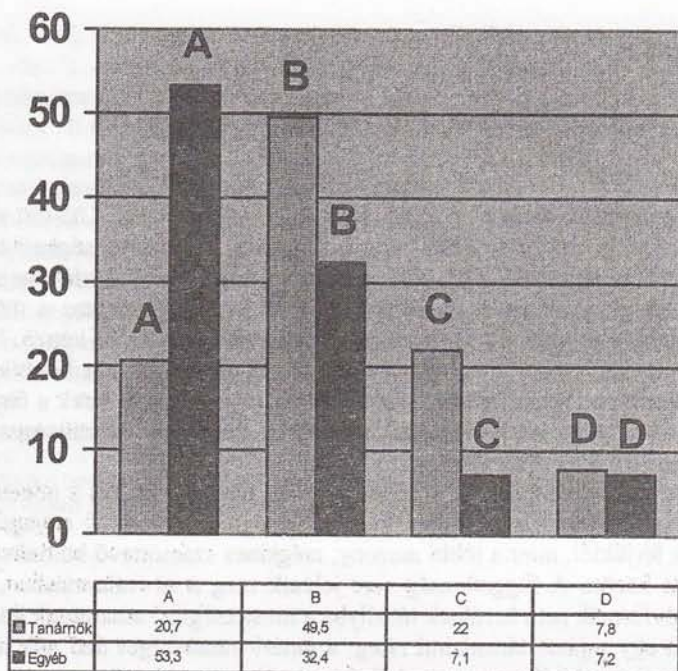
A tanári mesterséget űző nők asszonynevééről

A magyar asszonynevek történeti vizsgálatának fontos állomása B. GERGELY PIROSKA két írása (1993, 1995), amelyben a SzT. adatai alapján az erdélyi régiségbeli asszonynevekkel foglalkozik. Bemutatja a XVI–XIX. század változatos névformáit, majd arra a megállapításra jut, hogy gyakoriság és folytonosság tekintetében messze a többi fölé emelkedik az a forma, amelyben a férj teljes nevéhez kapcsolódik a *-né* képző. Hangsúlyozza, hogy „Az asszony saját nevei lényegében ezt az alapnévformát bővítik, s erre rendszerint akkor kerül sor, ha az asszony személyét bizonyos élethelyzetek a férjétől elhatárolják, illetve ha az adott közléshelyzetek különböző tényezői ezt szükségessé vagy természetessé teszik” (B. GERGELY 1993: 125).

Arra a kérdésre, hogy befolyásolta-e az asszonynev használata, ha a nőnek önálló foglalkozása volt, azt a választ adja, hogy bár a mesterségűző asszonyok anyagilag függetlenebbek voltak férjüktől, mint a többi asszony, mégisincs számottevő különbség a két csoport névviselése között. A függetlenség nem jelenik meg a névválasztásban, a saját nevet tartalmazó névformák nem kerülnek túlsúlyba a mesterségűző asszonyok körében.

Az alábbiakban egy sajátos társadalmi réteg: a tanári mesterséget űző nők asszonynevválasztását vizsgálom abból a szempontból, hogy milyen sajátosságot mutat ennek a csoportnak a névválasztása 1974 és 1995 között az országos átlagot képviselő adatokhoz képest. Az ELTE TFK Magyar Nyelvtudományi Tanszékén 1995 óta foglalkozunk speciálkollégiumi keretek között az asszonynevek vizsgálatával. A folyamatosan zajló adatgyűjtésben több magyar szakos hallgató is részt vesz, néhányan sikeres szakdolgozatot, OTDK-dolgozatot készítettek a témából. Az adatgyűjtést elsősorban kérdőívvel végezzük, de lehetőség szerint kiegészítjük személyes beszélgetésekkel, interjúkkal, valamint házassági anyakönyveket is feldolgozunk. A következőkben a tanszéki adatbázis pedagógusokra vonatkozó adatait használom fel. A kb. 200 megkérdezett tanárnő között vannak fővárosi és vidéki pedagógusok, valamint alsó tagozatos tanító nénik és egyetemi oktatók. Természetesen a pedagógustársadalmon belül is létezik különbség az életkor, a lakóhely vagy a beosztás szerint, ám ezeket a belső strukturálódási pontokat most nem vesszük figyelembe, hanem egyetlen egységként kezeljük a tanárnők adatait.

Az átlagnak tekintett országos statisztikát a szakirodalomban megjelent adatközlések (FERCSIK 1992; LACZKÓ 1996; ZAHUCZKY 1997) és a tanszéki gyűjtések eredményei alapján állítottam össze (FERCSIK 2000). Az így kapott adatok azt jelzik, hogy 1974-től a nők egyre nagyobb százaléka ragaszkodik valamilyen módon a leánykori nevének megtartásához. Arra is találunk utalásokat, hogy más lehet a viszony a választott asszonynevhez a lakóhely, az életkor, az iskolázottság vagy a társadalmi rétegződés alapján. Korábbi feltételezéseinket és számításainkat az újabb adatközlések is megerősítik (HAJDÚ 2000; RÉVÉSZ 2001).

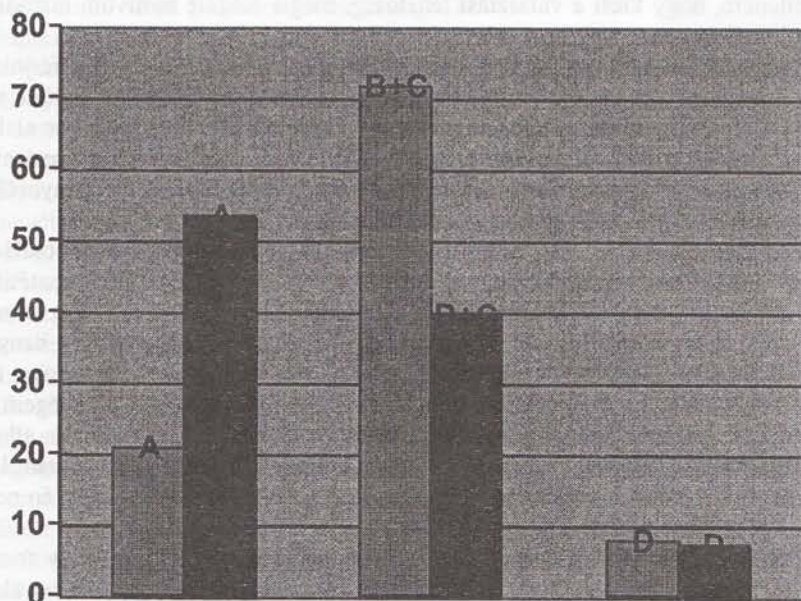

1. grafikon: A tanárnők és az egyéb foglalkozású asszonyok névválasztása 1974 és 1995 között

Az országos átlag azt mutatja, hogy legtöbbször a hagyományosnak tartott A) típust (a férj teljes neve + *-né* képző – *Kis Jánosné*) választották. A megkérdezetteknek valamivel több mint a fele döntött e mellett a forma mellett. A második leggyakoribb forma a B) típus (a férj családneve *-né* képzővel + a feleség leánykori neve – *Kisné Nagy Éva*). A házasulóknak valamivel több mint egyharmada választotta ezt a kompromisszumosnak tekinthető lehetőséget, amely jelöli a házasság állapotot, de tartalmazza a nő teljes leánykori nevét is. Jól kevesebben döntöttek a C) változat (leánykori név – *Nagy Éva*) vagy a D) típus (a férj családneve + a nő keresztnév – *Kis Éva*) mellett, arányuk még az egy tizedet sem éri el.

A tanárnők körében gyűjtött adatok azt mutatják, hogy az átlagnál lényegesen kevesebben viselik körükben a hagyományos *-né* képzős formát (*Kis Jánosné* – A) típust). Ennek a névalaknak a népszerűsége több mint a felére csökkent az országos átlaghoz képest. Az átlagnál többen választják a *-né* képzőt + leánykori nevet tartalmazó (*Kisné Nagy Éva* – B) típus) alakot. Az országos átlagnál jóval magasabb – valamivel több mint háromszoros – a leánykori nevüket (*Nagy Éva* – C) típus) megőrzők száma. A férjzettséget nem jelölő, ám a férj családnevét tartalmazó (*Kis Éva* – D) típus) formát az országos átlagnak megfelelően választották.

Még szemléletesebben mutatja a két csoport közötti különbséget a 2. grafikon, amelyen egy oszlopba soroltuk azokat a típusokat, amelyek valamilyen formában megőrzik a házasságkötés előtti teljes névalakot. A szemléltetéshez összevontuk a B) (*Kisné Nagy Éva*) és a C) (*Nagy Éva*) típus adatait.

	A	B+C	D
■ Tanárnők	20,7	71,5	7,8
■ Egyéb	53,3	39,4	7,2

2. grafikon A leánykori nevüket 1974–1995 között valamilyen formában megtartó asszonyok

A fenti grafikonról egyértelműen leolvashatjuk, hogy a tanárnők férjhez menetelük után az átlagnál sokkal gyakrabban választják azt a névformát, amely a leánykori nevüket is tartalmazza. A házasság után majdnem kétharmaduk dönt a pusztán leánykori név (*Nagy Éva*) megtartása vagy a férj családneve *-né* toldással és a leánykori név (*Kisné Nagy Éva*) választása mellett. A nem pedagógus foglalkozásúak korántsem ragaszkodnak ennyire a leánykori nevük megtartásához. Az évszázadokon át elvárt, hagyományosnak tekintett (*Kis Jánosné*) alak a tanárnők körében az országos átlagnál erőteljesebben veszített népszerűségéből, az átlaghoz viszonyítva a pedagógusnőknek mindössze kétötöde választotta ezt a formát.

A lehetséges asszonynévforma kiválasztása szűk körből történik, hiszen az 1974-es családjogi törvény mindössze a grafikonon bemutatott négy névtípust engedélyezi. A törvény szövegét értelmezve kiderül, hogy a négy típus tulajdonképpen öt változatot jelent, mert az a) pontban összevonták a *Kis Jánosné* és a *Kis Jánosné Nagy Éva* névformát. A

gyűjtött adatok és az anyakönyvvezetőkkel folytatott beszélgetések azt erősítik meg, hogy az utóbbi alakot rendkívül kevesen használják. Vizsgálatainkban a törvényben megszabott négy kategóriával dolgozunk, az esetleg felbukkanó *Kis Jánosné Nagy Éva* formát az A) csoport adataihoz számoljuk. A fentiekől eltérő egyéni változatot csak külön engedéllyel lehet viselni, ám ennek megszerzésére nagyon kevesen vállalkoznak. A vizsgált mintában egyetlen példát sem találtunk, amely eltérne az általánosan lehetségestől. Annak ellenére, hogy kicsi a választási lehetőség, mégis sokféle motívum húzódik meg egy-egy döntés mögött.

Felméréseink azt bizonyítják, hogy főleg a leánynevüket megtartó és a férjük nevét semmilyen formában nem viselő nők érzik szükségét annak, hogy megindokolják választásukat. Az egyéb névváltozatot viselő asszonyok – különösen a hagyományos alakot választók – kevésbé tartják fontosnak az indoklást, minden bizonnyal természetesebbnek, elfogadottnak gondolják választásukat. A választásban szerepet játszó tényezőket két nagy csoportra osztottuk: a belső és a külső tényezőkre.

A belső tényezőkhöz soroltuk az egyéniség megtartására való törekvést, a családi összetartozás hangsúlyozását, valamint a kiválasztott asszonynev hangzásbeli, esztétikai hatását. A lánykori nevüket valamilyen formában megőrzők fontosnak tartják a névválasztásban a saját személyiségükhöz való ragaszkodás kifejezését, az identitásuk hangsúlyozását: „Megszoktam saját nevemet, nem akartam ezzel világgá kürtölni, hogy férjhez mentem, nem akartam más neve mögé bújni.”; „Személyiségem és egyéniségem maximális megőrzése miatt használom ma is a lánykori nevemet.”; „Helytelen és elhibázott gyakorlatnak tartom, hogy egy nő ne a saját nevét használja a házasságkötés után. Ugyanolyan joga van hozzá, mint a férjének. Bezzeg a férjem nem volt hajlandó az én nevemet felvenni, pedig felajánlottam neki.”

A *Kisné Nagy Éva*-típust választók közül többen megfogalmazták, hogy fontosnak érezték a családi összetartozást oly módon is kifejezni, hogy saját leánykori nevük mellé felveszik a férjük nevét. „A gyerekeink nevével való azonosság miatt választottam, hogy így is kifejezzük az összetartozást.”

Felméréseinkből az derül ki, hogy a nők legtöbbször – meglepő módon – nem fordít túl nagy gondot a név hangzására vagy a terjedelmére. Akik mégis foglalkoznak ezzel a problémával, azok a név hosszúságát, idegen hangzását, esetleg gyakoriságát emelik ki. Interjúink azt bizonyítják, hogy az anyakönyvvezetők véleménye szerint sincs különösebben befolyásoló szerepe a név hangzásának. „Ezt többnyire csak akkor veszik figyelembe, ha vagy az egyik, vagy a másik félnek nagyon kellemetlen hangzású vagy túl hosszú neve van.”

A névválasztást befolyásoló külső tényezők közé soroltuk a szakma sajátosságaival együtt járó gyakorlati szempontokat, valamint a nők választását közvetve vagy közvetlenül befolyásoló személyeket. A praktikus szempontok között főleg a szakmai indítékok emelik ki a válaszolókat. A lánykori néven indított karrier, a szakmával együtt járó gyakori aláírás a legfontosabb motívumok. „Sokszor kell osztályonként aláírni, ezért maradtam a lánykori nevemnél. Ebből a szempontból sokkal praktikusabb, mert rövidebb.”; „Azért tartottam meg a lánykori nevemet, mert a munkakörömben zavart volna a névváltoztatás, hiszen azonosíthatatlan lettem volna.”

A külső személyek között elsősorban azokra a családtagokra, barátokra gondolunk, akik valamilyen módon beleszólnak a névválasztásba. Adatközlőink a családtagok közül a férjüket alig-alig említik, sokkal inkább az anyósok befolyásoló szerepét hangsúlyozzák. „Polgári esküvőnkön az anyakönyvvezető nem jelentette be – pedig be kellett vol-

na –, hogy mi lesz a nevem a házasságkötés után. Talán nem akarta megbotránkoztatni a násznépet, de az is lehet, hogy az anyósom kérte erre.”; „Az anyósom haragudott rám, azt mondta, nem is szeretem a fiát, ha nem veszem fel a nevét.”

Néhány esetben – ha nem is közvetlenül, de mégis érzékelhetően – a munkatársak, a gyerekek és szülei is befolyásolják a névválasztást: „Máshogyan kezelik az embert a kollégái, a szülők, a tanítványai, ha *-né* szerepel a nevében. Az elsős kisgyerekek sem kérdezi meg a tanító nénit: Neked miért nincs férjed?”

A tanári mesterséget űző asszonyok névválasztása a magyarországi általános szokásokhoz viszonyítva a XX. század végén sajátos jegyekkel rendelkezik. Előtérbe kerülnek a nő személyét hangsúlyozottan megjelenítő, saját nevet tartalmazó névformák. A tanárnők az asszonynevek kiválasztásakor határozottan törekszenek arra, hogy a lánykori nevüket valamilyen formában megőrizzék, személyiségüket ily módon, a névvisseléssel is hangsúlyozzák. Nagyobb hányaduk két névformából választ: vagy a férje *-né* toldalékos családnévéhez kapcsolja a lánykori nevét (*Kisné Nagy Éva*), vagy a pusztán lánykori nevét (*Nagy Éva*) viseli a férjzettség jelölése nélkül. A névválasztás motivációi között jelentős szerepe van a személyiség és az egyéniség megőrzésének (*Nagy Éva*), valamint a családi összetartozás kifejezésének (*Kisné Nagy Éva*). Gyakran még akkor is megtartják a lánykori nevüket, ha ezzel az előző generációt képviselő családtagok nem értenek egyet.

Tanszékünkön nemcsak a pedagógusnők, hanem az egyéb foglalkozásúak adatait is gyűjtjük. Az a célunk, hogy egy nagyobb adatbázis alapján megfigyeljük a különböző értelmiségi pályán lévő nők névválasztását, és feltárjuk az egyes rétegek jellegzetességeit. A pedagógusnők névválasztásának fent bemutatott sajátosságából olyan kép körvonalazódik, amely nagy vitát kiváltó javaslatként többször felmerült a névtani irodalomban: a születéskor kapott név használata a házasság után is, azaz az asszonynevek eltörlése (HEXENDORF 1963). Történeti érdekesség lesz-e valamikor a *-né* képző, s vele együtt eltűnnek-e az asszonynevek? – adataink alapján akár ezt is jóslhatjuk, és felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy ebben a folyamatban fontos szerepet játszanak a lánykori nevükhöz a házasságuk után is erőteljesen ragaszkodó tanári mesterséget űző asszonyok.

FERCSIK ERZSÉBET

1992. *Feminista kísérletek – avagy mi is a helyzet az asszonynevek körül Hévízgyörkön?*: FARKAS FERENC (szerk.), *Tulajdonnév-használatunk*. Magyar Névtani Dolgozatok 100, 63–9.

2000. *A pedagógusnők névválasztásáról*. Előadasként elhangzott a Nők az oktatásban konferencián – megjelenés alatt

B. GERGELY PIROSKA

1993. Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről: *Névtani Értesítő* 15, 118–25.

1995. Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben: *Magyar Nyelv*, 186–91.

HAJDÚ MIHÁLY 2000. Művészasszonyok névhasználata Szentendrén: *Névtani Értesítő* 22, 45–50.

HEXENDORF EDIT 1963. A nőket jelölő névformák használatának kérdéséhez: *Magyar Nyelvőr*, 422–35.

LACZKÓ KRISZTINA 1996. A mai asszonynévhasználat Budapesten: *Magyar Nyelvőr*, 161–7.

RÉVÉSZ KATALIN 2001. Asszonynevek a szentendrei névhasználat tükrében: *Névtani Értesítő* 23, 57–75.

ZAHUCZY MÁRIKA 1997. *Az asszonynevévformák változásai városban és vidéken a 70-es és 90-es években*: B.

GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY (szerk.), *A V. Magyar névtudományi konferencia előadásai*. Budapest–Miskolc

Gréczi-Zsoldos Enikő

Az élő és élettelen inkongruenciájának nyelvjárástörténeti vizsgálata Adalékok az *aki* vonatkozó névmás történetéhez

*Köszönettel, minden jót kívánva ajánlom egykori tanáromnak,
ma segítő munkatársamnak, B. Gergely Piroskának*

1. Egyes keleti nyelvjárások jellemzője a vonatkozó névmás egyalakúsága: az *(a)ki* – köznyelvben személyre utaló forma – használatos dologra, tárgyra vonatkoztatásban egyaránt. Az élő és élettelen inkongruenciája a palóc nyelvjárásokban, a szatmári régió nyelvjárásában, valamint a Tiszántúlon figyelhető meg (vö. Kiss 2001: 366). Az ÚMTsz. – a nyelvjárási irodalomhoz hasonlóan – az *aki* vonatkozó névmás 'ami, amely' jelentésben való használatát a magyar nyelvterület keleti nyelvjárási régióiból (a palóc, az északkeleti, a Tisza-Körös vidéki és a mezőszegi nyelvjárások területéről) adatolja. A jelenség történeti dialektológiai vizsgálatát XVII. századi Nógrád vármegyei településeken keletkezett, változatos műfajú nyelvemlékekben (határvitákban, perszövegekben, deákok és nemesek által írt misszilisekben, jogi iratokban, nemesi közgyűlési jegyzőkönyvekben) végeztem. A levéltári iratok nyelvi vizsgálatában egyfelől a nyelvjárásiasság fokának, másfelől a keleti-északkeleti regionális norma, illetve az egységesülő nyelv jelenségeinek felderítése a célom.

2. A XVII. századi újmagyar nyelvjárások jelenségeinek a vizsgálata már viszonylag kedvező feltételek mellett folytatható, mert pontosabban helyhez lehet kötni azokat, s az ascendens kutatási módszer segítségével könnyebben összefüggésbe lehet hozni a mai nyelvjárási helyzettel.

Bizonyos tényezők azonban akadályozhatják a kor nyelvi tényeinek feltárásában a kutatót. A korban a helyesírás még kialakulatlan és következtelen, a fej-kéz azonosításának problémája gondot okozhat a lejegyző személyének eldöntésében, az írás és az élőbeszéd különbsége miatt bizonyos írott nyelvi elemek nem azonosíthatóak pontosan, csupán a rekonstrukció segítségével következtethetők ki.

A XVII. századi nyelvjárások életének a vizsgálatát – a nyelvi okokon kívül – történeti-művelődéstörténeti okok is nehezítik. A török hódoltság okozta népvándorlások miatt a nyelvterület bizonyos régióiban egyes nyelvjárási jelenségek keverednek más területről származó tendenciákkal. Ráadásul a hódoltsági területekről éppen az északi területekre – korpuszom keletkezési helyére – menekült a lakosság, valamint a magyar nyelv egységesítése szempontjából nagy jelentőségű laikus literátus réteg is itt, északon tömörült össze ebben az időben. Másfelől a tanult deákok és jegyzők sokszor születési helyüktől távol munkálkodnak, így szövegekben anyanyelvjárásuk jelenségei összeolvadhatnak működési helyük nyelvjárási jellemzőivel.

3. A Nógrád Megyei Levéltár iratanyagában fellelt 104 vizsgált nyelvemlék közül 30-ban mutathatók ki az *(a)ki* személytelen dologra, tárgyra utalásának adatai: hat határvitában, hat közgyűlési iratban (ülések jegyzőkönyveiben, számadásban), öt misszilisben (ezek közül kettőt bizonyosan nemes írt, a másik kettőt nemes úr szolgálatában álló deák), öt – jegyző vagy deák írta – jobbágypanaszban, négy perszövegben (köztük örökő-

sődési és boszorkányperekben), három jogi iratban (záloglevélben, késedelmi levélben, kölcsönnyilatkozatban) és egy határjárásban. Ez a számszerű arány, illetve a műfaji felsorolás azt jelzi, hogy viszonylag sok iratban, hivatalos és magánjellegű levelekben egyaránt, tanult, illetőleg kevésbé művelt lejegyzők írásában is megjelenik ez a – korábban általánosan meglévő, de a XVII. században már regionális – jelenség.

Irataim pontosan lokalizálhatóak, mivel csak olyan nyelvemlékeket vizsgálok, amelyekben a keletkezési helyet jelölik az irat lejegyzői. Területi megoszlás szerint változatos képet mutat a jelenség használata, az egykori vármegye szinte egész területén (mind az északi, mind a középső, mind a déli településeken) kelt iratok tartalmaznak *(a)ki* dologra utaló vonatkozó névmást. Az egykori vármegye települései ma – IMRE SAMU nyelvjárás-felosztása szerint (IMRE 1971) – a középpalóc, az Ipoly vidéki és a déli palóc típusokhoz tartoznak. A palóc nyelvjárási régió valamennyi nyelvjárási csoportjának egyaránt jellemző vonása a személytelenre utalás *(a)ki* vonatkozó névmással. Az ascendens kutatási módszer segítségével, az egykori helyzet maival való összevetése után megállapíthatjuk, hogy a jelenség a XVII. században is a palóc területre jellemző regionális vonás, esetleg – ezt kevésbé biztosan állíthatjuk – a keleti-északkeleti regionális norma része. Ez utóbbi kijelentést támaszthatja alá az a tény, hogy azok a nyelvemlékek, amelyekben a jelenség feltűnik, többségében deákok által lejegyzett hivatalos iratok.

A levelek keletkezési idejét vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy az egész század folyamán (gyűjtött korpuszomban az első ilyen adatot tartalmazó irat 1633-as, a legutolsó 1699-ben keletkezett) megtaláljuk a ma már nyelvjárásinak minősített mondat-tani jelenséget. Lássunk néhány példát!

4. A teljes szöveggörnyezet megjelölése nélkül közlöm az adatokat: az összetett mondat első tagmondatából csupán azt a tárgyat, dolgot jelentő főszót (alanyt, tárgyat, határozót) idézem, amelyre az *aki* névmás vonatkozik. Az adat előtt a keletkezési időt jelölöm, a példa után zárójelben közlöm az idézett nyelvemlék keletkezési helyét, valamint az iratanyag műfaját. Szögletes zárójelben oldom fel – az érthetőség kedvéért – a szövegben található rövidítéseket.

Iratanyagomban a legkorábbi adat 1633-as: ...*körtvély fara, ki völgy[en] vagyon lapos mellett* (Parlagos, határvíta); 1653: ...*falunak, az ki...* (Szécsény, közgyűlési jegyzőkönyv); 1669: ...*Sarből, akjben ejti; ...alapotok, akiben...* (Kékkő, misszilis); 1671: ...*nagy darab határát...*, *ki foja villongóban nem volt; ...az Sompatakátul, kit masképen Hlubort dolinának hinak* (Fülek, közgyűlési jegyzőkönyv); 1672: ...*az Domonkos nevű földeket, kikre az Vamosfalusi földek járnak fel véggel* (Dobrocs-Vámosfalva, határvíta); 1676: ...*a Füleki Kékkő városon levő hazanak felet kib[en] most Csany Mihály lakik* (Fülek, örökösödési per); 1677: ...*Réteket...*, *kiket megis kaszaltatott; némelly pénzelt maradt adossa, kit ... füzetett* (Kiszellő, határvíta); 1680: ...*ortvány az kit...* (Keszi, határvíta); 1692: ...*egj földj fa vagjon, a'kin ... két keresztet vagattunk; ...edgik mocsáros másik cser fára, a'kikenis keresztetkét vagattunk...* (Alsósztrégova, határjárás); 1694: *keves sot ... kit...* (Lőrinci, jobbágypanasz); 1694: *sok Kölcségünkett ... Kiert...* (Szalmatercs, jobbágypanasz); 1699: ... *tartozom meg oltalmazni, kit ha nem tselekednem...* (Vadkert, kölcsönnyilatkozat).

Az *ami* (*azmi*, *azmely*) és *aki* (*azki*) formák ingadozását mutatja, hogy egyes nyelvemlékekben mindkét dologra, tárgyra utaló alakváltozat megjelenik: 1692: ...*az ut mellett való fát a kin mostis keresztetkét vannak...*, ugyanott: ...*két Tölgy fához, azmely Ket fa kozottis...* (Nőtincs, határvíta).

Mai, kevésbé igényes beszélt nyelvünknek is része az állatok személyként való felfogását tükröztetve rájuk vonatkozóan az *aki* névmás használata a mellékmondatban. Erre a XVII. századi iratokban is találunk példát: 1692: ...*kakas...*, *kitt magáénak lenni az Aszszony tagadta* (Losonc, boszorkányper).

A példák jól mutatják azt is, hogy ennek a kornak az írott nyelvében alakilag többféle formában él a fent jelölt névmás, melyek utalnak a múlt és a jövő nyelvéllapotra. A *ki* a legkorábbi, általános használatú vonatkozó névmásunk, az *az ki* változat érzékelhetően utal a főnévi mutató névmás és a vonatkozó névmás kezdődő összeolvadására, az *a'ki* típus az átmeneti állapotot tükrözi. A nyelvtörténeti szakirodalomból tudjuk, hogy a kései ómagyar korban indult meg a korábban általános használatú *ki* vonatkozó névmás specializálódása, ekkor kezdtek kirajzolódni egyfelől a *ki* és a *mi*, másfelől a *mi* és a *mely* funkciómegoszlásból adódó különbségek. A palóc területen keletkezett iratokban megjelenő *aki* névmás 'ami, amely' jelentésben tehát ekkor már normán kívüli, regionális vonás.

5. A TESz. korai adatokat közül az *aki* vonatkozó névmásra 'ami, amely' jelentésben. A Jókai- és a Münchener Kódex lapjairól hoz példákat: „1. *aki* 1372 u./1448 k.: »meg [epre *akyi* megnem [epretuala« (JókK. 98)”; „2. 1416 u./1466: 'amely (...)' (MünchK. 38)”.

Az ország keleti régiójában működő XVII. századi grammatikáirók munkáit kontrollforrásként szemügyre véve az alábbiakat tapasztaljuk. A vizsgálatom területéhez legközelebb – a Nógráddal szomszédos Hont vármegyében – született, így anyanyelvjárását tekintve palóc Pereszlényi Pál a század második felében a palóc regionalitást meghaladva szinte a mai köznyelvvel megegyező szabályt állít fel grammatikájában. Nála az *a'ki* többnyire tulajdonnévre, személyt jelentő köznévre vonatkozik, ritkábban tárgyra is (példája: *hordó, a'kiben*). SZATHMÁRI ISTVÁN jegyzi meg, hogy „nyilván a nép nyelvére gondolva” veszi be nyelvtanába a példát (SZATHMÁRI 1968: 261).

A Borsod megyében született Geleji Katona István korabeli nyelvtana, a Magyar Grammatikatska szabályai – SZATHMÁRI ISTVÁN megállapítása szerint – a keleti-északkeleti regionális norma jelenségeit tükrözik (vö. SZATHMÁRI 1968). Geleji nyelvhasználata bizonyos nyelvi részrendszerek esetében segíti ugyan nyelvünknek a mai köz- és irodalmi nyelv felé alakulását, de emellett nyelvjárási elemek is keverednek nyelvhasználatába: hatott rá az erdélyi dialektus is, de leginkább a palóc hatását érezhetjük nyelvben; emiatt hasznos Nógrád megyei iratanyagom vizsgálatában figyelembe venni e nyelvtaníró megjegyzéseit. A vonatkozó névmás használatában funkcióbeli különbséget tesz az *a'ki* és az *a'mely* alak között, az előbbit csak személyre, az utóbbit csak dologra, tárgyra vonatkoztatja.

A Lőcsén kiadott *Elementa Linguae Hungaricae*, Kövesdi Pál nyelvtana a névmások rövid tárgyalásában szintén rámutat a *ki* és a *mely* vonatkozó névmás használati különbségére.

Megállapíthatjuk, hogy a XVII. századi nógrádi művelt nyelvhasználat sem utasította el a korabeli grammatikák által már nem kívánatosnak ítélt jelenséget. Láthatjuk, hogy mind hely, mind idő, mind irattípus vonatkozásában rendszertelen képet mutat a dologra, tárgyra utaló (*a'ki*) vonatkozó névmás a XVII. századi Nógrád vármegye területén keletkezett nyelvemlékekben. A nyelvtörténet tanúsága szerint az egész magyar nyelvterületnek ekkoriban már nem általános vonása a fent tárgyalt jelenség. Bár regionális vonás, a XVII. században mégsem tekinthető egyszerűen nyelvjárási jelenségnek. Ugyan az as-

cendens módszer eredményeként megállapíthatjuk, hogy a XVII. századi palóc nyelvjárás beszélt nyelvi jelensége, ám a vizsgálat bebizonyította, hogy része a deáki nyelvhasználatnak is, jellemzője a keleti-északkeleti normát tükröző hivatalos (jogi, nemesi közgyűlési) iratoknak.

B. LÓRINCZI ÉVA (főszerk.) 1979. *Új Magyar Tájszótár I.* Akadémiai Kiadó, Budapest

GELEJI KATONA ISTVÁN 1906². *Magyar grammatikatska.* Jegyzetekkel újra kiadta: Simonyi Zsigmond.

Nyelvészeti Füzetek 30. Budapest

IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest

KISS JENŐ 2001. *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest

PERESZLÉNYI PÁL 1738³. *Grammatica linguae ungaricae.* Tyrnaviae (Nagyszombat)

SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó, Budapest

A tulajdonnevek köznevesülése

A tulajdonnév köznévvé válása az **antonómázia** kategóriájába tartozik. Nevezhetnénk „nyelvi hasadás”-nak (SEBESTYÉN 1971), vagy „jelentéstani hasadás”-nak (KÁROLY S. 1970), de hagyományosabb, rövidebb a **köznévvé válás** vagy **köznevesülés** meghatározás. Megvalósulásának több oka van. Az egyik társadalmi, amennyiben egy névviselő (személy, hely vagy más objektum) a többi hasonlónál ismertebbé válik, nevét egyre többen használják, s lassan, fokozatosan fogalom lesz belőle. *Julius Caesar* nevét az ókori világ nagy része ismerte, s összekapcsolta az uralkodás fogalmával, így lett a nevéből *Kaiser, keizer, császár, cár*, vagy hasonlóan *Nagy Károly* nevéből *kral, király*. A másik ok pszichológiai, lélektani. A tulajdonnevet viselő jelentősége oldaláról megközelítve a szimbólummá válásnak lehetünk tanúi. Talán egyfajta metonímiáról is beszélhetünk, hiszen a tulajdonnevet átvisszük valamely tárgy vagy fogalom megnevezésére.

A nyelvi-névtani vonatkozása a köznevesülésnek az, hogy a tulajdonnév átkerül az identifikáció szintjéről a kommunikáció szintjére: **denotátum** helyett **jelentést** kap a hangsor vagy betűsor. Sok nyelvben ez együtt jár helyesírási változással is: a tulajdonnévi jel (nagybetűs kezdés) elmarad. Egyes vélemények szerint az átmenet fokozatos: „Az *Árpádok* kevésbé tulajdonnév, mint *Árpád* (fejedelem); *New York város, Pireneus hegység* kevésbé az, mint *New York, Pireneusok*; a *Petőfi-kötet, Chopin-darab, Ford-kocsi* meg már nem is tulajdonnév.” (MARTINKÓ 1956: 194). Kétségtelen, hogy valamennyi köznévvé vált tulajdonnevet használjuk eredeti és megváltozott funkciójában is, de nem bármikor. A szituáció dönti azt el, hogy mikor melyikben, de mindig a kettő közül csak egyikben.

A márkanéveket vagy elfogadjuk tulajdonnévnek, vagy nem. „A *Ford* világmárka. A *Ford-kocsi* nem olcsó.” Ezekben a mondatokban egyértelműen a *Ford* márkanévként szerepel, s ma a márkanéveket már tulajdonneveknek tartjuk. Ugyanakkor ugyanezen szavak köznevesülhetnek: „Egy *ford* meg egy *trabant* összeütközött.” Tehát nem átmenetekről, hanem **használati helyzetekről** beszélünk, amelyekben a tulajdonnevek köznevekké lehetnek. A helyesírás különben sem ismer átmenetet nagybetű és kisbetű között, tehát el kell döntenünk, hogy tulajdonnévként vagy köznévként használunk-e egy adott szót, s ez csak a mondatban vagy szövegben dőlhet el.

Ez a világ minden nyelvében előforduló és elég gyakori jelenség, ezért csoportokba rendezésük már régóta egyaránt foglalkoztatja a nyelvészeket és névtanósokat, hiszen mindkét tudományág érintett a vizsgálatban, mert a kiindulási oldal tulajdonnév, az eredmény pedig köznévi. Két oldalról kell tehát megközelítenünk a kérdést.

I. Ha a **tulajdonnevek** oldaláról kezdjük meg az elemzést, akkor meg kell néznünk, hogy milyen fajtájú nevek válnak könnyebben, nagyobb mértékben köznevekké. Ez elsődlegesen névtani probléma. Az a vizsgálat, amely megállapítja, hogy milyen változáson mennek át a köznévvé válás folyamatában a tulajdonnevek, már kifejezetten nyelvészeti, mint minden változásvizsgálat, elsősorban nyelvtörténeti módszereket kíván.

A/ A hagyományos rendszerezésnek megfelelően a **személynevekkel** kezdjük a tulajdonnevek fajainak vizsgálatát, mert legkönnyebben a személynevekből válik közszó. Ez

minden bizonnyal lélektani okra vezethető vissza, hiszen egyrészt legtöbb tulajdonságát a személyeknek ismerjük, másrészt pedig az emberek azok, akik valamilyen kapcsolatban állnak számtalan dologgal, így az ő nevük használható föl leginkább tárgyak, fogalmak stb. megnevezésére. Éppen a nagy számú ide tartozó eset miatt a személyneveket is tovább kell csoportosítani.

1./ Foglalkozunk először a **valós személyekkel**, tehát olyan emberekkel, akik a valóságban is éltek, nevüket ismerjük, tudjuk, miért váltak a neveik közszavakká!

a/ Egyelemű nevek ma már ritkán fordulnak elő köznévi használatban. Mindenképp ilyen a már említett *király* (< *Kral*, vagyis Nagy Károly egyelemű nevéből), továbbá az *Attila* > *atilla* 'zsinórozott magyar kabát a XIX. század elejétől'; *Csagataj* 'mongol uralkodó, Dzsingiz kán fia' > *csagataj* 'méltóságnév, Indiában a mindenkori mongol uralkodó'. Ide kell sorolnunk a szentek neveit is, hiszen a 'szent' nem tekinthető másodlagos névelemnek: *szentlászlófüve* vagy *lászlófü* 'Gentiana crutiata'. Hasonló a *szentjánoskenyérfa* 'Ceratonia siliqua L.', amelynek termésével Keresztelő *Szent János* táplálkozott a pusztában. *Szent Augustinus* (*Ágoston*) nevéből: *aggastyán*.

b/ Korunkban minden nyelvben nagyon gyakoriak a **családnevekből** eredő köznevek: ilyen a németből átvett *fukar* szavunk, amely az eredeti *Fugger* augsburgi családnévből vált köznévvé még a németben, s így került a hollandba *fokker*, spanyolba *fúcar* s más nyelvbe is hasonló jelentéssel. *Orlov* orosz grofrol kapta nevét a XVIII. század végén a birtokán kitenyészett *orlov* ~ *orlovi ügető* fajta ló, míg *Bugyonnij* lovassági tábornokról a doni kancák angol telivérektől való csikái, a *bugyonnijok*. Ide tartozik a *Baedecker*, *Boycott*, *Cardigan*, *Derby*, *Guillotín*, *Lynch*, *Newton*, *Priessnitz*, *Raglan Röntgen*, *Sandwich*, *Silouette* stb. köznevesülése is.

Nem tekinthető családnévinek, de ahhoz közel álló **megkülönböztető névből** való a *barkohba* játék, amely a Kr. u. II. században kitört felkelés vezére nevéből Simon *bar* (vagy *ben*) *Kosziba* 'csillag fia, akit meghallgatott (az Úr)' származik.

c/ Keresztnévi eredetű közneveink ritkán köthetők valóságos személyhez, hiszen az uralkodókön kívül kevés jeles embert emlegettek csupán keresztnévükön. Példáink első csoportja is uralkodók neveiből alakult. Oroszországban I. *Miklós* cárról neveztek el az aprópénzt *nyikolajevkának*. Gyakori még a császár Bonaparte keresztnéve is köznévként, amikor emberi tulajdonságot szemléltetünk vele: „Ő az irodában a *kisnapoleon*”. Később márkanévként lett gyakoribbá (mint konyakfajta), majd az is köznevesült.

d/ Család- és keresztnév együttese is köznevesülhet: *háryjános* 'hazudozó', *bazsamári* 'kikapós nő', *ubrikborbála* 'lompos, kócos nő', *snejderfáni* 'cifrán öltözködő nő'. Az ide tartozóknak is néhány előbb átalakult márkanévvé. A bornevek között van *Dankó Pista* és *Kocsis Irma*. Ezek a *tokaji bor* > *tokaji* mintájára tapadásos jelentésátvitellel önállósultak, s köznévvé váltak. Jól megfigyelhető ez az alábbi példában. „Kérek egy üveg *Dankó Pistát*, meg egy üveg *Kocsis Irmát*” mondatunkban még márkanévként el lehet fogadni a két kiemelt nevet, de a következő mondatban már nem: „Jobban szeretem a *kocsisirmát*, mint a *dankópistát*”.

2. Vannak olyan köznevesült tulajdonnevek, amelyeknek nem ismerjük az eredeti viselőjét. Ezek túlnyomóan **meghatározhatatlan keresztnévek**, s általánosító szerepű, több személyre vonatkozó közneveket vagy tulajdonságokat eredményeznek. ALIEN (1983) szerint a *János* név (nyilván gyakoriságánál fogva) minden keresztyén civilizációban az embert szimbolizálja, illetőleg a megfelelő nyelvi használat szerint azt a népet, amelynek nyelvében így él a név: *johnny* 'angol', *hans* 'német', *jean* 'francia' *iván*

'oroszl' jelentésben él, de ezektől függetlenül más nevek is előfordulhatnak „népszimbólumként”: *tommy* 'amerikai', *fritz* és *gretchen* 'német', *vaszil* és *natasa* 'oroszl' jelentésű lehet. Minden férfira vonatkozik általában nálunk a *pali*, nőkre a *maca* (< *Mária*), fiatal lányokra a *fruska* (< *Fruzsina*). Minden bizonnyal népnyelvi eredetűek a madarak (*mátyás* ~ *mátyásmadár*, *gáborján* ~ *gébics*, *györgydiák*) és más állatok tulajdonnevekből való köznevei: *bence* (nyúl), *máté*, *mackó* (medve), *bertalan* (csacsi), *katica* ~ *katibogár* ('Coccinella'), *gáspár*, *jánoska* (kukac a gyümölcsben), s más elnevezések is: *jankó* ~ *faragójankó* (faragószék), *péterszeg* (görccs a fában), *dora* ~ *dorka* (a disznó vakbele). Egyes edények megnevezései, mint *mihók* ~ *miska* ~ *miskakancsó* (< *Mihály*), *kígyójancsi* ~ *jancsi*, *lukács*, *veresgyurkó* 'boroskancsó, kulacs' BÁLINT SÁNDOR (1981: 116) szerint úgy keletkeztek, hogy e nevek szentjei voltak rájuk festve.

A frazémák többségében szereplő tulajdonnevek szintén általánosító szerepűek, s nyilván köznevek is lennének, de a hagyomány alapján ezeket nagybetűs kezdettel írjuk: Amit *Jancsi* még nem tanult, nem tudja azt *János*; *Jankónak* mondják, hogy *János* is értsen belőle; Mihez *Pörke* szokott, *Örzsé* el nem hagyja; Nem hajt se *Pálra*, se *Péterre*; Lusta *Kati* rest anyának a lánya. Hasonlók hozzájuk a szókapcsolatokban előforduló keresztnevek, amelyek gyakran tulajdonságokat személyesítenek meg: *borzas kata*, *hásjas muki* (< *Nepomuk*), *kócos bori*, *tökmag palkó*, *vaksi pila* stb.

Egészen újkeletű köznevesülések is vannak, mint például a televízióban „optikai stílusjavító”-nak alkalmazott mutatós hőlgyek közös neve: *emőke*.

3. Mitológiai neveknek tekintjük a **Biblia** neveit is, amelyekből sok köznevesült valamilyen formában: *Matuzsálem*, *Kain* (> *kaján*), *Behemót*, *Lázár* (> *lázárul* érzi magát 'igen beteg'), s BALÁZS JÁNOS (1992) szerint köznevesülés *óriás* szavunk is a bibliai *Uriásból*.

Gyakran előfordulnak a **görög-római** mitológia nevei is köznevekként: *Herkules*, *Kerberosz* vagy *Cerberus*, *Venus*, *Adonis*, (*három*) *Grácia*, *Nesztor*, *Mentor*, *Pegaszos*, *Árgus*.

A **magyar népmesékből**, **népmondákból** való a *tökmagjankó*, *paprikajancsi*, *borszemjankó*, *babszemjankó*, *hüvelykmatyi*, *erősjános*, *olcsójános*, *tündérilona*, *sántakata*, *vaklaci*, *hamupipőke* stb.

4. Irodalmi alkotások szereplőinek nevei is köznevesülhetnek néha: *Oblomov* > *oblomovizmus* 'mindent halogató magatartás'; *Háry János* > *háryjánoskodik* 'hazudozik, nagyokat mond'; *Pató Pál* > *patópálok* (országa) 'rendetlenek, hanyagok (országa)'. Arany László *Déliabók hőse* című vígposzának főszereplője nevéből alakult a *hübelebalázs*. HARSÁNYI ZSOLT a Színházi Életben szerepeltette az 1930-as években a pletykálkodó *Intim Pista* nevű alteregóját, ami akkor *intimpista*, *intimpistás*, *intimpistáskodik* alakban is elterjedt.

Irodalmi művek hősei közül többnek a keresztneve köznevesült. Így például névkiegészítővel *Don Juan* mind franciás (*donzsúan*), mind spanyolos (*donhuán*) kiejtéssel 'szoknyapeccér' jelentésben használatos. Ide vehetjük *Micky Mouse* megmagyarosodott és 'jelentéktelen ember, ugribugri személy' jelentésű *mikimausz* szót is.

B/ Helynevek különböző fajai válhatnak köznévvé.

1. Nem túlságosan gyakori közöttük az **ország**, **táj**, **földrajzi egység**, **vidék**, **hegy**, **folyó**, de azért találkozhatunk ilyenekkel is. *Panama* köznevesülése közismert, de már ke-

vesebben tudják, hogy *magnes* szavunk (nyilván a latin *lapis Magnes* alakon át) eredeti lelőhelyének, Görögország keleti partvidékének *Μαγνησία* nevéből származik, de már a görögben köznevesült, és sok európai nyelvbe bekerült. Egyértelműen alakult a *Tolna* és *Baranya* megyenevekből a szólásokban 'mindenütt' jelentésű „Bejárta *toronyát-boronyát*”. A *burgonya* szó valószínűleg a baranyai nyelvjárásban alakult ki *Burgundia* német tartománynevéből.

2. Sokkal gyakoribb világszerte a **városnevek** közszóvá válása. Legközismertebb példája a *konyak*, amely a franciaországi Charente megye *Cognac* városából alakult, s eredetileg az ott készített borpárlatot jelentette. A hasonló nemzetközi szavaknak se szeri, se száma: *Bagdad* város olasz neve *Baldacco*, s ebből lett a *baldachino*, a francia *baldaquin*, magyar *balдахin*; *Damaszkusz* nevéből a német *damasch* ~ *tamaschk*, az angol *damask* s a magyar *damaszt*; *Kortoba* arab városnevet a spanyolok *Córdoba* formában használták, s híressé vált bőrkészítményeiről, az olaszon (*cordovano*) a magyarban is elterjedt *korován* formában. *Makao* kínai városból lett a kártyajáték neve: *makaó*.

3. **Városon belüli hely** neve eredményezte a szintén több nyelvben használatos *fiáker* szót, amelynek ugyan eredete vitatott (vagy a *Hotel Saint Fiacre* vagy a szentet ábrázoló képpel ellátott ház előtt álltak a bérkocsik Párisban). Londonban a *Grub Street* a XVIII. század elején a 'nyomtatott fércmunka' közneve lett.

4. Természetesen **mitológiai helyek** is köznevesültek. A Bibliából *mennyország* (héber *Sámajim*, 'Isten, Jézus, az angyalok és üdvözültek tartózkodási helye'), *pokol* (héber *Seól* 'az Isten elleni erők és az örök kárhozat helye'), *kánaán*. A görög-római mitológiából: *parnasszosz*, *helikon*. Magyar népmesékből: *óperenciás-tenger*, *bergengócia*, *hencidától-boncidáig*.

5. **Irodalmi alkotásokból** terjedt el köznévként az angol *hillbill*, a magyar *mucsá*.

C/ Elvértve **állatok tulajdonnevei** is eredményezhettek közneveket. Híres fődözömén volt a XIX. század 30-as éveiben Magyarországon a Szíriából importált *Shagya*, amelynek utódai is megtartották fakósárga színét, s róla eleinte *sagyafakó*, majd csak egyszerűen *sagya* színűnek nevezték a jellegzetesen világossárga lovakat, és a fajta neve is *sagya* lett.

D/ **Intézménynevi** eredetű a *tingli-tangli* 'könnyű fajsúlyú zene, dal' jelentésű németből átvett szavunk, amely alighanem a *Triangel* 'három angyal' elnevezésű mulató nevéből köznevesült *tangel, majd ikerítve *tingel-tangel* > *tingli-tangli* formává.

E/ **Tárgy**. Az ókori *Kolosszosz* a világ hét csodájának egyike, a rodoszi 40 méternél magasabb istenszobor volt, amelyből *kolosszus* főnév és *kolosszális* melléknév lett. A *Szfinx* ma is meglevő titokzatos emberfejű, oroslántestű szobor, a *szfinx* pedig 'hallgató, titokzatos ember' jelentésű.

F/ **Művészeti alkotások** elsősorban **irodalmi művek címei** tulajdonnévvé válásának igen sok példája van. A *Biblia* 'minden lényegeset tartalmazó könyv' értelemben bármely szakma nagy szintézisét jelentheti: „A Csemegi-kódex a *jogászok bibliája*”. Már az ókortól használják 'bolyongás' jelentésben az *odüsszea* szót. Morus 1516-ban megjelent könyve (*Utopia*) majdnem minden nyelvben megtalálható, s nem csupán alapalakban, hanem képzőkkel ellátva is él: *utópista*, *utopisztikus*. Nagyon sokszor a címek kötött szó-

kapcsolatokban lettek köznevekké, s ezek a szállóigékhez állnak legközelebb. Holberg XVIII. század eleji dán író vígjátékából (*Dan politiske Kandestober*) sok nyelvben lett szólás (*Der politische Schuster; Le ferblantierhomme d'État*), nálunk *politikus csizmadia* formában honosodott meg.

G/ A leggyakoribb tulajdonnév, amelyből gyorsan közszó lesz a **márkanév**. A Sony cég *Walkman* 'sétálómagnó'-ja PINKER (1999: 140) szerint szerzetlen „fej nélküli összetétel”, nincs is többese, mégis köznevesült. A magyarban gyakori a *vókmen*, és többesben is használatos: „Leértékelték a *vókmeneket*.” Az Imperial Chemical Industries wiltoni (Anglia) vegyigyára a *terephthal-aethylen-glycol-ester* alapanyagból hozta létre a *Terylene* és más betűk kiemelésével a *Terlyster* márkájú ruhaanyagot, amely aztán nagyon sok műanyagnak a nevévé vált *terilén* és *terilészter* formában.

H/ A legvitathatóbb az **időpont-** és **eseménynevek** köznévvé válása, hiszen ezeket nem minden nyelv tekinti tulajdonneveknek. A magyarban SOLTÉSZ KATALIN (1985) már megindokolta idetartozásukat, de még el kell telni egy kis időnek a legközelebbi helyesírásreformig, amikor minden bizonnal elfogadják javaslatát. *Thermidor* a Francia Forradalom váratlan fordulópontja, az addigi vezetők kivégzése: „Sztalin *termidorja* hosszan elhúzódott a harmincas években”. Jellegzetesen magyar példa: „Igen gyorsan eszmévé érett *március 15-e* a magyarság számára”. Ugyancsak időpontról, egy-egy napról, pontosabban: **névnapról** kapta a nevét a *szentjánosbogár* (Keresztelő Szent János ünnepe idején rajzik és világít), *szentgyörgybogár*, *szentgyörgyvirág* (április végén találkozhatunk velük), *Lőrincsdinnye* (augusztus végén, *Lőrinc nap* után meglevesedik, erjedni kezd).

II. Névélettani (és természetesen nyelvtörténeti) szempontból is fontos megvizsgálni, hogy a köznévvé válás folyamatában milyen **változásokon** megy át a tulajdonnév.

A/ Igen gyakori, hogy **semmiféle változás** nem történik, vagyis **változatlanul** használják köznévként a tulajdonnevet. *Audi*, *Fiat*, *Ford* gépkocsimárka, *Pepita* de Ortega spanyol táncosnő, *Jaffa*, *Marokkó* stb. város nevéből minden formai átalakulás nélkül lettek köznevek.

B/ Sok nevet az eredeti **kiejtés szerint** vettünk át, ami tulajdonképp nem jelent változtatást, de az íráskép a magyarban a kiejtéshez igazodott: *Atlas* > *atlasz*; *Boycott* > *bojkott*; *Cardigan* > *kardigán*; *Sandwich* > *szendvics*; *Silhouette* > *sziluett* stb. Külön csoportba lenne érdemes sorolni azokat a köznévvé válásokat, amelyeket **íráskép és kiejtés** szerint is használunk. Ilyen a *gobelin* és *goblejn*; *rekamiér* és *rökamié*; *röntgen* és *röngen*; *bajné*t és *bajonett*; *patyomkin* és *potemkin* stb. Természetesen néhány helytelen, de él a népnyelv bizonyos, főleg a városok középosztálybeli rétegeiben, amelyekben ismerik az eredeti, idegen kiejtési módot.

C/ Szabályos hangváltozásokkal jöttek létre a köznevek a tulajdonnevekből az alábbi esetekben. *Noah* borivásárról is híressé vált ószövetségi szereplő nevében kétféle hiátustöltő is bekerült a különböző nyelvjárásokban: *noha* ~ *nova* '[gyöngye minőségű vagy éppen metilalkoholt tartalmazó] bor'; *Kain* > *kaján* (magánhangzó-harmónia és hiátustöltés); *Maiorca* ~ *Majorica* (sziget) > *majolika* (likvidacsere) stb.

D/ Végződéssel ellátva lehetnek közszavakká bizonyos tulajdonnevek.

1. Ezeknek egy része **nem a magyarban kapta** a végződését: *Nicot* > *nikotin*; *Fuchs* (német botanikus) > *fukszia*; *Simon* > *szimónia* ('egyházi méltóságok pénzért árusítása'); *Sade* > *szadizmus*, *szadista*; *Jeremias* > *jeremiád*; *Robinson* > *robinzonád*; *Hamburg* > *hamburger*; *America* > *amerikáner* stb.

2. Igen gyakori a magyar végződésekkel történő köznevesülés.

a/ A végződés legtöbbször képző.

1. Sok a **névszóképző**, s ez majdnem mindig **melléknévképző**. Az *-i* képzővel szinte minden egyes tulajdonnévből alkothatunk közszót (*drákói szigor*, *páni félelem*, *pirruszi győzelem*, *sziszifuszi munka*, *plátói szerelem*, *tantaloszi kín*, *lukulluszi lakoma*). Egyik Tóth Árpádról szóló monográfiában (KARDOS 1955) *tóthárpádi*, *tóthárpádiatlan*, *legtóthárpádibb* kifejezésekkel is találkozhatunk. Gyakori az *-s* képző is: *joviális* (< *Jupiter*) természet, *petőfies* stílus, *kossuthos* retorika, *freudos* elszólás stb. Ezeket általában csak akkor szoktuk köznevesüléseknek tekinteni, ha önállóan használhatók az új szavak: *lindás* < *Linda* ('rendőrnő' egy televíziósorozatbeli szereplő nevéből), *bélás* < *Béla* 'régi kétforintos', *máriás* (XVIII. századi pénzérme a rajta levő Szűz Mária domborításról), *lackós* 'lusta', *katás*, *katicás*, *katuskás* 'olyan férfi, aki a konyhában szívesen tevékenykedik'; *hitlerista*, *horthysta*, *sztalinista*, *máoista* stb. Néha találunk **főnévképzőt** is közszavasuláskor, de ez mindig idegen *-izmus*: *machiavellizmus*, *sovinizmus*, *freudizmus*, *marxizmus*, *leninizmus*, *kádárizmus* stb.

2. Igen gyakoriak az **igeképzők** is e folyamatban: *balázsol* 'iskolásgyerekek régen adományokat gyűjtött'; *elpalkóz* 'elcsen, ellop', *jánosozik*, *mártonozik* 'névnapot tart vagy ül', *andalodik* (< *antalodik*). Ezek valamennyien továbbképezhetők *-ás/-és* főnévképzővel: *balázsolás*, *elpalkózás*, *jánosozás*, *júdáskodás* stb. A németben is gyakori a tulajdonnevek „igésítése” képzőkkel: Herder használta a *homerisiren* (< *Homerosz*), Schlegel a *lessingisiren*, *sokratisiren* igéket, utóbbit 'kérdeve kifejt' jelentésben.

b/ Igen gyakori, szinte minden személynévhez hozzájárulhat a **többesjel**. „Ritkán teremnek egyszerre *petőfik*, *aranyok* és *tompák* a magyar irodalomban”; „A XX. század a *hitler*ek, *sztalino*k, *quisling*ek és *rákosi*k ~ *kádárok* kora volt.”

E/ Sok tulajdonnevünk összetételben vált köznévvé.

1. Leggyakrabban az összetétel **előtagja** a tulajdonnév: *ferkóolaj*, *izabellafakó*, *jakabszőlő*, *katakönyök*, *lacikonyha*, *miskakancsó*, *pongráccserezsnye*, *makadámút*, *rabicfal*, *dobostorta* stb. Nem tekinthetők köznevesüléseknek a még összeforratlan szerkezetek, amelyeket kötőjeles formában kell leírunk (ha jelöletlen birtokos szerkezetek): *Achillész-sarok*, *Árgus-szem*, *Pasteur-oltás*, *Lorenzino-ampullák*, *Kaposi-szarkóma* stb. Természetesen a jelölt birtokos szerkezetek sem köznevesülések: *Augiász istállója*, *Damoklész kardja*, *Danaidák hordója* stb.

2. Néha az összetétel **utótagja** is lehet a tulajdonnév: *borzaskata*, *kandiklára* 'kíváncsiskodó lány', *kukamatyi* 'hallgatag fiú', *fajankó* 'buta', *keljőljancsi* 'maga minden helyzetben megtaláló ember' stb.

II. Az eredményül kapott **köznevek oldaláról** két szempontból közelíthetjük meg a kérdést: az egyik a szófaj, másik a jelentés. Jóllehet a kettő részben összefügg, a jelentésnek azonban sokkal szélesebb skálája van, részletesebb fölosztás lehetséges.

A/ **Szófaji szempontból** lehetnek a közszavak:

1. **Igék:** *bojkottál, lincsel, lacikázik* 'Laci nevű udvarlójával tölti az időt', *lejancsikáz* 'Jancsikának szólít', *macázik* 'prostituáltakhoz jár', *cicamacáz* 'becézget', *bemarxol* 'marxizmusból megbukik', *andalodik* 'elgondolkodó állapotba kerül' stb.

2. **Főnevek** között gyakori az **egyedi név:** *mecénás, nesztor, mackó* 'páncélszekrény', *colt, browning, barkohba, marokkó* 'játék', *bojkott, richelieu* 'hímezésféle', *girardi* 'kalapféle', *zirzon* 'kaptár', *atlasz, röntgen, szendvics* stb. **Anyagnév** is szép számmal fordul elő: *jaffa* 'ital', *kruppacél* 'jó minőségű fém', *ferkóolaj* 'bőrápoló olaj', *vim* 'súrolószer', *benzenláng* stb.

3. **Melléknévek:** *krózus* 'gazdag', *lázár* 'beteg', *pepita* 'kockás', *izabella* 'fakó' *pa-lomínó* 'fakó', *kaján* 'kárörvendő', *benjámín* 'legfiatalabb', *szadista, pecsovics* 'szolga-lelkű', *herkules* 'nagyerejű', *szőszipila* (< Ilona) 'szőke nő', *péterkés, jánoskás* 'kukacos gyümölcs', *dízel* 'nyersolajjal működő'

4. **Névmások:** *péter is pál is* 'mindenki (férfi)', *pityipalkó* 'bárki', *ici és mici* 'mindenki (nő)', *senkipál* 'senki', *kismiska* 'semmi'

5. **Határozószók:** *ungon-bergen* 'mindenütt', *toronya-boronya* 'itt is, ott is', *henci-dától-boncidáig* 'hosszan, nagy távolságon', *ponciustól-pilátusig* 'sok helyen'

B/ **Jelentéstani szempontból** SZENDREY ZSIGMOND (1936) 33 jelentéstani csoportra osztotta a tulajdonnevekből lett közszavakat, de néhányuk nem valódi köznevesülés, más részük szétválasztása nem látszik szükségesnek. Így az alábbi kategóriákat különböztetjük meg.

1. **Nép, népcsoport:** *barkó* (<Bartholomeus), *matyó* (<Mátyás), *iván* 'orosz', *fric* 'német', *tomi* 'amerikai', *dzsoni* 'angol'

2. **Személy (férfi vagy nő):** *pali, jani, fruska, maca, cicamaca* 'szerető', *duzmatyi* 'könnyen sértődő gyerek', *katapila* 'lányosan viselkedő fiú', *pistakisasszony* 'fiúsan öltözködő, viselkedő lány'.

3. **Foglalkozás:** *figaró* 'borbély'

4. **Emberi testrész:** *ádámcsutka* 'gégefő', *jancsi* 'hímvesző', *pendzsi* 'női szeméremtest', *pete* 'ovum', *péterke* 'magzat', *geci, ondó, matyi* 'sperma', *palkó* 'fing'

5. **Emberi alkat, küllem, életkor:** *óriás, góliát, behemót* 'nagy testű', *döme ~ dumó* (< Dömötör) 'zömök', *babszemjankó, tökmagpalkó, hüvelykmatyi, mikimausz* 'kicsiny termetű', *tündérlon* 'csinos, szép nő', *aggastyán, benjámín*

6. **Testi hiba, fogyatékoság:** *vaklaci, vakpila, vaksipila, sántakata, hadribandi* 'hadaró beszédű', *dadribandi* 'dadogó', *fajankó* 'buta', *bolondistók* 'féleszű', *muki* (< Nepomuk) 'taknyos'

7. Lelki tulajdonság: *kaján* 'kárörvendő', *nesztor* 'gyámoltító, gondoskodó', *mecénás* 'művészetpártoló', *fukar*, *hübelebalázs* 'kapkodó, meggondolatlan', *sedrekata* ~ *satrakata* 'szeles, pajkos', *kandipali* 'kíváncsi', *hárpia* 'gyűlölködő nő', *falukata* 'szomszédoló', *kancamári* 'rosszéletű, kikapós nő', *bakasári* 'katonákkal járó lány', *monyaskati* 'férfias természetű nő', *gyulakisasszony* 'nőies természetű fiatalember', *katuska* 'nőies férfi', *magyarmiska* 'nyersen őszinte', *lacibetyár* 'gazember', *andris* 'rendőr', *lindás* 'rendőrnő' stb.

8. Állapot: *lázár* 'beteg', *elandalodott*, *lőrinces* (dinnye)

9. Étel, ital: *marci* 'kenyér', *dobos* 'tortaféle', *nápolyi*, *hamburger*, *szendvics*, *pizza*, *konyak*, *nova*, *tokaji*, *kocsisirma*, *dankópista* (bor), *hunyadijános*, *ferencjózsef* (keserűvíz), *dianna* 'sósorszesz', *jaffa* (üdítőital)

10. Öltözet, ruha: *ádámkosztüm*, *évaruha* 'meztelenség', *viganó*, *garbó*, *kardigán*, *raglán*, *atilla*, *bocskai*, *ferencjóska*, *girardi*

11. Tárgy, eszköz: *bédekker*, 'útikönyv'; *leporelló* 'hajtogatható kartonlapokból álló könyv'; *györkös* 'görcsös, bütykös bot'; *mihók*, *miskakancsó*, *vörösgyurkó*, *lukács*, *kgyójsjancsi* 'boroskancsó'; *dorkó* 'fakupa'; *faragójankó*; *zirzon* 'kaptár'; *guillotin*; *bajnét*; *katakönyök* 'rokka alkatrésze'; *mózeskosár*; *mágnes*; *fiáker*; *rekamié*; *amerikáner*; *mackó* 'páncélszekrény' és 'ruhaféle', *baldachin*; *zeppelin*; *dora*, *dorka* 'disznó vakbele'; *vókmen*; *trabant*, *mercedesz*, *opel*; *srapnel*; *pulmann*; *makadámút*; *rabicfal*; *zsilett*

12. Mértékegység: *amper*, *watt*, *joule*, *hertz*, *newton*, *ohm*, *maligán*

13. Anyag: *pergamen*, *muszlin*, *géz*, *damaszt*, *tiüll*, *kordován*, *ferkóolaj*, *nikotin*, *bunzenláng*, *jénaüveg*, *fajansz*, *majolika*, *terrakotta*

14. Pénz: *tallér*, *dollár*, *máriás* 'ezüst húszkoronás', *bélás* 'régii kétforintos'

15. Állat: *bence*, *büdösbence* 'mezei poloska'; *szentjánosbogár*; *magdalinka* 'nünütke'; *szűzkata*, *katalinka*, *katóka*, 'katicabogár'; *gáspár*, *jánoska*, *péterke* 'kukac a gyümölcsben'; *mátyás* 'szajkó'; *gáborján*, *györgydiák* 'tövisszúró gébics'; *gyurka* 'rosszul kiherélt kakas'; *marcihal* 'márna'; *bekejóska* 'béka'; *máté*, *mackó* 'medve'; *orlov*, *nóniusz*, *furiózó* 'lófajta'; *mici* 'patkány', *pétör* 'kánya', s ezt BÁLINT SÁNDOR (1981: 9) szerint azért használják Tápén, hogy igaz nevének kimondásával nehogy odaidézzék a csirkéket, galambokat pusztító madarat.

16. Növény: *gyurkafa* 'Lycium halimifolium'; *gyurkószilva*; *ponráccseresznye*; *jakabszőlő*; *vilmoskörte*; *györgyike* 'több vidéken más-más virág'; *györgyilla* 'georgina'; *fuszia*; *szentjánoskenyérfa*; *burgonya*; *rózsa*, *ella*, *gülbaba* (krumplifajta)

17. Hely: *toronya-boronya*, *ungon-bergen*, *karszt*

18. Idő: *július*, *augusztus*

19. Esemény: *olimpia*, *derby*, *trianon*

20. Fogalom: *szadizmus*, *oblovizmus* 'halogatás', *canossa* 'bűnbánat' *szimónia*, *panama*, *brumaire tizenhétedikája*, *március tizenötödike*, *október huszonhárom*

21. **Egyéb:** *robinzonád, jeremiád* 'irodalmi műfaj'; *filippika* 'támadó élű szónoki beszéd'; *biedermeier* 'stílusirány'; *courthsmahler* 'érzelgős ponyvaműfaj'; *tingli-tangli* 'könnyű fajsúlyú zene, dal'; *tarantella* 'tánc'; *barkochba, marokkó, makaó* 'játék'; *priznic* 'gyógymód, borogatás'

IV. A köznévvé vált tulajdonnevek rendszerezésében figyelembe vehetjük az **etimológiai** szempontot is, vagyis hogy melyik nyelvben történt meg a változás. Legalább két csoportot kell megkülönböztetnünk.

1. **Nem a magyar nyelvben** lettek köznevekké a *július, augusztus* (latin); *szendvics, bojkott, derby, kardigán, raglán* (angol); *guillotin, manzárd, rekamié, röntgen* (francia); *afrik, amerikai, hamburger, hertz, priznic, tingli-tangli* (német); *mezzofanti, pizza, tarantella* (olasz), *pepita* (spanyol), *leporello* (gallego), *barkochba* (héber) stb.

2. **Magyar eredetű** az *atilla, fajankó, pityipalkó, vilmoskörte* stb. A magyar nyelvben történő köznevesüléseken belül találunk köznyelveket, amelyek az egész nyelvterületen ismertek: *nápolyi, szendvics, katicabogár, szentjánosbogár* stb., s vannak amelyek tájakra, nyelvjárásokhoz, de nagyon sokszor csak egy-egy településhez kötődnek: *katalin ~ katalina* (Dél-Alföld), *katalinka* (Nógrád megye), *katibogár* (Szilágyság), *katikabogár* (Gömör m.), *katóka* (Tóalmás, Pest m.), *katóbogár* (Mezőség), *katakata* (Kalotaszeg), *fűszkata* (Sárrét), *katiskabogár* (Fony, Borsod m.), *katujkabogár* (Tállya, Borsod m.), *szűcskati* (Vámospercs, Hajdú m.), *szűszkata* (Furta, Bihar m.) stb. Nem ritka az a jelenség, hogy egy tulajdonnévből kialakult azonos közsző vidékenként mást jelent: *kata* 'feleselő, szájas <lány>' (Szlavónia), 'varjú' (Bars m.), 'disznó vakbele' (Lovászpata, Veszprém m.), 'kötőstyúk-hívogató' (Tunyogmatolcs, Szabolcs m.) stb.

V. A legtöbb köznevesülésről nem lehet eldönteni, hogy mikor keletkezett. Különösen érvényes ez a népnyelvi alakulatokra. Néhányat azonban megtalálunk közülük a különböző történeti szótárakban, s ezek segítségével megállapítható, hogy mióta adatolták, **mióta van meg minden bizonyonnyal a nyelvünkben**. Az *ádámcsutka* első előfordulása 1799 (TESz.), de mivel alighanem népnyelvi, jóval korábban keletkezhetett; *aggastyán* 1536; *amerikázik* 1906; *antal* 'buta, ostoba' 1552; *ántiját* (< Ántikrisztusát) 'káromkodás' 1900 stb. A nyelvtörténet korszakai szerint is lehet ezeket csoportosítani, mivel azonban a középmagyar kor előtt alig találkozunk ilyenekkel, évszázadokat vagy még kisebb időszakokat érdemes megkülönböztetni.

ALLEN, IRWING LEWIS 1983. Personal Names that Became Ethnic Epithets: *Names* XXXI, 307–17.

AYER, ALFRED 1963. Names and Descriptions. New York

BALÁZS JÁNOS 1992. A szöveg szemantikai szerkezete: *Magyar Nyelv* LXXXVIII, 421–5.

BÁLINT SÁNDOR 1981. *A hagyomány szolgálatában*. Budapest

BALOGH PÉTER 2000. *Az antonómázia: kapcsolatok a lexikális és az aktuális jelentés között*: GECSÓ TAMÁS (szerk.), *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Tinta Kiadó, Budapest, 35–41.

BARANYAI ZOLTÁN 1907. Személynevek mint köznevek: *Magyar Nyelv* XXXVI, 483.

BARLA GYULA 1975. *Névtanóra a középiskolában*: *Magyar Nyelvjárások* XXI, 131–48.

BAUER, GERHARD 1995. *Namenforschung im Verhältnis zu anderen Forschungsdisziplinen*: ERNST EICHLER–GEROLD HLTY–HEINRICH LÖFFLER–HUGO STEGER–LADISLAV ZGUSTA (szerk.), *Namenforschung*. Ein internationales Handbuch zur Onomastic. Walter de Gruyter K., Berlin/New York I, 8–23.

BLOOMFIELD, LEONHARD 1933. *Language*. New York

BRYANT, MARGARET M. 1957. Names in Everyday Speech: *Names* V, 47–58.

BÜKY BÉLA 1976. *Namengebrauch – Namengebung. Funktionsparallelismen zwischen Eigennamen und Appellativen*: *BzN*. XI, 361–74.

- DALBERG, VIBIKE 1985. On Homonymy between Proper Name and Appellative: *Names* XXIII, 127–35.
- FÁBIÁN PÁL 1960. Néhány tulajdonnévtípus helyesírásáról: *Magyar Nyelvőr* LXXXIV, 442–53.
- GARDINER, ALAN 1954³. *The Theory of Proper Names*. London
- GÜTHKE, KARL S. 1957. Names in German Speech: *Names* V, 80–8.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1995. A nagy kezdőbetűs igék és rokonaik: *Magyar Nyelvőr* CXIX, 4–7.
- KÁLMÁN BÉLA 1989⁴. *A nevek világa*. Csokonai Kiadó, Debrecen
- KARDOS LÁSZLÓ 1955. *Tóth Árpád*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KOB, GERHARD 1995. *Die Bedeutung der Eigennamen: Wortbedeutung/Namenbedeutung*: ERNST EICHLER & ALL. (szerk.), *Namenforschung* I, 458–63.
- KÚNOS IGNÁC 1882. *Kaján: Magyar Nyelvőr* XI, 450–1.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzi neveink élete*. A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 9. sz., Budapest
- LÖTSCHER, ANDREAS 1995. *Der Name als lexikalische Einheit: Denotation und Konnotation*: ERNST EICHLER & ALL. (szerk.), *Namenforschung* I, 448–57.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1956. *A tulajdonnév jelentéstanához*: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND (szerk.), *Emlék-könyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 189–95.
- MILL, JOHN STUART 1856⁴. *A System of Logic*. London
- PARTRIDGE, ERIC 1949. *Names into Words. Proper names That Have Become Common Property*. London
- PINKER, STEVEN 1999. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Ford.: BÓCZ ANDRÁS. Typex Kiadó, Budapest
- PULGRAM, ERNST 1954. *Theory of Proper Names*. Berkeley
- RÁCZ ENDRE 1986. *A csép, a maca meg a TESz.: Névtani Értesítő* 11, 14–8.
- RÉTHEI PRIKKE MARIÁN 1987. Fokar: *Magyar Nyelvőr* XXVI, 204–7.
- SCHEIBER SÁNDOR 1961. A Bár Kochba-játék nevének eredete: *Magyar Nyelv* LVII, 223–5.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1971. *Földrajzi neveink helyesírásához*: *Magyar Nyelvjárások* XVII, 159–72.
- SOLTÉSZ KATALIN
1959. Tulajdonnév és köznév határterülete: *Magyar Nyelv* LV, 461–70.
1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest
1985. *Történevek: BÉKÉSI IMRE* (szerk.), *Név és névkutatás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. 187–200.
- SØRENSEN, HENNING STEN 1963. *The Meaning of Proper Names*. Copenhagen
- SZABÓ JÓZSEF 1985. *Keresztnevi eredetű közszavak Nagykönyi nyelvjárásában*: BÉKÉSI IMRE (szerk.), *Név és névkutatás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. Budapest, 159–64.
- SZENDREY ZSIGMOND 1936. Személynevek mint köznevek: *Magyar Nyelv* XXXII, 248–59.
- SZILY KÁLMÁN 1911. Régi dolgok új kiadásban. II. Személy- és helynevekből lett köz-szók: *Magyar Nyelv* VII, 90–3, 135–8.
- TOLNAI VILMOS 1899. Személynevek mint köznevek: *Magyar Nyelvőr* XXVIII, 1–9.
- VARGA JUDIT 1996. *A személynevek köznévi használatáról a finn nyelvben*: BERCZKI ANDRÁS–KLIMA LÁSZLÓ (szerk.), *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Uralisztikai Tanulmányok 7. Budapest, 251–3.
- VARGA MÁRIA 1999. *Népetimológia Veszprém megye helységneveiben*: *Névtani Értesítő* 21, 150–5.
- VITÁNYI BORBÁLA
1993. *Névtanos szemmel a köznevek egy csoportjáról*: *Névtani Értesítő* 15, 315–7.
1997. *Keresztnevek és becézőnevek népryelvi mezőben*: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY (szerk.), *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest/Miskolc, 181–6.

Hegedűs Attila

Székelyudvarhely nyelvjárásának változása (XVI. század vége – XX. század közepe)

A Székely Oklevéltár új sorozata első kötetének (DEMÉNY-PATAKI 1983) megjelenése után egy tanulmányban – E. ABAFFY ERZSÉBETnek Sopron megye nyelvéről írt könyve vizsgálati szempontjait alkalmazva (EGRINÉ 1965) – megpróbáltam jellemezni a protocollumok tanúvallomásai alapján Székelyudvarhely XVI. század végi nyelvállapotát a hangtani jelenségek tükrében (HEGEDŰS 1986). E vizsgálat fontosabb megállapításai a következők voltak:

1. Az *e* (ē) ~ *ö* viszony kapcsán megállapítható volt, hogy a nyelvjárásra az *e*-zés jellemző, szemben a Székelykeresztúr környéki *ö*-zéssel. Hangsúlytalan helyzetben található volt némi *ö*-zés, hangsúlyos helyzetben azonban erősen jellemző az *e*-zés.

2. Az *i* ~ *ü* viszonyt a XVI. század végén inkább a labiális hang ejtése jellemzi, bár több szó egyértelműen *i*-vel íródott, pl. *igen, idő, izen, mível*.

3. Az *ü* ~ *ö*, *u* ~ *o* viszony, melyben a birtokos személyjelek (T/1 és T/3) és az igei személyragok (határozott és általános ragozású T/1) arányát összesítettem, azt mutatta, hogy a birtokos személyjelek esetében a nyíltabb változatok (*-ok, -ök, -ék*, ill. *-onk, -önk*) voltak többségben. Az igei személyragoknál azonban a határozott ragozású alakokban főként a zártabb megoldás volt jellemző (*-(j)uk, -(j)ük*), az általános ragozásúaknál viszont megközelítően azonosnak mutatkozott a nyíltabb és zártabb alakok száma.

4. az *ü* ~ *ö* viszony esetében az egyes szám harmadik személyű személyes névmást és három határozórag-csoportot (BÖL, RÓL, TÖL) vizsgáltam meg. Az adatok szerint a személyes névmás esetében szinte kizárólag a nyíltabb ejtés (re utaló frott alak) volt olvasható, ellenben a BÖL és a RÓL esetében erőteljesen a zártabb alak jellemezte a nyelvjárást, míg a TÖL esetében megközelítően azonos volt a nyílt és a zárt alakok száma.

5. A számos példában adatolt *a* ~ *o* viszonyt a XVI. század végén a két hang harca jellemezte, anélkül, hogy bármelyik is uralomra jutott volna.

6. A mássalhangzók geminálódása (mind hangzóközi, mind szóvégi helyzetben) példák tömegeinek vizsgálata nyomán azt mutatta, hogy a jelenség a nyelvjárás egyik fontos jellemzője.

7. Az *l* kiesését nem találtam meg a XVI. század végi tanúvallomások lejegyzéseiben, sokkal inkább a megőrzés, sőt az *l* betoldódása volt jellemző.

8. A helyesírásbeli ingadozások alapján (vö. SZABÓ T. 1960) arra következtettem, hogy a vizsgált korban a β hiátustöltőként élhetett a vizsgált nyelvjárásban.

Egy olyan nyelvjárásban, ahol nincsen jelentős népmozgás, kicsi a külső hatás, ott a nyelvjárás évszázadokig alig változik, nagymértékű tehát a nyelvjárás folytonosság (BENKŐ 1957: 280). Az eltelt mintegy négy évszázad alatt azonban még egy csekély változást mutató nyelvjárásban is feltételezhető bizonyos mértékű változás, elmozdulás. An-

nak eldöntésére, hogy e feltételezés igaz vagy sem, vizsgáltam meg e területet, hogy a régi és a mai nyelvjárási adatok egybevetésével választ kapjunk a kérdésre: történt-e elmozdulás a négy évszázad alatt, s ha igen, ez milyen mértékben rendezte át a nyelvjárás hangtani képét. A jelen kori állapotot (pontosabban a jelen kori információs robbanást megelőző állapotot) mutató adatokat a RMNyA. (MURÁDIN–JUHÁSZ 1995–2001) eddig megjelent hat kötetéből merítettem. Nehézséget okozott azonban, hogy Székelyudvarhely a nyelvatlaznak nem volt kutatópontja. Ezért a tőle két irányban (északkeletre, ill. délkeletre) található legközelebbi kutatópont (M–13: Zetelaka és T–2: Kénos) adatait vettem figyelembe. A két kutatópont adatai nagymértékben megegyeznek, feltételezhető tehát, hogy a közöttük levő nyelvjárás sem tér el ettől a képtől.

1. *e* (ë) ~ *ö* viszony. A vizsgálatba a következő szavakat vettem be (a szám a RMNyA.-ának térképszáma): 8. *búzaszem*, 138. *zörög*, 195. *rend*, 683. *kehes*, 764. *repdes*, 975. *vödör*, 976. *vödröt*, 1029. *szegez*, 1092. *sepertem*, 1093. *sepersz*, 1295. *részeg*, 1296. *részeges*, 1476. *készen*, 1524. *nekem*, 1548. *mögé*, 1557. *fent*, 1604. *össze*, 1625. *csepeg*, 1757. *széken*. Az eredmény: hangsúlyos helyzetben túlnyomórészt az illabiális alak használatos (a *vödör–vödröt* első szótagbeli magánhangzója *i!*), csupán három esetben mutatkozik halvány jele a labialitásnak: a *mögé* Zetelakán: *mëgëⁱ*, a *zörög* Kénosban: *zæraeg*, és ugyanitt az *össze*: *ësszë*. Hangsúlytalan helyzetben a 29 lehetséges helyzetből (a *nekem*-re Zetelekáról két változat szerepel) 13 helyen találunk *ë-t*, 10 helyen átmeneti (*ë, ö*) hangot, és hat helyen (5 *ö*, 1 *æ*) labiális hangot. E viszonyban tehát nagymértékben hasonlít a nyelvjárás a 400 évvel korábbi hangállapothoz.

2. *i* ~ *ü* (*í* ~ *ü*) viszony. A vizsgálatba a következő szavak kerültek be: 339. *gyümölcs*, 1059. *kőműves*, 1474. *egyidősek*, 1549. *kívül*, 1666. *külső*. Mindössze öt szót tudtam bevonni, s így a reprezentativitás óvatosan kezelendő, de az arány így is beszédes: a lehetséges tíz helyből nyolcban a labiális alak hallható, csupán az *egyidősek* kénosi adata és a *kőműves* zetelaki adata illabiális. Ez az állapot megint csak a XVI. század hangállapotát idézi fel.

3. *ü* ~ *ö*, *u* ~ *o* viszony. A vizsgálatba bevont a) többes szám első személyű birtokos személyjeleket mutató alakok: 573. *ökrünk*, 632. *lovunk*, 725. *madarunk*, 949. *kertünk*, 1169. *szemünk*, 1609. *házunk*; b) többes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakok: 12. *földjük*, 97. *szekerük*, 557. *tehenük*, 634. *lovuk*, 925. *erdőjük*, 951. *kertjük*, 1171. *szemük*, 1216. *szívük*, 1610. *házuk*, 1639. *ajtójuk*, (ebbe a csoportba vettem be három személyragozott határozószót is: 1512. *tőlük*, 1529. *róluk*, 1531. *velük*); c) többes szám első személyű határozott ragozású igealakok: 24. *vetjük*, 188. *kaszáljuk*, 298. *kapáljuk*, 301. *gyomláljuk*, 1073. *fúrjuk*, 1390. *megnézzük*. Többes szám első személyű általános ragozású igealak nincs az atlasz eddig megjelent köteteiben. Három további szót is bevontam a vizsgálatba, ezek főleg a hangsúlyos helyzetben álló *ü* ~ *ö* viszony példái: 753. *ölyv*, 936. *gyökér*, 1065. *köszörű*. A megvizsgált szóalakok alapján megállapítható, hogy általában a zártabb alak használatos. Ezt találjuk hangsúlyos helyzetben (egy ellenpéldával: Zetelaka: *gyökér*), a birtokos személyjelek többes szám első személyű alakjaiban (100%-osan), az igei személyragokban (szintén 100%-ban). Ezzel ellentétben a birtokos személyjelek többes harmadik személyében (és a ragozott határozószókban) a nyíltabb változat van jelen (egy ellenpéldával: Zetelaka: *szekerik*). A RMNyA. adatai arra mutatnak, hogy érezhető eltolódás történt a zártabb alakok irányába az elmúlt négy évszázad folyamán, a nyíltabb alak csak a birtokos személyjelezés T/3. esetében jellemző

(ezt a megállapítást az atlasz következő köteteinek általános ragozású igealakjai esetleg módosíthatják!).

4. *ű ~ ő* viszony. A vizsgálatba bevont szavak: 517. *tejből*, 953. *kertből*, 1120. *vízből*, 1613. *házból*; 3. *mezőről*, 555. *tehénről*, 897. *fáról*, 1569. *erről*, 1570. *hátról*, 1571. *külről*, 1606. *házról*, 1607. *alulról*, 1615. *házról*, 1739. *asztalról*; 1413. *Erzsitől*, 1421. *Józsitól*, 1741. *asztaltól*. A hangsúlyos helyzet megvizsgálására bevettem még a 1529. *róluk*, 1512. *tőlük*, 1486. *ő* és 1489. *ők* szóalakokat is. A mai alakok mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben a nyíltabb alakok uralmát hozzák, akár egyeshangzóban, akár diftongusban realizálódnak is. A vizsgálatba bevont 45 szóalak (3 esetben két változat is szerepelt) ugyan mind nyílt, de megjegyzendő, hogy közülük 16 határozórag magánhangzója egy fokkal feljebb képződik (*ő* *ű*). Összehasonlítva a XVI. század végi adatokkal megállapítható, hogy a hangsúlyos szótagban már akkor is megfigyelhető nyíltabb változat (amely tehát, – ellentétben a korábbi gyanúval (HEGEDŰS 1986: 213) – biztosan nem csupán írássajátság volt) az eltelt idő alatt hangsúlytalan helyzetben is dominánssá vált (bár a 16 emeltebb képzésű hang azt jelzi, hogy ez a változás bár erőteljes, mégsem ment végbe teljesen).

5. *a ~ o* viszony. A hangzóviszony a RMNyA. anyagában főleg egy mássalhangzóból álló toldalék előtti helyzetben (utolsó szótagban) vizsgálható. A bevont szóalakok: 16. *vályogos*, 349. *besztercei szilva* [*horgas*], 994. *jászlak*, 1315. *okosan*, 1316. *okosak*, 1340. *szomjas*, 1341. *szomjan*, 1475. *vékonyak*, 1481. *gyorsan*, 1482. *nagyon*, 1747. *tálas*. Ehhez vettem még négy szót, melyben első vagy második szótagban vizsgálható az *a ~ o* viszony: 19. *barázda*, 222. *kalangya*, 349. *besztercei szilva*, 980. *gabonás*. Az adatok alapján a toldalék előtti helyzet 22 helyzetében 8 *o*, 13 *a* és 1 *a* található. A hangsúlyos vagy második (de nem utolsó) szótagú helyzetben 8 *o* és 3 *a* állapítható meg (a *kalangyára* Zetelakáról két eltérő változat van *a* *o* *a*). A zártabb változat tehát mindenképpen erőteljesebb ma, s ez a 400 évvel korábbihoz képest az *o* irányába történő elmozdulást jelez.

6. A geminálódás jelenségét két helyzetben vizsgáltam: hangzóközben és szóvégi helyzetben. A hangzóközi geminálódás eseteire a következő példákat tanulmányoztam: 919. *egyenesen*, 955. *kerítés*, 1474. *egyidősek*, 1512. *tőlük*, 1521. *nálam*, 1529. *róluk*, 1544. *belőle*. A példák alapján az *s*, *t* és *l* hangok hangzóközi geminálódása figyelhető meg. A szóvégi helyzet megfigyelésére a következő szóalakokat vontam be: 94. *szekeket*, 95. *szekéren*, 117. *rudat*, 903. *fenyőt*, 919. *egyenesen*, 977. *merít*, 1144. *kövön*, 1462. *nagyobb*, 1468. *kevesebb*, 1476. *készen*, 1481. *gyorsan*, 1482. *nagyon*, 1757. *széken*, 1614. *házon*. E példák alapján a szóvégi (fokjel) *-b*, (határozórag) *-n*, az *-ít* képzőben, illetőleg a tárgyragban megtalálható *t* hang vizsgálható.

Hangzóközi helyzetben a nyolc *l*-ből hét geminálódik, csak a kénosi *nálam* ellenpélda. A *t*-re csak egyetlen geminált adatunk van (a *kerítés* Kénosban: *köszkért*). Az *s* az *egyenesen*-ben geminálódik, az *egyidősek*-ben nem. Szóvégi helyzetben geminálódik a fokjel, de nem geminálódik a tárgyrag. Az *-n* határozórag a bevont 16 szóalakkal 7-ben nem geminálódik, 9-ben igen. Geminálódik az *-ít* képző *t*-je. Ha a 39 szóalak 41 bevontható helyét a geminálódás szempontjából egybe soroljuk, a következő arányt kapjuk: 25 geminált alakkal 16 egyes hang állítható szembe. A nyelvjárás tehát hajlamos a geminálódásra, bár ez a mai anyagban nem olyan mértékű, mint volt a 400 évvel korábbiiban.

7. Az *l* kiesésére, betoldására, illetőleg bennmaradására a következő példákat tanulmányoztam: 8. föld, 234. szalma, 339. gyümölcs, 379. oltott, 883. zöld, 1152. hegyoldal, 1155. völgy, 1175. szemöldök, 1177. félszemű, 1327. beszélsz, 1329. beszéltem, 1455. alsó, 1456. felső, 1457. túlsó, 1570. hátulról, 1607. alulról, 1666. külső, 1792. polc. A 18 szó 35 bevonható szóalakjából (a völgy kénosi *gödör* alakja tárgyalásunkon kívül esik) 28-ban kiesik az *l*, és csak hétben marad meg. Ez a megoldás erősen ellentétben van a bírósági tanúvallomások szövegeinek gyakorlatával. Megjegyzendő, hogy a hét bennmaradó *l* megoszlása nem egyenlő: Zetelakán csak két esetben marad meg, Kénoson 5 esetben.

8. A *β* hang esetleges meglétére a következő szavakat vontam be: 171. füvet, 627. lovak, 932. tövis, 1059. kőműves, 1113. lövök, 1144. kövön, 1147. köves. A mai nyelvjárási alakok arról tanúskodnak, hogy a szavak zömében a *v*-s ejtés az elfogadott. Néhány alak (köves: Kénos: *kö^βes*, kövön: Kénos: *köön*, füvet: Zetelaka: *fű^βvet*) azonban arra utal, hogy a *β* – variánsként mindenféleképpen – a mai nyelvjárási hangrendszernek is eleme.

A nyolc változót megvizsgálva milyen tanulságok vonhatók le? Megállapítható, hogy – összhangban a várakozással és az előzetes véleményekkel – megrendítő változások nem történtek az eltelt 400 év alatt. Ezt mutatja az *e ~ ö* viszony (ahol azért a labializációnak – hangsúlytalan helyzetben – halvány jele megtapasztható) és az *i ~ ü* viszony a maga illabialitásával. A zártabb-nyíltabb viszonyt mutató megfelelések közül az *ü ~ ö*, *u ~ o* és *o ~ a* esetében a zártabb alak felé tolódik el az ejtés (de pl. a birtokos személyjelek T/3. személyű alakja nyílt marad). Az *ü ~ ö* viszonyban ellentett folyamat játszódott le: a nyíltabb alak vált szokásossá. Mindeme magánhangzó-változások mögött két okot vélek fel-fedezni. Erőteljesebb, mert több jelenségre is kiterjed a lassanként kialakult köznyelv mintaadó hatása. Ennek vélem betudni az illabiális ejtésmód megmaradását a labiális-illabiális viszonylatban, szintén a köznyelv hatását látom a zártabb-nyíltabb viszony alakulásában is: ahol a köznyelv a zártabb ejtést részesíti előnyben, ott a nyelvjárás is ezt követi (hangsúlyos helyzet, igei személyragok, birtokos személyjelek T/1. személyű alakjai), ahol viszont a nyíltabb ejtés vált általánossá (határozóragok), ott a nyelvjárás is ezt mutatja. Másik, gyengébb befolyásoló, alakító tényező lehet a nyelvjárást nyugatról és (részben) délről körülvevő labiálisabb nyelvjárások hatása. Úgy vélem, ennek tulajdoníthatjuk az *e ~ ö* viszony hangsúlytalan helyzetben jelentkező labiális ejtésváltózatait.

A protocollumok anyagának vizsgálata során végig számolnunk kellett azzal, hogy a 400 évvel ezelőtti nyelvhasználatot a korabeli helyesírás szűrőjén keresztül kaptuk meg, megállapításaink ezért mindvégig tartalmaztak bizonyos óvatosságot, bizonytalanságot (vö. HEGEDŰS 1986: 210–1). Ennek az óvatosságnak a jogosultságát látom igazolódni a mássalhangzós jelenségek vizsgálata alapján. A geminálódást (bár sok ellenpélda akadt rá) a nyelvjárás egykori jellemzőjeként állapítottuk meg. A mai adatok – bár nem olyan arányban, mint a korábbiak – alátámasztják a kettősbetűs írás geminálthang-olvasatának jogát (még akkor is, ha a köznyelvhez való igazodás tendenciája e jelenségben is kitapintható). Ugyancsak igazolták a mai adatok a *β* egykori meglétéről tett óvatos kijelentésünket: a ma is meglévő hang valószínűleg folyamatosan jelen volt a nyelvjárás életében.

Erősen ellentétben állnak viszont az *l* bennmaradásával kapcsolatos mai adatok a XVI. századbellekkel. Felerősítik a kétséget: mennyiben lehetett valóban ejtett *s* milyen mértékben csupán írássajátság, tudatos hiperkorrekció a protocollumok bennmaradó *l*-je. S mivel a mai adatok döntő többsége a kiesés mellett szól, a nyelvjárás megismert lassú

fejlődése alapján nincs okunk feltételezni a lényeges megváltozást (már csak azért sem, mert ez a köznyelvi hatással is ellentétben áll). Valószínűbbnek tarthatjuk, hogy az *l* kiesése már a XVI. században is jellemezte a nyelvjárást, s a protocollumokban való megléte a lejegyző hivatalos ember „nyelvi állásfoglalását” tükrözi.

Ez utóbbi megállapítás – ha valóban helyes – új szemponttal bővíti nyelvjárás-történeti vizsgálatainkat: a mai jelenségtömbök és a bennük lejátszódott folyamatok ismeretében korrigálhatók régebbi korok szövegeinek olvasatai.

BENKŐ LORÁND 1957. Nyelvjárástörténeti megjegyzések: *Magyar Nyelv*, 279–284.

DEMÉNY LAJOS–PATAKI JÓZSEF 1983. *Székely Oklevéltár I.* Bukarest, Kriterion.

EGRINÉ ABAFFY ERZSÉBET 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest

HEGEDŰS ATTILA 1986. Székelyudvarhely XVI. század végi nyelve a Székely Oklevéltár alapján: *Magyar Nyelv*, 210–215.

MURÁDIN LÁSZLÓ–JUHÁSZ DEZSŐ 1995–2001. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–VI.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest

SZABÓ T. ATTILA 1960. A magyar bilabiális *v* nyelvmlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez: *Magyar Nyelv*, 31–43.

Hoffmann István

Egy újabb nyelvtörténeti adatbázisról

Az 1995-ben Miskolcon megrendezett V. magyar névtudományi konferencián B. GERGELY PIROSKA előadásában egy számítógépes személynévi adatbázis létrehozásának szükségességéről szólt, amely elengedhetetlenül fontos az újabb kori magyar személynév-szintézisek megalapozásához (MNYTK. 209: 19). Ugyanezen a tanácskozáson én magam arról beszéltem, hogy a magyar történeti helynévkutatás adatigényének kielégítését jól szolgálná egy tervszerűen felépített és folyamatosan bővíthető névarchívum. Mindkettőnk szeme előtt külföldi példák is lebegtek, mindenekelőtt a finnországi névarchívum régebbi és újabb törekvéseinek sikerei. Jól tudom, hogy B. GERGELY PIROSKA tanárnő jelenleg személynévi adatbázis kialakításán fáradozik. Mivel engem is hasonló feladatok foglalkoztatnak a helynevekkel kapcsolatban, kézenfekvő volt számomra, hogy köszöntő írásom témáját ehhez a közös érdeklődéshez igazítsam.

Mondanivalóm elsősorban kutatási beszámolóknak tekinthető, mivel nem annyira konkrét tudományos eredményekről, hanem inkább egy a kezdetén álló kutatási programról kívánok szólni, amely erősen kötődik az egyetemi oktatómunkához is. Az, hogy ilyen jellegű munkabeszámolóval köszöntöm az ünnepeltet, szintén nem véletlen, hiszen hosszú évek óta tartó munkakapcsolat köt össze bennünket. Több mint egy évtizeddel ezelőtt átjáró debreceni „vendégmunkásként” örömmel kapcsolódtam be az általa vezetett tanszék oktatómunkájába, de ennél is nagyobb örömmel és megnyugvással tölt el az, hogy B. GERGELY PIROSKA a kezdetek óta tevékenyen részt vesz a debreceni magyar nyelvészeti doktori program munkájában: doktoranduszaink hozzáértőbb bevezetést a személynévkutatás rejtelmeibe alig kaphatnának, mint amilyen szakmai útmutatást ő ad nekik. Az alábbi gondolatok azonban nem a múlttól, hanem sokkal inkább a jövőről szólnak, mégpedig annak a reményében, hogy a számomra oly kedves és megtisztelő együttműködésünk B. GERGELY PIROSKÁVAL a továbbiakban is töretlen lesz, sőt talán az eddieknél is jobban kiteljesedik.

Mondandómhöz azonban szükség van néhány olyan korábbi dolog felidézésére is, amely az itt ismertetendő munka tudományos környezetét adja. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén évek óta folyik az Árpád-kori magyar helynévanyag szisztematikus feldolgozása. E munka eredményei megjelentek elektronikus adatbázisok formájában az interneten, de nyomtatott szótárak és monografikus munkák kiadása is jelzi az eddigi fő kutatási irányt, amely elsősorban a szórványemlékek névtani és lexikográfiai feltárására, interpretálására helyezte a hangsúlyt. Jelenleg az OTKA támogatásával (T 034216) egy fiatal oktatókból és doktori hallgatókból álló kutatócsoporttal a több részesre tervezett Árpád-kori helynévszótár első kötetén dolgozunk, amely a betűrendben elől álló 22 régi vármegyénk teljes korabeli helynévanyagát tartalmazza.

Mivel azonban régi helyneveink a magyar helyesírás- és hangtörténetnek is a legbecsebb forrásai közé tartoznak, az ilyen irányú hasznosításuk végett egy speciális adatbázis létrehozását határoztuk el. A szótár szerkesztése és az eddig is létező név- és szó-történeti, valamint az itt bemutatandó új adatbázis építése párhuzamosan zajlik, mivel így az adatállomány egyes részeinek tanulságai kölcsönösen nagy segítséget adnak a más részlegekben folyó munkához. A helyesírás- és hangtörténeti adatbázis létrehozására ak-

kor került sor, amikor a fent említett 22 vármegye (Abaúj-Győr) összes nem településnévi adatát névtani-lexikális szempontból már feldolgoztuk, s a településnévi adatok is egybe voltak szerkesztve Abaúj, Bars, Bihar, Bodrog, Borsod és Győr megye területéről. Az itt tárgyalandó részadatbázis továbbépítése természetesen annak megfelelően folyik tovább, ahogyan a szótári feldolgozással haladunk előre.

A helyesírás- és hangtörténeti adatbázisba az Árpád-korból fennmaradt minden helynévadat bekerül, az azonos forrásban előforduló, egyező írásképi, azonos helyre vonatkozó (azaz ismétlődő) adatok azonban csak egyszer szerepelnek benne. A pontos azonosítás végett a szótári adatbázisban szereplő címszóformát itt is feltüntetjük (adott esetben a jelentés számjelölésével együtt), és megjelöljük azt a megyét is, ahol az adott név előfordul. Ennél pontosabb lokalizálásra azonban itt nincs szükség, mivel az ilyen jellegű információk a névtani adatbázisban rögzítve vannak. Külön mezőben szerepel az adatot tartalmazó forrás keletkezési éve is.

A helynevek jó része nem egyetlen szóból áll, a helyesírás- és hangtörténeti elemzés azonban igazán hatékonyan szavakra vonatkoztatva végezhető el. Gyakorlati szempontból ezért a lexémákra bontható helyneveket névelemeik szerint tagolva elemezzük az adatbázisban: az egyes rekordok ennek megfelelően egy-egy lexikális névelemet tartalmaznak. Ez több előnnyel jár: a különböző nevek azonos lexémái így együtt vizsgálhatók, az elemzés egésze könnyebben kezelhető formában végezhető el stb. Hátránya is van azonban: külön figyelmet kell például fordítani a nevek belsejében, szóhatáron mutakozó hangtani jelenségekre. Elemzésünk első, kísérleti fázisában mintegy tizenegy és fél ezer szóadat jellemzését végeztük el.

A névelemek között vannak olyanok, amelyek közszavakkal azonosíthatók, és vannak olyanok is, amelyek önmagukban is tulajdonnevek, azaz személy- vagy helynevek. Mivel e szócsoportok hangtörténeti szempontból nemcsak egyezéseket, hanem eltéréseket is mutathatnak, célszerű külön mezőben megjelölni az adott névelem közszoí vagy tulajdonnévi jellegét is. Ennek megítélése azonban gyakran nem könnyű feladat, részben amiatt, hogy a szavak nyelvi státusát a feltehető ómagyar kori nyelvhasználatnak megfelelően kell megjelölni.

Minden egyes lexikális névelem betűhív formáját is feltüntetjük, de szerepel mellettük az olvasatuk is. E két mezőnek kulcsfontossága van az adatbázisban, hiszen a további elemzések valójában e formákról, illetőleg ezek egymáshoz való viszonyáról szólnak. Az Árpád-kori helynevek olvasata azonban nem minden esetben határozható meg egyértelműen: ez a régi magyar helyesírás sajátosságaiból és a névtani, valamint az etimológiai azonosíthatóság bizonytalanságaiból egyaránt fakadhat. Ezért minden reálisan figyelembe vehető olvasati variánst igyekszünk feltüntetni, a változatokat / jellel elválasztva egymástól.

Önálló mezőben tüntettük fel a névelemek hangszerkezetét: a sematizálást a hangtanban szokásos C(onsonans) és V(ocalis) szimbólumok segítségével végeztük el. E modell természetesen az olvasatokat tükrözi, s ha ott egy-egy betűjel magán- vagy mássalhangzós jellegének megállapítása nem egyértelmű, a bizonytalanságot e mezőben is jelezzük. Az elemzésnek ez a része a régi magyar szavak, nevek hang- és szótagszerkezetének megismeréséhez nyújt fontos támpontot, s mivel az ómagyar korban ez a változások egyik fontos területe, tanulmányozása sok tanulsággal járhat. (E kötetben TÓTH VALÉRIA tanulmánya mutat rá néhány ilyen vizsgálati lehetőségre.)

Az adatbázisban külön egység szolgál a magánhangzók kapcsolatos információk rögzítésére. Önálló mezőben tüntetjük fel az egyes névelemekben a magánhangzók jelö-

lésére szolgáló betűket, betűkapcsolatokat. Ezeknek megfelel egy-egy olyan mező, amelyben a korabeli kiejtésben feltehető, kikövetkeztethető magánhangzókat ábrázoljuk. Mindkét részben négy-négy betű, illetőleg hang jelölésére nyitottunk rovatot, a négy szótagúnál hosszabb névelemek ugyanis nagyon ritkák a régi helynevekben. Ez a korlátozás az adatbázis gazdaságos felépítése szempontjából fontos csupán, mivel az ennél hosszabb szavak a szótagszerkezet alapján könnyen kigyűjthetők az adatok közül, és az ezekben előforduló ötödik, hatodik stb. magánhangzók elemzése pótlólag nagyon egyszerűen elvégezhető.

Hasonló eljárást alakítottunk ki a mássalhangzók elemzésére is, azzal a különbséggel, hogy míg a névelemeknek lényegében mindegyik magánhangzóját feltüntetjük, addig a mássalhangzók közül figyelmen kívül hagyjuk azokat, amelyek a magyar helyesírás-történet során soha nem jelentettek a jelölésben problémát (pl. *m, b, p*). A tapasztalatok azt mutatják, hogy az esetek óriási többségében legfeljebb három mássalhangzó elemzését kell elvégezni egy-egy névelemben, ezért az adatbázisban e célból három-három betű- és hangjelölő mezőt nyitottunk. A bonyolultabb jelölésű, hosszabb szavak elemzését – a magánhangzókhoz hasonlóan – pótlólag célszerű elvégezni.

Önálló mezőket vezetünk be a névelemek mássalhangzó-kapcsolatainak, illetőleg a hosszú mássalhangzóinak a jelölésére, mivel ezek létrejötte, illetőleg felbomlása gyakori volt az ómagyar korban. (E kötetben RÁCZ ANITA tanulmánya elemzi az ilyen típusú jelenségeket.) Önálló mezőben tüntetjük fel emellett a név belsejében, szóhatáron kialakult mássalhangzó-kapcsolatokat.

Az adatbázis kialakítását – korábbi hasonló kezdeményezéseink sikere nyomán – az egyetemi oktatómunkához kapcsolódóan végeztük el. A debreceni magyar szakos hallgatóknak a másodév végén leteendő szigorlat előfeltételeként ún. záródolgozati szemináriumon kell részt venniük, ahol terjedelmesebb dolgozatot készítenek a hangtan, az alaktan vagy a lexikológia valamely kérdéséről leíró, illetőleg történeti megközelítésben. A fent ismertetett témakörhöz kapcsolódva ezúttal három szemináriumi csoportot szerveztünk (az itt szereplő három oktató vezetésével), amelyek keretében a hallgatók közös munkával vettek részt az adatbázis építésében. Részletesen kidolgozott útmutató alapján tanári irányítással minden diák 250-300 rekordnyi adat rögzítését és elemzését végezte el. A feldolgozás pontosságát a több fordulóban megvalósuló táhári korrigálás biztosította. A munkának ebben a fázisában a Word szövegszerkesztő egyszerű táblázatait használtuk, mivel ezt a hallgatók jó része ismeri, de azok is könnyen megtanulták a kezelését, akik korábban nem dolgoztak ezzel a programmal.

Az egyéni munkával elkészített kisebb adatbázisok egyesítése révén olyan tekintélyes adatállományhoz jutottunk, amely már alkalmas arra, hogy önálló kutatómunka alapját képezze. A munka második fázisában a hallgatók a teljes adatbázis használatával (és természetesen a témába vágó szakirodalom megismerését követően) különféle részkérdések elméleti feldolgozására vállalkozhattak. E nagyobb adatállomány mozgatására (kedves kolozsvári kollégánk, SZILÁGYI N. SÁNDOR szíves tanácsára) a Works adatbázis-kezelő programot használtuk.

Tapasztalataink szerint ez az oktatási forma jól szolgálja a hallgatóknak a tudományos kutatómunkába való bevezetését, a szakdolgozati munka előkészítését. A korábbiak azt mutatják, hogy az efféle tevékenység nem egy diákunknak adott kedvet ahhoz, hogy az itt elkezdett munkát diákkori dolgozat keretében folytassa, sőt arra is több példa van, hogy az itt szerzett kutatási élmények a doktorálásig is elvezethetik a hallgatókat. E folyamat elősegítésére a legtehetségesebb érdeklődő diákjaink részvételével rendszeresen nyári

„munkatáborokat” szervezünk, ahol a fiatalabb és idősebb hallgatók, doktoranduszok, ifjabb és korosabb oktatók 10-15 fős csapata végez több héten át közös kutatómunkát. Mindennek mind az oktató-, mind (főleg hosszabb távon) a kutatómunka nagy-nagy hasznát látja.

Munkánk eredményét folyamatosan közzéteesszük az interneten is. Az itt bemutatott adatbázis a *Magyar Névarchívum* honlapján (<http://nevarchivum.klte.hu>) található meg. Az adatbázisok közzétételének ez a módja lehetőséget teremt arra, hogy a nagyon időigényes és fáradságos adatrögzítés és -elemzés eredménye ne csupán a munkát elvégző kutatócsoport birtokában maradjon, hanem a tágabb tudományos közösség tevékenységét is közvetlenül segítse.

Horváth Katalin

„Legyek ferge rabja, bátor ne szolgálja...” Kései hozzászólás egy Balassi-verssor magyarázatához

Mielőtt rátérnék dolgozatom valódi tárgyára, röviden szólni szeretnék *kör* szavunk eredetét és rokonságát kutató vizsgálataimról, melyek a címben jelzett Balassi-verssor *ferge* szavához is szorosan kapcsolódnak.

Régóta foglalkoztatnak nyelvünk bizonyos szócsoportjainak mára jobbra homályba vesző, ősi, eredetbeli kapcsolatai, s – elsősorban a szinkrón nyelvi, rendszerszerű összefüggéseket figyelembe véve – keresem magyar szócsaládok tágabb körű etimológiai összefüggéseit. Az egymástól régen elszakadt, de közös eredetűnek vélt szócsoportokat a mai magyarban kimutatható hangtani-alaktani és jelentéstani összefüggések feltárásával kapcsolhatjuk össze. A nyelv történetében lejátszódó szabályos hangváltozások ugyanis az állapotban mint hangváltakozások, szabályos hangmegfelelések foghatók meg (vö. FÓ-NAGY 1967: 123–53), s ezek figyelembevételével az egyazon eredetű, de alakilag régen szétvált elemek összetartozására derülhet fény. Hasonlóképpen: a jelentésváltozások eredményezte többé-kevésbé eltérő jelentéseket a komponenses jelentéselemzés segítségével kimutatható közös jelentésjegyek mentén fűzhetjük egybe. Ha az ezzel az elemző módszerrel valószínűsíthető összefüggéseket a rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti anyagon végzett diakrón vizsgálat is megerősíti, a kapott kép meggyőzőbb lesz, hiszen két különböző szemléletű vizsgálat vezetett az azonos eredményhez.

Így jártam el a *kör* szócsaládjának tágabb körű kapcsolatait keresve is. A feltárt szinkrón relációkból, valamint az ezek tükrében megvizsgált nyelvtörténeti adatokból arra következtettem, hogy a *kör* és szócsaládja – a TESz. vonatkozó szócikkeinek álláspontjával szemben – egyazon eredetű kell legyen a 'kerek, forgó', illetőleg 'kering, forog' alapjelentésű, ősi nomenverbum jellegű *ker-* tövel s kiterjedt szócsaládjával, a *kör* ennek szóhasadással elkülönült alakváltozata (vö. HORVÁTH 1997: 208–12; másképpen I. JUHÁSZ 1993: 153–9; vö. még EWUng. Lieferung 3: 740; 4: 820). Elemenzeim eredményeképpen e két szócsoport egy nagyobb összefüggő rendszer két alrendszerének bizonyult. Meg voltam győződve arról is, hogy a két szócsalád igazolt etimológiai kapcsolata segítségül szolgálhat a rendszer távolabbi etimológiai összefüggéseinek felderítéséhez is. Van ugyanis nyelvünkben két további, nagy kiterjedésű szócsalád, amelyekkel a *ker-* ~ *kör* s a belőlük kisarjadó szócsaládok etimológiai kapcsolata óhatatlanul felmerülhet: mégpedig a *per-* ~ *pör-*, illetve a *fer-* ~ *for-* tövekből levezethető, alakilag és jelentésileg is sokféle elágazó elemegyüttes (*pereg* ~ *pörög*, *pörge*, *pergő*, *perdít*, *perdül* ~ *pördül*, *pörgettyű* stb., illetve: *forog*, *fordít*, *fordul*, *forgattyú*, *forgatag*, *forr*, *ferde*, *ferdül*, *ferdít*, *fürge*, *fürdik*, *förgeteg*, *förtelem* stb.). Ezeknek a szócsaládoknak a létrejötte a *ker* ~ *kör*-ből ugyanis szóhasadással (párhuzamos alak- és funkciómegoszlással) megnyugtatóan magyarázható.

Az idevonható elemek jelentései között a kapcsolat egyértelmű és nyilvánvaló, hiszen minden számba vehető jelentés érthető és – közvetlenül vagy közvetve – levezethető a 'kering, forog' alapjelentésből. A mai nyelvünkben egymástól függetlennek látszó alakok között szabályos hangmegfelelésekkel: egyfelől a *p* ~ *k*, másfelől a *p* ~ *f* hangváltakozások figyelembevételével teremthetünk kapcsolatot. Történetileg ezek a hangváltozások

több ízben indítottak el szóhasadáshoz vagy csupán alakváltozatokhoz vezető folyamatokat a magyarban és más nyelvekben egyaránt: l. pl. a magyar *sipít ~ sikit, roppan ~ rokan, poca ~ koca, pöszméte ~ köszméte, pedig ~ kedig*; lat. *popina ~ coquina*; fr. *disputer ~ discuter* stb., valamint a *pukkad ~ fakad, dupla ~ dufla, diploma ~ difloma*; finn *puu ~ magy. fa*; lat. *piscis ~ ang. fish, ném. Fisch*; ang. *help ~ ném. helfen* stb. megfeleléseket. Bár a *k ~ f* megfelelésre (történetileg a *k > f* spirantizálódásra) nemigen sorakoztathatunk fel példákat, a *ken-fen, kényes-fényes, kerdül-fordul, körforgás* szóösszetételek e változás, illetőleg váltakozás lehetőségére utalnak.

A *forog* és a *kering* szócsaládjának esetleges ősi etimológiai összefüggése a TESz.-ben fel sem merül, felvetődik viszont a *pereg* és a *forog* azonos eredetének a lehetősége (vö. TESz. 3: 161). Figyelemre méltó az is, hogy a régi nyelvi adatok és az állandósult szókapcsolatok megerősítik a hangtani-alaktani és szemantikai elemzéssel igazolható összefüggéseket (l. pl. a Nyelvtörténeti Szótár idevonható adatai között a sok *kering-forog, kerdül-fordul, pörög-forog, perdül-fordul* mellérendelő szóösszetételt).

De ideje rátérnem dolgozatom tulajdonképpeni tárgyára!

1952-ben STOLL BÉLA a keszthelyi Batthyány-levéltárban szenczi Balassi-emléket talált. Az egy lapnyi kézirat – stróféként három hosszú sorba írt – öt Balassi-versszakot őrzött meg az utókor számára, a költő sajátkezű írásával. A szerelmes költemények közé sorolható, később önálló versciklusnak ítélt öt szakaszt STOLL BÉLA – betűhív formában és modern helyesírás szerinti átírásban – a Magyar Nyelvben tette közzé. A folyóirat akkori szerkesztője, PAIS DEZSŐ örömmel adott helyt e fontos közleménynek, s azonnal hozzászólt a szöveg nem egyértelmű, az értelmezésben zavart keltő részleteihez. Elsősorban a versciklus első darabjának utolsó sorában szereplő *ferge* szóalak értelmezéséhez.

A két rövid közleményre a Magyar Nyelv régebbi számait lapozgatva bukkantam rá. A Balassi-versek szépsége megfogott, a *ferge* szóalak, s PAIS DEZSŐ hozzáfűzött magyarázata pedig felkeltette érdeklődésemet ennek a – régiségben is egyedülálló – szónak távolabbi rokonsága iránt, s arra ösztönzött, hogy tágabb körű etimológiai kapcsolatait is vizsgálat tárgyává tegyem. Arra gondoltam ugyanis, hogy ez az adat nem csupán a *forog* szócsaládjának magas hangrendű változatai közé illik, ahogyan PAIS DEZSŐ helyesen megállapította, hanem egyúttal tagja a fent bemutatott – négy szócsaládot összefűző – kapcsolatrendszernek is, a szóban ennek egy érdekes, régi bizonyítékát láttam.

E rövid írás ennek a vizsgálatnak az eredménye, és B. Gergely Piroska köszöntésére készült. Kérem az ünnepeltet, fogadja szeretettel.

Lássuk először is a költeményt!

Az erdéli Asszony kezéről

*Ha szinte érdemem nincs is arra nekem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével engem mint kórt illessen,
Legyek ferge rabja, bátor ne szolgálja, csak szinte el ne vessen.*

A szöveget közreadó STOLL BÉLA a mai nyelvi átíratban a zavart keltő *ferge* szóalak mellett – zárójelben és kérdőjellel – a *féreg* formát adja meg. Bizonytalan értelmezése szerint tehát elképzelhető, hogy a *ferge* a *féreg* főnév birtokos jeles alakja, mely a *rabja* szóalakkal mellérendelő szintagmát alkot: *legyek féreg [és] rabja*.

Hozzászólásában PAIS DEZSŐ – szemantikai és helyesírási érvekre hivatkozva – meggyőzően veti el ezt az értelmezési kísérletet. Fő érve az, hogy a *féreg* főnév egyik jelentése sem illik bele a vers kontextusába, és ezért „bajosán tehetjük fel, hogy a női húrok-

hoz ugyancsak értő költő-szerelmes éppen ezzel az akkor is ízléstelen hangulatú szóval, illetőleg képzzel szemléltesse magát az előtt, akinek a kezét kívánta elnyerni” (l. 1952: 171). Másrészt arra mutat rá, hogy az írásjelek használata tekintetében gondos kézirat szerint a *rabja* birtokos jeles forma előtt nincs vessző, s ezért a *ferge rabja* nem lehet mellérendelő kapcsolatos szintagma. A *ferge* alárendeltje a *rab* főnévnek, vele jelzős szerkezetet alkot. Maga a *ferge* pedig – akárcsak a *lenge*, *penge*, *fürge*, *kerge* – melléknévi igenév, s beletartozik a *for-* ~ *fer-* tőből származó finnugor, esetleg uráli eredetű, 'körben mozgó, forgómozgást végző' alapjelentésű szócsaládba.

PAIS DEZSŐ mindebből arra következtet, hogy szavunk a 'forgó > szédülő > kábult > örült, bolond, kerge' jelentésfejlődésen mehetett keresztül, s e rokon jelentések közül a Balassi-fordulatba leginkább a 'kába, megkábult' jelentés illik bele.

A versciklus közzétételét követő Balassi-kiadások általában elfogadják PAIS értelmezését: pl. az 1961-es kiadásban szavunk jelentéseként az 'eszeveszett', az 1981-esben pedig az 'eszeveszett, kerge' jelentések szerepelnek. Ezért meglepő, hogy az 1986-os kiadás sajtó alá rendezői, KÖSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA nem fogadják el maradéktalanul PAIS magyarázatát. Szerintük „bár Pais értelmezése jól illik a szövegbe, a ferge = féрге jelentés is elképzelhető”. Véleményüket érvekkel nem támasztják alá.

Álláspontjuk – úgy vélem – tarthatatlan. Nemcsak azért, mert a *féreg* sem 'bármiféle kártékony állat', sem 'betegség, fekély, tályog', sem 'alávaló ember' jelentésében nem illik a verssorba, hanem azért is, mert A. MOLNÁR FERENC egy 1974-es dolgozatában újabb érveléssel erősíti meg PAIS értelmezését. Több szöveghehellyel bizonyítja, hogy a költő hasonló kontextusokban gyakran használ a *ferge* kikövetkeztetett jelentésével szinonim – így pl. <a szerelemtől> *kába*, *bolond*, *eszeveszett*, *eszét vesztett* stb. – szavakat, kifejezéseket. A. MOLNÁR hívta fel a figyelmet arra is, hogy a szó – bár más előfordulásáról egyelőre nincs tudomásunk – családnévként ma is él (l. A. MOLNÁR 1974: 378–9).

Áttekintve a fent vázolt, négy részrendszerre szétágazott hatalmas rendszert, a *fergé*-hez hasonló alakok sorát találjuk. Ilyenek a *forga*, *kerge*, *fürge*, *ferde*, *perge* ~ *pörge*. Ezek mind ősi melléknévi igenevek, melyek később melléknévvé váltak vagy esetenként főnevesültek.

Szavunk nemcsak a *ferge ~ *forog* szócsaládjának, hanem ennek a több részrendszerből felépülő nagy szócsaládnak is tagja. Alakilag leginkább – Szinnyei Tájszótárában, valamint Czuczor és Fogarasi szótárában jegyzett – veláris megfelelőjéhez, a 'vízkanyar, örvény, forgó' jelentésű nyelvjárási *forga* alakhoz hasonlít. A *forga* jelentése a szócsalád elemeit összekötő 'forgó mozgást végez' alapjelentésből közvetlenül levezethető. A *ferge* jelentése viszont vitathatatlanul a *kerge* 'keringő, forgó > kergekórban szenvedő > szédülő, bolond, örült' melléknévünkéhez áll a legközelebb (vö. pl. a *forog*, *mint a kerge birka* szóláshasonlattal). Elemzéseimből végső következtetésként azt szűrtem le, hogy a két szó eredetét tekintve sem lehet független egymástól. A *ferge melléknévi igeneveként létrejött *ferge kerge* melléknévünknek nem csupán közeli szinonimája – ahogyan PAIS DEZSŐ gondolta –, hanem eredendően azonos vele: a *kerge* szóhasadással elkülönült változataként értelmezhető.

BALASSI BÁLINT

1961. *Összes versei és Szép magyar komédiája*. Sajtó alá rendezte: ECKHARDT SÁNDOR. Magyar Helikon Könyvkiadó, Budapest

1981. *Összes versei és Szép magyar coemédiája*. Szerk.: VARJAS BÉLA. Szépirodalmi Kiadó, Budapest

GYARMATI BALASSI BÁLINT 1986. *Enekei*. A szöveget és a dallamokat gondozta: KÖSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Szépirodalmi Kiadó, Budapest

- FÓNAGY IVÁN 1967. *Hangváltakozás és hangváltozás: Általános Nyelvészeti Tanulmányok V.* 123–53.
- HORVÁTH KATALIN 1997. *Szócsaládok vizsgálata szinkrón összefüggések alapján. Kör szavunk szócsaládjáról: PÉNTÉK JÁNOS (szerk.), Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése.* Kolozsvár, 208–12.
- JUHÁSZ DEZSÓ 1993. *Kür, kör, ker – és ami közöttük van: KOZOCSA SÁNDOR (szerk.), Emlékkönyv Fábíán Pál hevenedik születésnapjára.* Budapest, 153–9.
- A. MOLNÁR FERENC 1974. *Szó- és szólásmagyarázatok Balassi nyelvéből: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.), Jelentés tan és stilisztika.* Nyelvtudományi Értekezések 83. Akadémiai Kiadó, Budapest, 378–85.
- PAIS DEZSÓ 1952. Balassi Bálint ismeretlen versrészletei: *Magyar Nyelv XLVIII*, 171–2.
- STOLL BÉLA 1952. Balassi Bálint ismeretlen versrészletei: *Magyar Nyelv XLVIII*, 166–70.

A *be* igekötő alakja XIV–XV. századi kódexeinkben

1. A Magyar nyelv történeti nyelvtana szerint a *be* igekötő a *belé* határozószóból redukálódott kétféle módon. Az egyik fejlődési lehetőség a *bé* változatot hozta létre, a másik eredménye pedig a *bel* alak lett, amely később elvesztette *l* elemét (TNyt. I, 435–6). Mindkét változat él a kései ómagyar korban. A nyelvtan szerint „A *be* az általános, a gyakoribb, de nem tekinthető ritkának a *bel* forma sem. Főleg néhány kódexünkre jellemző a *bel* használata: FestK., JordK., ÉrdyK., KulcsK., de kisebb arányban másutt is (JókK., BirkK., KeszthK.) megtalálható” (TNyt. II, 662). Funkcióban nincs közöttük különbség. Megállapítja továbbá a nyelvtan, hogy „A két alak használatában nyelvjárási megoszlás nem nagyon mutatkozik. A *bel* változat Ny-i, É-i, D-i nyelvjáróterületre lokalizálható forrásból mutatható ki, de (közülük, a többihez képest) leginkább talán mégis a nyugati területhez köthetjük; bár valószínűleg ott is a *be* volt az uralkodó variáns” (i. m. 663).

Az alábbiakban a történeti nyelvtannak itt idézett állításait vizsgálom meg XIV–XV. századi kódexeinkben levő adatok segítségével. A nyelvtan minden szerzője, így D. MÁTAI MÁRIA is, aki ezt a fejezetet írta, a nyelvtan részére gyűjtött adatbázis alapján dolgozott. Az adatbázis megtervezői és létrehozói nem törekedtek a kódexek teljes feldolgozására, hanem hagyományos módon a források különböző részeiből merítették az adatokat kb. azonos arányban. Az ilyen adatgyűjtés alapján kapott eredmények megbízhatatlanok, és csak nagyon óvatosan lehet rájuk építeni, belőlük következtetéseket levonni.

2. A XIV–XV. századi kódexeket vizsgált anyagunk szempontjából három csoportra oszthatjuk. Az első csoportba tartoznak azok, amelyekben kizárólag *bel* változatban szerepel az igekötő. A másodikba azokat soroltuk, amelyekben mindig *be* az igekötő alakja, és a harmadikban található az igekötő több változatban fordul elő.

Az első csoportba tartozik a Jókai-kódex. A nyelvtan szerint ebben a forrásban a *bel* csak „kisebb arányban” szerepel a nyelvtan szerzői által használt törzsanyagban. J. SOLTÉSZ KATALIN viszont már 1959-ben azt írta, hogy ebben a nyelvemlékben a „*bel* alak az általános” (J. SOLTÉSZ 1959: 24). A nyelvtan megállapítása tehát téves, de J. SOLTÉSZ is csak megközelíti az igazságot, a Jókai-kódexben ugyanis ez az igekötő mindig *bel* formában fordul elő! Ebből következik, hogy a „kisebb” arányt a törzsanyag alapján sem lehetett megállapítani.

A kódexben a következő szavak szerepelnek ezzel az igekötővel: *belbocsát* (1), *bel-dug* (1), *belesett* (1), *belesik* (1), *belfedés* (2), *belfedetik* (1), *belfedni* (1), *beljő* (3), *beljő-vén* (1), *belmegy* (11), *belmenvén* (1), *belrekeszt* (2), *belrekesztvén* (1), *beltakar* (1), *beltelik* (4), *beltelt* (2), *beltelvén* (2), *beltesz* (1), *beltölt* (1), *belvisz* (2). A zárójelbe tett szám a szó előfordulásának számát jelzi (vö. JAKAB–KISS 1978). *Hús* szó negyvenszer fordul elő a kódexben *bel* igekötővel.

Egy-egy példa a fenti szavakra: *bel boczattamuala* (47/12), *bel dugak* (68/12), *bel essem* (155/2), *bel essetnek* (155/3), *belfedeserewl* (126/5), *fetettekualabel* (126/3), *bel fedny* (162/14), *yewybel* (84/20), *belyewuen* (24/12), *mene bel* (80/3), *belmenuen* (56/24), *belrekezte* (148/9), *bel rekeztuen* (71/16), *beltakarjad* (141/8), *beltelyenek* (24/14), *belteluen* (156/23), *beltewltnek* (93/13), *belteue* (16/29), *bel tewlt* (31/14), *bel vyzen* (61/7) stb. (vö. P. BALÁZS 1981). A 40 adat közül egyben találunk magánhangzót is az *l* után:

bely yewne (86/4). J. SOLTÉSZ szerint itt még megvan a régi lativusrag (i. m. 24), a történeti nyelvtan viszont csak egyszerű „hangérték nélküli grafikus” jelnek tekinti az igekötő végén levő *y-t* (II, 662). A XIV. század második felében, a szöveg keletkezésének idején elképzelhető, hogy élt még a lativusragos változat.

3. A második csoportba tartoznak az ún. huszita bibliafordítást tartalmazó források, a Bécsi, a Münchener és az Apor-kódex, valamint a Guary-kódex. Ezekben az igekötő formája mindig *be*.

A Bécsi Kódex adatait a KÁROLY SÁNDOR szerkesztésében megjelenő A Bécsi kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban című kötet alapján vizsgálom. Az igekötő formája tehát mindig *be*, a mássalhangzóra végződő változatra nincs példa. A kódex másolója következetesen jelöli a szó magánhangzójának színét: *bè*, vagyis a szó nyílt *e*-vel hangzott a kódex nyelvjárásában. Pl.: *bèhoznaç* (49/11), *bèhoztatoc* (287/9), *bèhoznanak* (135/3, 141/7), *bèhozattatec* (142/13), *bèjarnac* (295/10), *bèjarni* (115/61), *bèjonec vala* (135/4), *bè jovv* (170/36), *bèjovvendèz* (176/28), *bèmegyen* (162/7, 9, 168/7, 236/11, 206/9) stb. (KÁROLY 1965).

NYÍRI ANTAL A Münchener Kódex magyar–latin szótára című munkájában dolgozza fel a forrás szókincsét (NYÍRI 1993). A *be* igekötőre vonatkozó adatokat is innen merítem. Megállapíthatjuk, hogy ebben a forrásban is következetesen *be* az igekötő alakja. A magánhangzó színét is az adatok többségében nyílt *è*-nek jelöli a másoló. Pl. *bèadni* (8/rb19), *fedi bè* (63va16), *bè fedec* (82/rb64), *bèfedeztqnc* (31vb38), *bè fogada* (68/ra38), *bèmegèn* (95vb2), *bèmegèn* (80vb10), *bè uiue* (104vb16); de *bèfogada* (77va6), *bèfogadatoc* (31va35), *bèfutuan* (42rb55), *bèhoznac* (56rb27) stb. Lehet, hogy az utóbbiak csupán a másoló következtelenségeinek az eredményei.

Az Apor-kódexet több kéz másolta. A főszöveg a 2. kéz munkája, ez a XV. század második felében, a 3–7. kéz a XVI. század elején dolgozhatott a kódexen. A forrásban mindig a magánhangzóra végződő változat szerepel. A 2. kéz anyagában a következő 19 szó 62-szer fordul elő *be* igekötővel: beereszt (2), befed (7), befedni (1), befedez (1), befedeztetik (3), bemártatik (1), bemegy (18), bemenés (1), bemenet (1), benyel (1), berekeszt (1), berekesztvén (1), berekesztetik (1), berekesztő (1), besötétül (1), betelik (6), beteljesedik (6), betölt (8), bevisz (2). Pl.: *be ereztez* (108/28), *be feded* (108/15), *be fedniek* (108/27), *be fedeze* (115/11), *be fedeztessenek* (65/5), *be martassek* (58/16), *mennek be* (98/15), *be meñesse* (58/20), *be nele* (115/11), *be rekeztí* (121/9), *be rekeztetik* (51/19), *Be setetollenek* (62/6), *betelnek* (53/25), *be tellesedik* (67/23), *be tqlt* (125/17), *be vitte* (78/1) stb. (vö. SZABÓ 1942).

A 3. kéz anyagában kilencszer, az 5.-ében háromszor, a 6.-ében egyszer fordul elő az igekötő mindig *be* alakban. A 4. kéz egyszer használja ezt az elemet, de akkor hosszú magánhangzóval: *bee mennek* (192/4). A 7. kéz szövegében nem fordul elő (JAKAB–KISS 1997). Egyik kéz sem jelöli az *e* hangok közti különbséget.

A Guary-kódex következő 28 szavában összesen 57 adatban találunk mindig *be* igekötőt: bebocsát (1), beesik (2), befog (1), behoz (1), bemegy (17), bemenés (3), bemenet (1), bemente (1), bemenvén (1), benyel (1), benyeletvén (1), benyom (1), beövedz (1), berekeszkedik (1), berekeszt (4), betaszít (1), betelvén (1), beteljesedik (1), beteljesít (5), beteljesítvén (1), betér (2), bevádol (2), bevesz (1), bevet (1), bevétetik (1), bevettvén (1), bevisz (2), bevonhat (1) (vö. JAKAB–KISS 1994). Pl.: *bolas be* (6/18), *be esec* (20/9), *be foga* (107/12), *me[n]nec be* (51/9), *be menuen* (79/19), *be rekeztí* (84/11), *be tazita* (79/19), *vetec be* (46/10), *be vohhata* (21/8) stb. (vö. SZABÓ 1944).

4. A harmadik csoportba tartoznak azok a kódexek, amelyekben az igekötő több változatban szerepel.

A Birk-kódexben a *bel* és a *be* fordul elő, és az előbbi valóban kisebb arányban szerepel. A forrásban 14 adatot találunk az igekötőre, mindössze kettőben van hosszabb változat: *bel iottek* (1a/14), *Bel mēuen* (4a/20) (vö. JAKAB–KISS 1983). A többiben a *be* fordul elő: *be megen* (4a/37), *be mēnek* (3a/2), *be mēni* (4a/2), *be mehetnek* (4a/4), *be mensesek* (4a/25), *be menesrol* (4a/28), *be rekeztessenek* (3a/34), *Be rekeztessenek* (3a/39), *be vege* (1b12), *be veiēdo* (3b/11), *be vetessek* (3b8), *be viēge* (4a12) (vö. PUSZTAI 1960).

A Festetics-kódexben az első kéz által írt szövegben 89-szer szerepel ez az igekötő. Négy alakváltozata van: *be*, *bee*, *bel*, *beel*. A többi kéz kis terjedelmű szövegében nem találunk rá példát (vö. JAKAB–KISS 2001).

A *be* 18-szor fordul elő: *Be fogadaa* (120/8, 199/4), *be fogagy* (267/15), *be fogady* (277/6), *be yetel* (392/7), *be mennýenek* (43/10, 267/5), *be ewssed* (286/1, 310/8), *be ewthleese* (360/7), *be ettleese* (338/5), *be ewttený* (373/4), *be rekezteth* (333/5, 353/14), *be rekezhewth* (328/10), *be theleek* (83/9), *be thelyeek* (251/8), *be thewltheketh* (170/13).

A *bee* szintén 18-szor fordul elő: *bee foghath* (19/6), *bee gyakatheek* (150/12), *bee mennek* (5/4, 221/1), *bee ewtthe* (154/8), *bee ewssed* (214/6, 217/1), *bee ewthleese* (61/4), *bee ewthleese* (137/6, 360/7), *bee ethleese* (215/1), *bee theleek* (210/8), *bee thelyeek* (29/10), *bee thelyesedeth* (152/2), *thewlchbee* (49/2, 122/13), *bee thewltheseet* (159/8), *bee werethetheenek* (151/6).

A *bel* 40-szer szerepel: *bel fogady* (71/15, 82/11, 93/14), *bel fogady* (134/6, 211/8), *bel fogadyh* (53/2), *bel hatatlanokat* (365/13), *bel hatoth* (368/6), *bel hewer* (375/2), *bel megyen* (13/13), *bel megyen* (14/5), *bel meegyen* (232/1), *bel meegýen* (317/12), *bel meegýen* (231/8), *Bel megyenk* (204/14), *Bel megyewnk* (128/1), *bel mennek* (252/8), *bel menendek* (127/3), *bel meneendek* (204/4), *mennýetek bel* (249/4), *Mennýetek bel* (27/6), *Mennýetek bel* (248/12), *mennýetek bel* (27/12), *bel mensesedeth* (56/2), *bel meenesedeth* (281/1), *bel menetytt* (387/6), *bel rekedeth* (30/12), *bel rekezhwe* (59/1), *bel theleek* (133/7), *bel thelvevm* (206/13), *bel thewlthem* (129/15), *bel tewlti* (266/15), *bel thewltel* (325/4), *bel thewlthel* (324/13, 352/3), *bel thewlth* (185/2), *bel thewlthe* (199/2), *bel thewlthek* (73/2), *bel thelwe* (73/4), *bel thewe* (134/12).

A *beel* változatra 13 adat van: *beel meegyen* (318/2), *beel meene* (50/1), *beel mene* (123/13), *beel mennek* ((30/7), *beel rekedeth* (252/15), *beel rekedwen* (147/4), *beel takartaal* (383/8), *beel telteel* (385/7), *beel telýeesedeenek* (339/12), *beel thevlth* (106/9), *beel thewlthe* (120/6), *beel thewlthy* (194/7), *beel thewltý* (300/7) (N. ABAFFY 1996).

A történeti nyelvtan szerint a Festetics-kódexben az ő adatbázisukban a *be* : *bel* aránya 2 : 6 (TNyt. II, 662). A teljes anyag alapján megállapíthatjuk, hogy 36 olyan adat van a kódexben, amelynek a végéről hiányzik az *l*, és 53 olyan, amely *l*-re végződik. Ez százalékban kifejezve 40,45 és 59,55%, vagyis ez egészen más arány.

Más különbség is van az igekötő alakjában. A *be* változat mellett *bee* alak, és a *bel* mellett *beel* is előfordul. A két *ee*-vel jelölt hang minden bizonnyal hosszú magánhangzó jele lehet. A 89 adat közül 58-ban találunk rövid és 31-ben hosszú hangot. Ez százalékban kifejezve 65,16 és 34,94%.

A kérdés a továbbiakban az, milyen hang volt ez a hosszú magánhangzó. Lehetett hosszú nyílt *ē*, és lehetett *é*. Kétségtelen, hogy előbb a hosszú *ē* jött létre, majd később lépett helyére az *é*. De azt nem lehet az adatok alapján eldönteni, hogy ez a változás megtörtént-e a kódex keletkezésének idején.

5. A továbbiakban azt vizsgálom meg, milyen következtetéseket lehet levonni a fenti adatokból. Először is a nyelvjárás kérdése. „A két alak használatában nyelvjárási megoszlás nem nagyon mutatkozik” – írja a történeti nyelvten (II, 663). Véleményem szerint, ha egy forrásban következetesen *bel* vagy *be* van, akkor ez jellemző a forrás nyelvjárására. Így XIV–XV. századi kódexeink adatai szerint ebben az időszakban az igekötő használata hármás megoszlást mutat. Volt olyan terület, ahol a *bel* élt, volt olyan, ahol a *be*, a harmadikban pedig mindkét változatot használták. Az utóbbiban a magánhangzó időtartama is váltokozhatott. Más kérdés az, hogy lehet-e ezeket a területeket mai nyelvjárásokhoz kötni, a maiakban ugyanis az igekötő alakja *be*, esetleg *bé*. Annyit talán megállapíthatunk, hogy a *bel* változatot használó Jókai-kódex az északi, palóc nyelvjárások jegyeit mutatja. A huszita bibliafordítást tartalmazó források, amelyekben a *be* a kizárólagos, a keleti nyelvterületre utalnak. A Guary-kódex viszont, amelyben szintén a *be* található, a Dunántúl déli területének nyelvére emlékeztet.

6. Az igekötő kialakulását a *belé* határozószóából HORGER (Nyr. 39: 296; NyK. 42: 315–6) nyomán a történeti nyelvten kétféleképpen magyarázza. Egyfelől összevonással *bé* lett, majd megrövidült és nyíltabbá vált: *bē* > *be*, másfelől *belé* > *bel* változás ment végbe, majd a *bel* elvesztette *l* elemét (I, 435–6). J. SOLTÉSZ nem tartja kielégítőnek ezt a magyarázatot, mert nem ad választ arra, miért tűnt el a *bel*, és miért maradt meg a *bé*. „A *bé* > *bē* > *be* fejlődés törvényszerű ugyan, de csakis az ómagyar korban” (i. m. 25). Azt írja továbbá, hogy figyelembe kell venni a *-be* határozórag analógiáját, de az *l* lekopása a *-be* határozórag esetében is problematikus. Szerinte a *bel* „csonkulásának fő okát funkcionális változásban, önállóságvesztésben kereshetjük” (uo.). BENKŐ LORÁND elképzelhetőnek tartja a HORGER által megrajzolt *belé* > *bel* fejlődést, de szerinte az igekötők funkcionális átalakulása is elősegítette alakjuk redukcióját, minthogy elszakadtak a „lativuszi viszonyt kifejező határozói előzményüktől”, de a *bel* további alakulásáról nem ír (ÁrpSzöv. 266).

Milyen következtetést vonhatunk le XIV–XV. századi kódexeink adataiból az igekötő alakulására vonatkozóan? Kell-e kétféle úton magyarázni a *belé* > *be* ~ *bé* fejlődést? Nem szükséges. Az *-é* lativusrag eltűnése után megmaradó *bel* alakból jött létre a *be* ~ *bé* igekötő. Ezt a megállapítást támogatják az adatok. Az igekötő végén levő *l* eltűnésével keletkezett a *be* változat. De láttuk azt, hogy a szónak van *beel*, azaz hosszú magánhangzós változata is a Festetics-kódexben. Ez nyilván az *l* nyújtó hatása következtében jött létre. A hosszú magánhangzó először *ē* volt, majd később vált *é*-vé. Az *l* eltűnhetett a nyúlással egyidőben, de lekophatott később is. Erre a jelenségre az *el* és a *fel* igekötőknél is van példa a mai nyelvjárásokban. CSÚRY BÁLINT Szamosháti Szótárából idézek néhány példát: *ēlbágyad*, *ēlbágyaszt*, *ēlbámészkodik*; *ēbánik*, *ēbarkácsöl*, *ēbecsehedik*, *ēbērhél* stb.; *fēlbéllél*, *fēlfagy*; *fēbukik*, *fēburit*, *fēcsuszik* stb.

Ilyen úton keletkezett a *bé* alak, tehát felesleges összevonásról elmélkedni. Az *el* és a *fel* változat azonban megmaradt, viszont a *bel* végéről mindenütt eltűnt az *l*. Mi lehet ennek a magyarázata? Fentebb láttuk J. SOLTÉSZ véleményét, aki a *-be* határozórag analógiájával és főképpen a szó funkcionális változásával és önállóságvesztésével magyarázza a szó csonkulását. De miért tűnt el a rag végéről a mássalhangzó? Ha a *bel* igekötőt tágabb körben, a nyelv egészében vizsgáljuk, akkor rájövünk, hogy él egy homonimája, a *bel* ~ *bél* főnév. Ennek a fejlődése a tövéghangzó eltűnése után: *bel* > *bél* > *bél*. Ezek az alakok pontosan megfelelnek az igekötő XIV–XV. századi kódexekben levő alakváltozatainak. A szónak abban az időben több jelentése van: 1. 'zsigerek', 2. 'gyümölcs húsa,

belseje', 3. 'kanóc', 4. 'lélek', 5. 'az emésztőcsatornának a hasüregben levő, csőszerű része', 6. 'gyomor' (vö. TESz.). Ha az összefüggésből a legtöbb esetben ki is derül, hogy melyik jelentés illik a szövegbe, mégis számtalan furcsa képzettársítás állhatott elő a beszéd során. A Jókai-kódexből idézünk néhány példát: *De az vrnak neuube kýt neuazel yewjbel az hazba* (84/20). Az igekötős ige jelentése kiderül a szövegből 'gyere be (a házba)', de ide társíthatják a főnév fent idézett bármely jelentését is. Ki/mi jöjjön a házba? – *Aluala gyakorta cellajaban bel rekeztuen* (71/16). Itt is világos a jelentés, viszont a *bel*-hez kapcsolhatták a 'gyomor, bél' értelmet is, ami nem kis derültséget kelthetett. – *es vgy uer mjnkett ez felewl mondot rudual hogy mendenewt mjnkett bel tewlt czapazokual* (31/14). Az összefüggésből itt is kiderül a *bel tewlt czapazokual* szerkezet értelme, de ide is társulhatott a *bél* főnév bármely jelentése.

Idézhetnénk tovább a példákat, szinte minden *bel* igekötős igét, igenevet tartalmazó mondat értelméhez kapcsolódhat valamilyen nem szerencsés képzettársítás a *bél* főnév korabeli jelentései alapján. Valószínű tehát, hogy az igekötő *l* elemének eltűnésében homonimájának szerepe volt, és nyilván ugyanígy magyarázható a *-be* rag alakulása is.

ÁrpSzöv. = BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest
 CSÜRY BÁLINT 1935. *Szamosháti Szótár*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest

JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL

1978. *A Jókai-kódex ábécérendes adattára*. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen

1983. *A Birk-kódex ábécérendes adattára*. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen

1994. *A Guarj-kódex ábécérendes adattára*. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen

1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen

2001. *A Festetics-kódex ábécérendes adattára*. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen

J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Budapest

KÁROLY SÁNDOR 1965. *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest

N. ABÁFFY CSILLA 1996. *Festetics-kódex 1494 előtt*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Argumentum Kiadó, Budapest

NYÍRI ANTAL 1993. *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest

P. BALÁZS JÁNOS 1981. *A Jókai-kódex XIV–XV. század*. Akadémiai Kiadó, Budapest

PUSZTAI ISTVÁN 1960. *Birk-kódex 1474*. Akadémiai Kiadó, Budapest

SZABÓ DÉNES

1942. *Apor-Kódex*. Codices Hungarici II. Kolozsvár

1944. *Guarj-Kódex*. Codices Hungarici III. Budapest

TNy. = BENKŐ LORÁND (szerk.) 1991, 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest

„Állati” cselekvések és történések emlékei helyneveinkben Adalékok a nyelvi műemlékvédelemhez

1. Hatalmas munka! – állapíthatja meg a XXI. század tudománytörténésze, mikor végigtekint azokon a polcokon, amelyeken az előző kor erőfeszítéseinek eredményeképpen a magyar nyelv különböző állapotait rögzítő súlyos adattárak sorakoznak. Ilyen például az Erdélyi magyar szótörténeti tár, A magyar nyelvjárások atlasza, A romániai magyar nyelvjárások atlasza, a Régi magyar kódexek sorozat kötetei, regionális tájszótárak és nyelvatlaszok hosszú sora. Ezek közé kell számítanunk szinkrón és diakrón névgyűjteményeinket is, melyek az évszázadokon át létező, most viszont viharos gyorsasággal átalakuló népi kultúra felbecsülhetetlen értékeket őrző kincsesházai. A legnagyobb tiszteletet érdemlik azok a kollégáink, elődeink, akik létrehozásukon fáradoztak, sokszor mostoha körülmények között, szerény díjazásért – vagy épp csupán lelkesedésből –, nem ritkán tudományos pályájuk értékes éveit, évtizedeit áldozva e munkára, nem törődve a karrierépítés könnyebb útjaival. Mivel tiszteleghetünk még teljesítményük előtt a megbecsülés szavain túl? Több dologgal is: nem hagyjuk abba a folytatásra váró munkát: mindaddig, amíg van gyűjteni és menteni való, pusztuló nyelvi anyag, addig a leletmentést folytatni kell. A másik, egyre inkább előtérbe kerülő feladat: megszólaltatni ezeket a nagyszerű adatbázisokat, minél többoldalú elemzésben részesíteni az itt felhalmozott anyagot. A megszólaltatásnak számos formája lehet a nagymonográfiától a rövid újságcikkig vagy rádiós ötpercig.

2. Én most azok közül a könyvek közül lapoztam föl néhányat, amelyek jórészt az országossá (ill. nemzetivé) terebélyesedő helynévgyűjtő mozgalom terméseként születtek meg. Azt szeretném bizonyítani, hogy a ritka nevek, névcsoportok tanulmányozására a nagyszabású névtani adattárak megjelenésével új, az eddigiekben nem tapasztalt lehetőségek nyíltak. – Korábbi kutatásaim során feltűnt néhány olyan helynév, amelyet rendkívül szemléletesnek, mondhatni kreatívnak találtam. Amikor néhány hasonlóval akartam szaporítani a meglevőket, kiderült, nincsenek is olyan kevesen. Ezért az adatgyűjtést igen hamar korlátoznom kellett, s tekintettel cikkem meghatározott terjedelmére, a típusalkotáson túl most meg kellett elégednem néhány jellemző példa felsorakoztatásával.

3. A névcsoportot, amelyet röviden jellemezni kívánok, jelentéstani szempontból a következő módon határoltam körül: olyan szavakat gyűjtök, amelyek azt fejezik ki, hogy az állatok bizonyos helyzetekben mit csinálnak, illetve mi történik velük. A cselekvések, történések leképezései dinamikát visznek a nevek alapjában véve statikus világába, és a néven belül változatos morfológiai, szintaktikai és szemantikai képleteket hoznak létre. Az állatnevek beépülése a helynevekbe önmagában is nagyon tanulságos, kutatásra érdemes téma, tudományközi vonatkozásokkal. (Már a Tihanyi apátság alapítólevele is tartalmaz ilyeneket, l. pl. *gířnav* 'disznó', *uluueř* 'ölyves'.) Az állatnevek leginkább képzővel ellátva és/vagy szóösszetételben helynevesülnek, s különösen az utóbbi esetben újabb névalkotó motívumokkal társulhatnak. Gyűjtött anyagom zöme is olyan összetett szavakat tartalmaz, melynek előtagja egy állatnév, utótagja pedig egy cselekvést, történést kifejező deverbális lexéma (leginkább folyamatos melléknévi igenév, ill. *-ás/-és* képzős fő-

név). Vannak persze olyan esetek is, amelyek úgy utalnak „állati” cselekvésre, hogy állatnevet nem tartalmaznak. Egy *Kuruttyoló* helynév (BÍRÓ, Körösladány hn. 815. sz.) például egyszerre idézi fel a békákat és jellegzetes hangadásukat, a *Nyihogó*-ról is sejtjük, amit a névtár meg is jegyez, hogy „csikólegelő volt” (TMFN. 7/126). Máskor csak azt gyanítjuk, hogy állatokkal kapcsolatos helynevekről van szó: *Bagzó-halom* (SzMFN. I. 1/425), *Delelő* (GyMFN. I. 14/36. ~ *Disznódelelő*), *Nyúzó* (VeMFN. IV. 16/242: „Itt nyúzták az elejtett vadakat.”), *Süvöltő* (BÍRÓ, Körösladány hn. 260. sz.: egyik magyarázat szerint a nádasban fészkelő madarak hangjáról). – Vannak olyan közismert földrajzi közneveink is, amelyek motivációja állatok cselekvésével magyarázható: *legelő*; *járó* ~ *járás* 'olyan földút, ill. terület, ahol állatok szoktak járni, ill. ahol állatok csoportját terelik', *csapás* 'állatok által kitaposott ösvény, út', *fertő* 'eredeti értelmében> sáros, mocsaras hely, ahol állatok (főleg disznók, vaddisznók, bivalyok) dagonyáznak' stb. Ezek is fontosak a névkutatás számára, de most terjedelmi okokból nem foglalkozom velük.

4. Gyűjtött anyagomat az alábbiakban jelentéstani csoportok szerint közlöm. Ha egy forrás egy nevet (homonimaként) több kutatópontról is közöl, csak a szómutató első helyén feltüntetett adatot közlöm, és a locus után „stb.” jelzéssel utalok a további előfordulásokra.

a) Állatok tartózkodására, pihenésére utaló nevek. – *Delelő* utótagúak: *Borjúdelelő* ~ *Borjúdélő* (VeMFN. I. 19/11, IV. 29/249 stb.), *Csikódelelő* (VeMFN. IV. 41/91), *Disznódelelő* (VeMFN. IV. 44/450), *Marhadelelő* (KMFN. 2/203 stb., VeMFN. IV. 14/364 stb.), *Ökördelelő* (KMFN. 75/94), *Tehéndélő* (VeMFN. I. 18/300, IV. 25/593 stb.), *Darudelelő* ~ *Darudélő* (VeMFN. IV. 20/537 stb., TMFN. 4/193 stb.). Ide sorolhatók még a következő nevek is: *Disznószállás* (KMFN. 70/77), *Marhaszállás* (VeMFN. I. 8/136), *Juhállás* (HMFN. I. 34/180, KMFN. 8/144 stb.), *Birkaállás* (TMFN. 1/147), *Disznóállás* (SzMFN. I. 4/352), *Gulyaállás* (VeMFN. II. 2/54), *Gulyaheverés* (HMFN. I. 41/63), *Birkahálás* (VeMFN. I. 11/532), *Ökörhálás* (VeMFN. I. 20/223, IV. 56/477), *Disznófektető* (KMFN. 25/78). E típus koraiságát okleveles adatok is igazolják, l. pl. 1386: „In loco *Boromfektyn* ['Baromfektén']” (OkI Sz.).

b) Állatok úsztatásával, itatásával kapcsolatos nevek: *Birkaúsztató* (SzMFN. I. 4/81, TMFN. 52/61, VeMFN. I. 7/168, II. 53/149 stb.), *Bivalyúsztató* (VeMFN. II. 40/7), *Csikóúsztató* (KMFN. 56/41, TMFN. 91/170), *Disznóúsztató* (79/97 stb.), *Juhúsztató* (KOVÁTS, Abaúji Hegyköz 242), *Libaúsztató* (KMFN. 23/70, TMFN. 96/35, VeMFN. IV. 39/30), *Lóúsztató* (BKMFN. I. 3/813, VeMFN. I. 9/58, II. 1/1 stb., IV. 56/634, SzMFN. I. 4/481), *Marhaúsztató* (VeMFN. I. 31/129), *Lófüröszető* (VeMFN. IV. 25/140), *Bivalyfüröszető* (KÁLNÁSI, Szatm. 102 stb.), *Bihalító* (TMFN. 13/95), *Disznóítató* (TMFN. 7/93 stb.), *Őzítató* (TMFN. 35/76). A helynevekben az *ító* : *itató* elemek már az Árpád-kortól megjelennek, vö. pl. TA. *eri itu*, 1211: *Ituuh* (OkI Sz.), 1261/1271: *Menusythou* (GYÖRFFY III, 115) stb.

c) Állatok hajtásával, üzésével kapcsolatos nevek. E csoportban kiemelkedő szerepet játszanak a lovakhoz mint legfőbb igavonó állathoz fűződő helynevek. Sok település határában voltak olyan útszakaszok, mindenekelőtt meredekebb emelkedők, ahol a teherrel megpakolt kocsik, szekerek rendkívüli erőfeszítésre készítették a lovakat. (Az ilyen helyeken a balesetek sem voltak ritkák.) Ezekre utalnak a következő nevek: *Lófingató* (KMFN. 25/91, VeMFN. I. 11/575 stb., II. 40/236 stb., IV. 4/82 stb., TMFN.

6/64 stb.), *Lófingató út* (VeMFN. II. 40/236 stb., IV. 25/462), *Lófingató-domb* (VeMFN. I. 23/65), *Lófingató-dűlő* (VeMFN. I. 19/94), *Lószakajtó* (TMFN. 48/213), *Lóhágató* (VeMFN. IV. 29/231), *Lókaptató* (uo. 20/384), *Lódöglesztő* (VeMFN. I. 10/78), *Lófuttató* (KalHn. 9, 10, 18 stb.), *Lófuttató-fenyves* (VeMFN. II. 33/191), *Lóhalál* (KOVÁTS, Az abaúji Hegyköz 69, 200 stb.), *Lóhullás* (HMFN. I. 4/138 stb.), *Lódöge* (VeMFN. IV. 8/217). Valószínűleg már a köznevek szintjén megszilárdult a *Kutyaszorító* helynevek túlnyomó többsége. Több helyen szűk utcát jelent, de efféle megjelölések külterületen is megjelennek: *Kutyaszorító* (KOVÁTS, Abaúji Hegyköz 228, 270, VeMFN. II. 1/42 stb., IV. 20/469 stb., TMFN. 7/15 stb.), *Kecskeugrató* (TMFN. 29/70), *?Ebjesztő-tető* (Nyr. 106: 223, KISS LAJOS villámcsapástól eltorzított fára, hegytetőre gondol), *Kutyafojtó* (BAZ. Lt. I, 86). – Vadállatok kergetésének, vadászatának az emléke is rögzülhetett a helynevekben: *Nyúlzalasztó* (VeMFN. I. 28/155), *Nyúlútási-dűlő* (KMFN. 39/91), *Nyúl-bújó* (HOFFMANN, HnEl. 80), *Nyúlfogó* (TMFN. 11/20, VeMFN. 28/241), *Szarvasfogó* (VeMFN. IV. 4/105), *Őzlövő* (HMFN. I. 13/103), *Őztörő* (BAZ. Lt. I, 63), *Ürge-verő* (HMFN. I. 19/87), *Rókarántó* (VeMFN. I. 52/65 stb.), *Rókatoppantó* (uo. 51/266), *Róka-ugrasztó* (uo. 27/97), *Bakszökő* (HOFFMANN, HnEl. 80).

d) Elhalt, elejtett állatok feldolgozására emlékeztetnek a következők: *Baknyúzó* (VeMFN. IV. 45/+), *Nyúzó* (VeMFN. IV. 16/242), *Tyüksütő* (HMFN. I. 9/18 stb.), *Tyüksütő-hegy* (KÁLNÁSI, Szatm. 118), *Nyúlsütő* (HMFN. I. 4/197), *Nyúlvágó-domb* (ZMFN. II. 22/414), *Lóvágó* (GyMFN. I. 15/116).

e) A nevezés szülési témakörébe vágó nevek: *Bagzó-halom* (SzMFN. I. 1/425), *Békabaszó* (HOFFMANN, HnEl. 80), *Elletés* (KMFN. 7/+ , 20/74 stb.), *Ellető* (uo. 68/39), *Ellető-dűlő* (uo. 57/90), *Kecskeellő* (KÁLNÁSI, Szatm. 103), *Tücsökellő* (TMFN. 41/90), *Birkaellő* (BKMFN. I. 3/1140), *Borjazó-domb* (ZMFN. II. 16/111), *Borjazó-völgy* (uo. 116/112).

f) Állatok hangadási idéző nevek: *Békarikató* (TMFN. 5/39 stb., VeMFN. IV. 44/348, bővebben I. KISS: Nyr. 106. 1982: 221 és FNESz.⁴), *Csikórajcsúr* (KMFN. 37/146), *Darukiáltó* (HOFFMANN, HnEl. 80), *Kakuk szóló oldal* (BAZ. Lt. I, 49), *Szamárnyerítő* (TMFN. 4/80), *Tücsöknyerítő* (VeMFN. I. 27/77, 141), *Farkasordító* (VeMFN. II. 49/23); vö. még a dolgozat 3. pontjában említett példák.

g) Az állatok jászadózására utaló nevek: *Táncos-gerind*: „Az elnevezés rétre, (legelőre) kihajtott szarvasmarha ugrádozásával függhet össze, így hasonló szemlélet alapján keletkezhetett, mint az ugyanonnan adatolt *Kecskejátászó(-hegy)*” (KÁLNÁSI, Szatm. 101). *Tehéntánc*: a FNESz.⁴ Gyöngyöspata, Bodrogkeresztúr, Emőd, Diósgyőr határából sorol neveket, magyarázatában pedig CZUCZOR–FOGARASI szótárát (VI, 164) idézi: „*tehéntáncz* ... A tehének ficzkádozó ugrálása, midőn jó kedvök van, pl. tavaszkor, midőn az akolból a mezőre szabadulnak.” (Vö. még KISS: Nyr. 106. 1982: 232.) *Őzi-játék*: „nagyreszt erdőség volt, de tisztás is lehetett benne, ahol az őzek legelésztek, ugrádoztak” (FARKAS, Mogyoród 31–2).

h) Egyéb motivációjú nevek. – További adatgyűjtéssel nyilván újabb csoportok rajzolódhatnak ki. Elégedjünk meg most néhány, a fenti kategóriákba nem (vagy csak nehézségekkel) illeszthető példa felsorolásával: *Disznó-ásás* (KOVÁTS, Abaúji Hegyköz 221), *Ebrugás* (KalHn. 210), *Kutyakaparás* (KMFN. 22/+), *Kutyakaparó* (HOFFMANN, HnEl. 81: csárdanév!), *Kutyahugyozó-domb* (VeMFN. IV. 8/8), *Kutyafojtó* (BAZ. Lt. I,

86) *Lófogó* (TMFN. 34/+), *Lólopó* (HMFN. I. 47/132), *Rókatemető* (VeMFN. II. 2/151 stb.).

5. E rövidre fogott seregszemle is bizonyítja a népi névadásban rejlő szemléletességet, nyelvi változatosságot, teremtő erőt, sűrűn megnyilvánuló humort. Az eseménynevek (melybe a fenti példák nagyobb része is tartozik) denotátuma legtöbbször nem materiális jelenség, pl. erdő, patak, út vagy építmény, hanem időben korlátozódó jelenség, melyet a közösségi nyelvi tudat egy ideig emlékképekben őriz. Olyan kulturális örökségről van szó, amely természeténél fogva nagyon sérülékeny, tűnékeny. A névkutatásban is megtestesülő nyelvi műemlékvédelem azonban segíthet ezek megmentésében és közkinccsá tételében.

- BAZ. Lt. I. = ROMÁN JÁNOS (Szerk.), *Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kéziratok térképein. A–B.*
- BÍRÓ, Körösladány hn. = BÍRÓ FERENC, *Körösladány helynevei.* Líceum Kiadó, Eger, 1999
- BKMFN. I. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC (Szerk.), *Bács-Kiskun megye földrajzi nevei I.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1997. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 210.
- GyMFN. I. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC (Szerk.), *Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei I. A kapuvári járás. Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, Győr, 1998*
- HMFN: I. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF (Szerk.), *Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1970. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 125.
- HMFN. II. = VÉGH JÓZSEF–PAPP LÁSZLÓ (Szerk.), *Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1970. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 125.
- HOFFMANN, HnEl. = HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* KLTE, Debrecen
- KalHn. = *Kalotaszeg helynevei.* I. Adatok. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi: SZABÓ T. ATTILA. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1942
- KÁLNÁSI, Szatm. = KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996. *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük.* KLTE, Debrecen
- KOVÁTS, Abaúji Hegyköz = KOVÁTS DÁNIEL 2000. *Az abaúji Hegyköz helynevei.* A sátorlajújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetek IV. Sátorlajújhely
- SzMFN. I. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC (Szerk.), *Szolnok megye földrajzi nevei I. A jászberényi járás. Jászberényi Tanítóképző Főiskola, Jászberény, 1986*
- SzMFN. II. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC (Szerk.), *Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei II. Tiszazug. Jászberényi Tanítóképző Főiskola és Tiszazug önkormányzatai. Jászberény–Kunszentmárton, 1994*
- TMFN. = VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ (Szerk.), *Tolna megye földrajzi nevei.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981
- VeMFN. I. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC (Szerk.), *Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1982
- VeMFN. II. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC (Szerk.), *Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171.
- VeMFN. IV. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA (Szerk.), *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A veszprémi járás.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194.

Egy versszöveg hangsúly- és dallamszerkezete

1. Tanulmányomban Petőfi Sándor *Arany Jánoshoz* című költeményének (PETŐFI 1996: 654–655) hangsúlyviszonyait, melódiáját és ezek versszövegformáló szerepét vizsgálom. A vers sajátos ritmikai szerkezetét, melódiáját különböző mondatfajták hangsúlyszerkezetével, aktuális tagolásával, logikai szerkezetével egyeztetve tekintem át. Azt mutatom be, hogy a magyar mondatszerkezeti sajátosságok adta lehetőségekkel miként él az érzelmeit, gondolatait elénk táró költő. Elemzésemben a pragmatikai, szemantikai, szintaktikai és prozódiai szempontok tehát egyaránt fontosak (vö. KABÁN 2001b, 2002).

Az *Arany Jánoshoz* Petőfi ars poetica jellegű versei közé tartozik. A költő többször is újrafogalmazott poétai hitvallásának a lényegét fogalmi eszközökkel kidomborító változatát Aranyhoz írt egyik leveléből idézhetjük: „Ami igaz, az természetes, ami természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én esztétikám” (ANTAL 1973: 25). 1846–47-ben papírra vetett több versében is ennek a gondolatnak ad hangot. Valójában „e verseknek – írja ANTAL ÁRPÁD – nem sok közül van az ars poetica hagyományos műfajához, a költészet mesterségbeli, technikai problémáit tárgyaló tankölteményhez. A népies korszak programversei is lényegében lírai önarcképek, melyekben a mesterségbeli kérdéseken túlmutató tartalmi elemek lépnek előtérbe, a költő erkölcsiségének, emberi magatartásának kérdései. Az új korszak ars poeticái forró hevületű lírai vallomások a költészet rendeltetéséről, a költő művészi magatartásáról és politikai programjáról” (ANTAL 1979: 238–39).

2. Az *Arany Jánoshoz* című vers a maga nemében Petőfi egyik legszebb költői vallomása. Benne a hasonló eszméket valló költőtársat köszönti az eszmékhez igazodó stílusban.

„Petőfi és Arany népiessége – írja SZABÓ ZOLTÁN – korszakos hatású, forradalmi jelentőségű stílusváltással járt ... Megváltoztatták a szépirodalomnak mind a nyelvi anyagát, mind pedig stílárís jellegét” (SZABÓ 1998: 131, 132). Petőfi költeményeinek nyelvről HORVÁTH JÁNOS is hasonlóan vélekedett: „Nyelvanyaga, úgy, amint 44 végére megállapodott, a művelt emberek egykorú élő nyelvével azonos” (HORVÁTH 1922: 84). TOLNAI VILMOS pedig valamivel korábban a következőképpen jellemezte: „költői nyelvének alapja ... a 40-es évek társalgása, az a bizonyos átlag-nyelv, melyben még nem forrtak egybe teljesen a húszas évek ódai szárnyalása, a harmincas évek szónokiassága, a fejlődő gazdasági és társadalmi élet kifejezőmódja, a minden téren nyilvánuló nyelvújítás forrongó anyaga, a mind erősebben érvényesülő népiesség elemei” (idézi HORVÁTH 1922: 84). A költőtársak fő stílusújítása abban jelölhető meg, „hogy az új nyelvi anyagot klaszszikus értékű stílussá képezték ki” (SZABÓ 1998: 132).

Petőfi *Arany Jánoshoz* című versének is a korabeli beszélt nyelv az alapja. Ez nemcsak szóhasználatában, hanem elsősorban a vers mondatszerkezetében nyilvánul meg. A mondatszerkezet mellett természetesen a mondatok kapcsolata is az élőnyelvi forrásra vezethető vissza.

A költemény nyolc négysoros szakaszból, azaz 32 sorból épül. A mondategészek többnyire két sornyi terjedelműek. Kivételt épp az a két szakasz képez – az ötödik és a hetedik –, amelyekben Petőfi az általa képviselt költői ideálról vall. Itt szélesebbre tárul a

versmondát, és átfogja az egész versszakot. A két sornyi mondategységek természetesen változatos tagolásúak. A legtipikusabb az egy sornyi mondategységre tagolás, de fél sornyi, illetőleg másfél sornyi terjedelművel is találkozunk. Ezeknek természetesen más-más a stilisztikai szerepe. A beszédcselekvések, illokúciós aktusok szempontjából igen változatosak a mondatmódok. Ilyen értelemben is az előbeszédhez közelít a versszöveg. Találunk ebben a szövegben kijelentő, felkiáltó, kérdő, felszólító és óhajtó mondatot is, amelyeknek sajátos intonációja sokszínűvé, előbeszédszerűvé avatja a költeményt.

Verstani szempontból elmondható, hogy a vers ütemhangsúlyos felező tizenkettesekben készült, félsorainak 58%-a 3/3 tagolású. Ez az arány Petőfi más, felező tizenkettesekben írt verseinek a viszonylatában is szignifikáns. SZEPES ERIKA kutatásai szerint a 3/3 tagolású félsorok aránya a *Fürdik a holdvilágban* 50%, az *Erdei lakban* 44%, a *Messze vándoroltamban* 56%, a *Szezelem átkában* megint 44% (SZEPES 1995: 102–103). Ez a tagolás szintén az előbeszédhez közelíti a vers szövegét. A rímei keresztrímek. Összehasonlítva a népdalversekkel elmondható, hogy ott nagyon ritka ez a rímfajta (vö. MÓZES 2001: 47), amely Petőfi versében zártabbá teszi a mikroszerkezeteket.

A költemény megszólító jellege műfajából adódik. A verset (első két sorát és 6–7. szakaszát kivéve) egyenes (direkt) stílus jellemzi, tehát erős szituációra utaló pragmatikai töltete van. A közvetlen címzett a költőtárs, Arany János, de természetesen a legszélesebb olvasóközönség is címzettje a költeménynek.

A vers első két sorában Petőfi megnevezi szavai kiváltó okát, megjelöli a levél tárgyát, és előrevetíti hangnemét. A két sor mondatszerkezeti szempontból egy egységet, egy egyszerű mondatot alkot, és racionális tagolású:

*Toldi irójához elküldöm lelkemet
Meleg kézfogásra, forró ölelésre!...*

A mondatot a topik szerepébe kerülő birtokos jelzős határozó nyitja, amely az intertextuális kapcsolat révén a befogadó tudatában aktivizálódik (Az aktuális tagolás szövegszervező lehetőségeiről l. KABÁN 2001a). Korreferenciája tehát intertextuálisan valósul meg. Bár mondattani szempontból hangsúlytalan, a verssor élére kerülve természetesen kap némi nyomatékot. A mondat főhangsúlya az igekötős igére, tehát verstanilag a második félsort nyitó szóra esik, amelynek ekképpen szimbolikus jelentést is kölcsönöz.

A következő sorokban a költő meleg hangú vallomása fakad fel. Itt megváltozik a nézőpont, az indirekt stílus direkt stílusba vált át. Petőfi megszólítja a költőtársat, és ez kölcsönöz erős pragmatikai töltetet a szavainak.

*Olvastam, költőtárs, olvastam művedet,
S nagy az én szívemnek ő gyönyörűsége.*

A harmadik sorba tördelt, egyébként összetartozó mondat a heves nekibuzdulástól mintha megszakadna, és újra kellene kezdeni a megfogalmazást. Ezért ismétli meg a költő a mondat állítmányát üteméli főhangsúlyos helyen. Tehát nemcsak a szóismétlés, hanem a hangsúly is kiemelő szerepű. A következő sorba tördelt mondat mellérendelő viszonyban áll az előbbitel. Itt is hangsúlyos fókusszal, a hangsúlyos névszói állítmánnyal indul a sor, amelyet a többszörös bővítménnyel ellátott grammatikai alany követ. A bővítmények között az *én* és az *ő* személyes névmás játékos szembeállítás szintén nyomatékosít és kiemel.

A 2. szakaszban még forróbb hangú a vallomás, amit részben a felkiáltó s majd a kérdő mondat sajátos intonációja, részben pedig a több apró, fél sornyi mondategységre tagolás is érzékeltet. A két sor csak itt tagolódik négy mondategységre, s ezek mindegyike erős nyomatékú, fókuszos szerkezetű:

*Ha hozzád ér lelkem, s meg talál égetni:
Nem tehetek róla... te gyújtottad úgy fel!*

A szakaszt két feltételes árnyalatú időhatározói mondat nyitja. Az elsőben hangsúlyos fókuszszerepbe kerülő határozó áll a mondat élén, tehát nincs logikai alanya a mondatnak, ugyanis a grammatikai alanyt az igei részben találjuk. A második félsorba tördelt mondategység szintén fókusszal indul, itt az igemódosító, a *meg* jut ehhez a szerephez. E két mondat fölrendeltje a következő sorba kerül. A főhangsúly itt a tagadószóra esik, de ez fonológiai egységet alkot az igével, amelyet az előző állításra anaforikusan visszautaló határozó követ. A sor második mondategysége magyarázó viszonyban áll az előbbivel, és főhangsúlyja a *te* fókuszszerepű grammatikai alanyra kerül, amelyet az üteméli helyzet és a szó rövidsége tovább erősít.

A költemény hetedik sorától kezdve a költőtársához intézett kérdések sorjázna. Ebben a részben sajátos kérdőoperátorok tagolják a mondatokat, ezek válnak a mondatok fókuszává:

*Hol is tehetél szert ennyi jóra, ennyi
Szépre, mely könyvedben csillog pazar fénnel?*

A kérdés egyetlen összetett mondat, amelynek főmondata a jóindulatú kíváncsiság lendületében áthajlik a második sorba (enjambement). A főhangsúly a *hol* kérdőszóra esik. A megismételt *ennyi* névmási jelző kataforikus szerepet tölt be, ugyanis előreutal a mellékmondatra. Mindkettőt mellékhangsúly is erősíti. Az első, minthogy a félsor élén található, erősebb nyomatékú, a második nyomatéka viszont nem csak sorvégi helyzete révén gyöngébb, hanem azért is, mert az áthajlás folytán a következő sor élére kerülő jelzett szóra is jut nyomaték. A jelzői mellékmondat szintén fókusszal indul, itt a *könyvedben* helyhatározó válik a mondat fókuszává.

A 3. szakaszt szintén kérdés nyitja, és itt is a kérdőszókon a főmondat hangsúlya:

*Ki és mi vagy? hogy így tűzokádó gyanánt
Tenger mélységéből egyszerre bukkansz ki.*

A *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondat áthajlik a következő sorba, és így több mint másfél sornyira duzzad. A hangsúlytalanul induló mondatnak csak a végén találunk újabb hangsúlyt, az *egyszerre* módhatározón.

A következő két sor már testesebb fókuszokat tartalmaz, amelyek kiugratják a két mondat nyomatékát, és egyben szembeállító jelentéstartalmukat hangsúlyozzák:

*Más csak levelenként kapja a borostyánt,
S neked rögtön egész koszorút kell adni.*

Az egységes fonológiai szóvá duzzadó *egész koszorút* mintegy felfüggeszti a félsorok közti ütemhatárt. Ennek következtében az erősebb nyomatékú *egész* után a második félsort nyitó *koszorút* dallamemelkedővel jelez nagyfokú érzelmi telítettséget.

A 4. szakaszban tovább sorjáznak a kérdések, s szükségképpen a kérdőszókon a mondatok főhangsúlya. De a két kérdőszó nyomatéka nem egyforma. A *hol* nyomatékát az ütemvégen dallamemelkedő is kíséri, ezért érezzük sokkal erősebbnek:

Ki volt tanítód? hol jártál iskolába?

^

Hogy lantod ily mesterkezekkel pengeted.

A szakasz második sorába tördelt mellékmondat fókuszában az *ily mesterkezekkel* jelzős szintagma található. A viszonylag nyomatékos szóösszetételnek a második félsorba átnyúló *kezekkel* tagját – leheletnyi szünet után – enyhe dallamemelkedő lendíti tovább.

A szakasz következő két sorát indító mondategység átcsap a sorhatáron. Ezáltal az áthajló *ilyet* tárgy kap némi üteméli hangsúlyt, s így még inkább erősödik visszautaló, anaforikus szerepe. A mondat főhangsúlya a tagadósóra kerül, amely szintén dallamcsúccsa is válik, hiszen ütemzáró helyzetben áll:

Az iskolákban nem tanulni, hiába,

^

Ilyet... a természet tanított tégedet.

A negyedik sort következtető mondat zárja, amelyben a fókuszszerepbe kerülő grammatikai alany hordozza a főhangsúlyt.

Az 5. szakaszban a mondatok racionális felépítésűvé válnak. Korántsem véletlenül, hiszen ezekben a sorokban Petőfi a költőtárs stílusedáljának a magáéval egyező állandó vonásait villantja fel. Annak a két versszaknak az egyike ez, amelyik egyetlen mondatéből épül:

Dalod, mint a puszták harangja, egyszerű,

De oly tiszta is, mint a puszták harangja,

Melynek csengése a rónákon keresztül

Vándorol, s a világ zaja nem zavarja.

Két, ellentétesen kapcsolt mondat nyitja a szakaszt, két ellentétesen kapcsolt, párhuzamos szerkezetű főmondat: *Dalod... egyszerű, De oly tiszta is...* Mindkettőben a névszói állítmányon a mondathangsúly. A hasonlító árnyalatú jelzői mellékmondat szó szerint ismétlődik, először beékelődik a főmondatba, másodszer pedig követi azt. A szakasz harmadik és negyedik sorában a két jelzői mellékmondat szintén topikkal indul. Az elsőben két szót egyetlen fonológiai szóvá ötvöző fókusz kap erős nyomatékot, a másodikban viszont a tagadósóra esik a főhangsúly.

A 6–7. szakaszban az előző sorokban felvillantott stíluseszményekre visszautalva Petőfi immár nemcsak stíluseszményét, hanem európai törekvésekkel harmonizáló költői programját fogalmazza meg.

S ez az igaz költő, ki a nép ajkára

^

Hullatja keblének mennyei mannáját.

A szegény nép! olyan felhős láthatára,

^

S felhők közt kék eget csak néhanapján lát.

A szakasz itt is két-két sornyi összetett mondatra tagolódik. A strófa első fele fél sornyira terjedő kijelentő mondatból indul, amely csak szűk igei csoportból áll. A mondat élén a főhangsúlyos névszói állítmány található, amelyet a jelzővel bővített grammatikai alany követ. Az *ez* mutató névmás itt kataforikus szerepet tölt be, de van némi visszautaló, tehát anaforikus funkciója is. Utalószóként az állítmányi mellékmondatra utal előre, amely áthajlik a következő sorba, és másfél sornyira nő. Topikot és fókuszszerepű birtokos jelzős szintagmát tartalmaz. A birtokos jelző, a *nép* a főhangsúlyos, de egyetlen fonológiai szóvá olvad az öt követő alaptaggal, s ezáltal itt szintén dallamcsúcs keletkezik. A harmadik sor eleje tagolatlan felkiáltás formájában visszautal az első sor fókuszos részére. A folytatásban a jelző utáni, sormetszeten átlépő névszói állítmány válik a dallamcsúcs hordozójává. A következő sorban helyhatározó és tárgy a mondat topikja, fókuszszerepbe pedig az időhatározó kerül.

A 7. szakaszban Petőfi a közös eszmények jegyében szólítja cselekvésre költőtársát. A szakasz tehát olyan mondatokat tartalmaz, amelyekben a felszólító módú igék hordozzák a mondatok főhangsúlyát. Az első tagmondatba egy mellékmondat ékelődik, amelynek fókuszában a tagadószóval bővített állítmány áll:

*Nagy fáradalmait ha nem enyhíti más,
Enyhítsük mi költők, daloljunk számára,
Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás,
Egy édes álom a kemény nyoszolyára! –*

A kezdeményező öntudata szólal meg a vers utolsó szakaszában, és egyúttal a kezdeményezés kiteljesedésének a reménye és hite is szárnyra kap a legutolsó sorban. Amikor „elragadtatással ismeri fel irányuk *erkölcsi* azonosságát” – írja HORVÁTH JÁNOS (HORVÁTH 1922 : 369) –, akkor teszi a költő a következő kijelentést:

*Ezen gondolatok elmém környékezték,
Midőn a költői szent hegyre jövék fel;*

*Mit én NEM EGÉSZEN DICSTELENÜL kezdék,
Folytasd te, barátom, TELJES DICSŐSÉGGEL!*

Összefoglaló, anaforikus névmással indul a szakasz, amely az előző szakaszokra utal vissza, az addig leírtakkal teremt korreferenciarelációt. Ezáltal a korábban kifejtettek antecedenseivé válnak a mondat logikai alanyának. A mondat főhangsúlyát az *elmém* szó hordozza. A következő sorba tördelt időhatározói mellékmondat fókusza egyetlen fonológiai egységgé rántja össze a jelzős szerkezetet. A *költői szent hegyre* három szónyivá duzzadt fókuszra a sormetszeten átlépő *szent* szó dallamemelkedőjével együtt itt fokozottan kiemelkedő szerepe van. Úgyszintén kiemelkedő szerepe van az utolsó két sor erős nyomtatékú NEM EGÉSZEN DICSTELENÜL és TELJES DICSŐSÉGGEL szókapcsolatainak, amelyek – mint Petőfi verseiben még annyiszor – magas fortissimóba emelik a verszárlatot.

3. Összefoglalásként elmondható, hogy a költemény alaphangját a költőtárs felfedezésének szóló lelkesedés adja. Ez a veresszöveg sajátos tagolásában mindvégig megnyilvánul. Tele van a költemény erős intonációt vonzó, fókuszos mondatokkal. Sokkal kevesebb benne a racionális, logikai alany/állítmány tagolású szerkezet. Ugyancsak a felfokozott lelkiállapot magyarázza a hangsúlyos részeknek az ütemek végére kerülését. Eze-

ken a helyeken válik a költemény három dimenzióssá (vö. LÁSZLÓ 1961), hiszen csak úgy kaphatnak ezek a részek nyomatékot, ha magasabb dallamszinten ejtjük őket.

ANTAL ÁRPÁD

1979. *A magyar irodalom a reformkorban és 1848–49-ben*. Pedagógiai és Didaktikai Könyvkiadó, Bukarest

(szerk.) 1973. *Arany és Petőfi levelezése*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest (Téka)

HORVÁTH JÁNOS 1922. *Petőfi Sándor*. Pallas, Budapest

ILLYÉS GYULA 1972. *Petőfi Sándor*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest (Horizont könyvek)

KABÁN ANNAMÁRIA

2001a. Az aktuális tagolás szövegszervező lehetőségeiről: *Magyar Nyelv* XCVII, 200–206.

2001b. *Petőfi Sándor Nem sülyed az emberiség! című költeményének szövegtani-stilisztikai megközelítései*: PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ (szerk.), *Szemiotikai szövegtan*. 14. JGYF Kiadó, Szeged, 50–52. (*Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Series Linguistica, litteraria et aethetica*)

2002. *Szövegszerkezet és aktuális tagolás Petőfi Sándor Szeptember végén című versében*: ANDOR JÓZSEF–BENKES ZSUZSA–BÓKAY ANTAL (szerk.), *Szöveg az egész világ*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 293–301.

LÁSZLÓ ZSIGMOND 1961. *Ritmus és dallam*. Zeneműkiadó, Budapest

MÓZES HUBA 2001. *Verstörténeti kérdések*. Miskolc

PETŐFI SÁNDOR 1996. *Költményei*. Helikon Kiadó, Budapest (A magyar líra klasszikusai)

SZABÓ ZOLTÁN 1998. *A magyar szépirodalmi stílus történetének fő irányai*. Corvina–MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest (Egyetemi könyvtár. Alkalmazott nyelvészet)

SZEPES ERIKA 1995. *Olvassuk együtt!* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest (Universitas)

Újabb adalékok az alias-szal kapcsolt nevekhez

Lassan elfogadott tényé válik, hogy a névtudomány műszavainak egy része definíciós problémával küszködik. Egyfelől, a meglévő terminus technicusokhoz csak úgy tudunk meghatározást rendelni, ha elfogadunk a lehetséges nézetek közül egyet, vagy újat alkotunk, i. tulajdonnév értelmezése. Másfelől, az alapfogalmakra használt műszavak nem egységesek (pl. korábban: vezetéknev ~ családnév; helynév ~ földrajzi név).

Az alias név fogalmi tartalma a XIV–XVIII. században változó: jelentkezhethet második vagy harmadik névelemként; így olvashatunk róla az átmeneti névformák, családnévek, ragadványnevek, s legújabbban a szlengnevek vonatkozásában. XIX. századi kutatásaim és egy kiváló TDK-dolgozat opponensi munkája arra készítetett, hogy ne az alias név egységes vagy a XIX. századra vonatkozó definícióján gondolkozzam, hanem csak újabb adalékokkal bővítssem meglévő ismereteinket. Definíció hiányában az alias műszót is elhagyom, s helyette az alias-szal kapcsolt névformákról írok. Tekintsük át röviden az alias-szal kapcsolt név történeti fejlődését!

A XIV. századtól jelentkező alias (alio nomine) adverbiummal kapcsolt nevek tulajdonságait és funkcióját FEHÉRTÓI KATALIN ismertette. Egyre bővülő példatárát átvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy „a XIV–XVI. századi alias (alio nomine) nevek nem azonosak a dictus-os megkülönböztető nevekkel!” (FEHÉRTÓI KATALIN, Névtani Értesítő 7: 45), hanem az előtte álló névelemtől függően a névtípus változtatásában, átalakításában vesznek részt.

Az egyelemű nevek után a személynév kételeművé válását mozdítják elő (pl. 1346: Chubud /más néven Zallas/ fiai: Egyed, Jákó, Péter és János – KállOkl. 1: 197); a filius-os, valamint a de+helynévvel kapcsolt alias pedig a megkülönböztető nevek kialakulásában játszik szerepet (pl. 1346: Jakab fia Pál, más néven Hős Pál /Hews Paul/ – KállOkl. 1: 196; 1439: consortem condam Thome filii Nicolai de Galhaza alias de Chenkessur – ZichyOkm. 8: 647) (FEHÉRTÓI KATALIN, Névtani Értesítő 7: 45–46). De az igazi, rendszertani újítást a dictus-os, kételemű névformához kapcsolódó alias eredményezi: a kételeműség mellett megteremti a háromelemű névtípust (pl. 1435: Stephanum dictum Chygan alias in possessione Zobozlo residentem – Dl. 54931) (FEHÉRTÓI KATALIN, Névtani Értesítő 7: 46).

A XVII–XVIII. századi alias-os névkapcsolatok már mind háromeleműek. Az új névelem leíró jellegű és motivált, szónév. Funkcióját tekintve lehet megkülönböztető név, vagy átvéve a második névelem szerepét családnévvé válhat. Típusairól BENKŐ LORÁND megállapítja, hogy túlnyomó részük helységnevek *-i* képzős származékai és foglalkozást feltüntető személynevek (vö. BENKŐ 1949: 23). HAJDÚ MIHÁLYnak a középmagyar kort átfogó kutatásai három másik típust is mutatnak, ahol az alias-szal kapcsolt névelem külső vagy belső tulajdonság, illetve keresztnévi eredetű (HAJDÚ 1999: 89.). Borsod vármegye XVII. századi jegyzőkönyvében jómagam is mind az öt csoportra találtam példát:

1624: pauli Lukach alias Fejrwary (IV/A 501/a 4. köt. 551.)

1617: Stephani Herczeg alias Biro (IV/A 501/a 4. köt. 333.)

1623: Konkoly Benedek, aliás Santha neweo jobagjoth... (IV/A 501/a 4. köt. 487.)

1624: „Swch Istvan alias mathe, es mathe dorko Azzonj, az vitezleő Barla Gergel felesge, Nemess birot...avagi az ki talatathik az esküttek keőzzül, az io szagokrol walo leveleknek megh keresere az nemes marthe Geörgitül mivelhogi az ioszaghrol valo levelek tartasa az őreghbik attiafiath illethi... (IV/A 501/a 4. köt. 544.) Ez utóbbi példa különösen jól szemlélteti az alias-szal kapcsolt név átmenetiségét családnév és ragadványnév között. (HAJDÚ MIHÁLY véleménye szerint a középmagyar korban még nem beszélhetünk ragadványnévről, hiszen ezek a nevek a családnév-váltás megnyilvánulásai, vö. HAJDÚ i. m. Más szerzők l. BENKŐ i. m.; FÜLÖP LÁSZLÓ, MND. 86.) ragadványnévnek tartják.

A XIX. századra az alias kiszorul a második és a harmadik névelem közül. Továbbélnék a háromelemű formák (Csn+Rn+Kn, Rn+Csn+Kn, Csn+Csn+Kn¹), az alias azonban áttevődik a névszerkezetben oda, ahol még változtatási lehetőségek vannak. Ennek egyik okát abban látom, hogy a II. józsefi névhasználatot szabályzó rendeletek fokozatosan megkötik a névváltoztatást, és ezzel megszilárdítják a családnévet még a társadalom perifériáján élők körében is. Így az anyakönyvekben már egyre kevesebb alias-os formát találunk; de a céhes iratokban, iskolakönyvekben és a latin formákat a XX. századig használó jogi szövegekben számos példára akadhatunk. Az anyakönyvezés áttérése a latin nyelvhasználatáról a németre majd magyarra (vagy a továbbra is görögül, héberül vezetett könyvek) szintén hozzájárultak e névkapcsolatok csökkenéséhez.

XIX–XX. századi példáimban ragadványnevet vagy keresztnevet találtam az alias mellett.

A ragadványnevek harmadik vagy negyedik névelemként szerepelnek, motiváltak, lehetnek leírók, de a korábbiaktól eltérően asszociatív jellegűek is. Leíró jellegű az /1881/: Orosz János alias Csutak, ugyanakkor asszociatív a /1853/: Harry Stammering alias Lord Palmerston. (Példáim a Soproni Egyetem Levéltárának valétakönyveiből valók.) Funkciójukat tekintve önálló ragadványnevek (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 62). Lényegesen eltérnek azonban a korábbi alias-szal kapcsolt névelemektől nyelvi alkatukban. Amíg a XIV–XVIII. századi harmadik névelem a második névelem „mintáját” követte – helynév, foglalkozásnév, tulajdonságot jelölő köznév vagy keresztnév az alapja, amelyekhez a második névelemnél már kialakult képzők, vagy jelek kapcsolódhattak – addig a XIX. századtól jelentkezők több szóból is állhatnak és eltolódhatnak a játszi szóalkotás felé, pl. 1931: Béky Albert alias Elfuserált Mozart. (Példáim a Miskolci Egyetem Levéltárának valétakönyveiből valók.) Mert míg a XIV–XVIII. századi harmadik névelemnek alkalmasnak kellett lennie szerkezetileg is arra, hogy átvegye a korábbi második névelem szerepét és családnévvé válhasson, a változás lezárultával a XIX. századi már más irányba fejlődhetett.

Az alias-szal kapcsolt keresztnév is új funkciót kap. A miskolci görög, ruszin, zsidó személynevek körében végzett kutatásaim irányították rá a figyelmem, hogy a XIV–XVI. században kialakított minta megoldást kínált azoknak a XIX. században Magyarországon élő többnyelvű nemzeteknek, akik használtak apanévet, vagy a nagypapa, apa neve névszerkezetük része volt. Alias-szal kapcsolva, az általánosan használt kételemű névrendszerben sem csorbult háromelemű nevük, pl. Tiegermann Mihály alias Miksa (1892, Miskolci Izraelita Anyakönyv), azaz Tiegerman Mihály aki Miksa fia. Alakilag hasonlít e névkombináció XIX. századi társaihoz, de a *Miksa* elem nem funkcionált önálló ragadványnévként vagy nem helyettesíthette a *Mihály* elemet. Két irányba fejlődhetett tovább a

¹ Csn: családnév, Kn: keresztnév, Rn: ragadványnév

név kombináció: az alias kiesésével kettős keresztnévvé válhatott vagy kételemű névvé alakult. Látszólag ilyenek alábbi példáim is:

1849: ...Zofia alias Jozefa; 1864: ... András alias Péta (Saját gyűjtés a miskolci görög ortodox születési anyakönyvből.)

1888: Czeisler Golde alias Kati; 1890: Feit Efraim alias Ferencz

1891: Grosszmann Roppl alias Jakab; 1892: Rottenberg Breindl alias Biri (Miskolci Izraelita Anyakönyv, B-A-Z. Megyei Levéltár. IV/1926–21.)

A fenti harmadik névelemek azonban nem apáról vett nevek. Itt az alias arra szolgál, hogy hozzáhajlítsa egy névközösség nevét egy másikéhoz. Bemutatott példáim a miskolci görög és zsidó kereskedők, iparosok névanyagából valók, akik a városi életbe bekapcsolódva ősi neveik mellé egy másik nevet vesznek fel. Ez lehet egy eltérő névrendszerben azonosnak tekintett név (a kapcsolt elem tehát megfeleltethető név), pl. Efraim alias Ferenc, vagy a korszakra jellemző divatnév l. Jozefa, Ida, esetenként az abban a közösségben, ahová beilleszkednek gyakori név: pl. a Katalin. Azonban a névkombináció funkcionálisan kételemű, az egyén a közösségnek megfelelően használja nyelvét és nevét egyaránt. Ezt bizonyítják a „köztudomás szerinti név”-ről szóló bejegyzések. Például 1850-es izraelita anyakönyv adata: Auer Josef, mellette 1877-es helyreigazítás: „Patzauer Mor bizonylata szerint tévesen van ide auer Josef írva mert ennek köztudomás szerinti neve »Auer Mor«”. A XIV–XVIII. századi mintához abban a tulajdonságában azonban hasonlít e típus, hogy lehetősége van az alias-szal kapcsolt elemnek átvennie az előtte álló névelem szerepét.

Alakilag szintén nem mutat eltérést harmadik példacsoportom, pedig a kettős vagy hármas keresztnév egyik elemét kapcsolja alias. 1888: Klein Julia Etel alias Jolán; 1890: Lusztig Manczi alias Margit (Miskolci Izraelita Anyakönyv, B-A-Z. Megyei Levéltár. IV/1926–21.)

A XIX. században már a polgárság körében is egyre elterjedtebbé váló kettős keresztnéveket általában nem kapcsolták alias-szal, egyenrangúságuknál fogva nem különböztették meg őket. Feltevésem szerint az előző két típus analógiás hatására jött létre e névkombináció, amelyre példát csak a zsidók körében találtam.

A XIV–XX. századig jelentkező alias-szal kapcsolt neveknek több változó tulajdonságuk van, mint állandó. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy mindegyik típusa átmeneti forma, a névkombinációban történő átalakuláskor jelentkezik. Az alias-szal kapcsolt név tehát a nyelvi (névrendszerbeli) szinkronia dinamikus pontja.

BENKŐ LORÁND 1949. *A régi magyar személynévadás*. Budapest

HAJDÚ MIHÁLY 1999. *A középmagyar kor személynévtörténete*. Kézirat

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Idegen név magyar raggal

Az idegen tulajdonnevekhez, ha magyar szövegben fordulnak elő, ragok kapcsolódnak (persze egyéb toldalékok is, de ezekről most nem lesz szó). Az idegen név és a magyar rag találkozása helyesírási nehézségeket okozhat, olykor hibák forrásává válik.

Erről már az 1980-as évek elején terveztem egy nyelvművelő cikket, s gyűjtöttem is hozzá némi anyagot, végül azonban nem írtam meg, mert hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a téma nem fér bele abba a két-három gépelt oldalnyi terjedelembé, amelyet a hírlapi cikk műfaja lehetővé tesz. Így azután – két rövid cikket (Kinek a *Mann*, kinek a *Mann-né*. Magyar Nemzet, 1990. jún. 16. és Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek. Auktor Könyvkiadó, Bp. 1992, 77–78; *Fukuyamatól a DOMINO-ig...* Édes Anyanyelvünk 2000/3: 5) leszámítva – soha nem foglalkoztam ezzel a kérdéssel.

Most kapóra jött az alkalom, hogy B. Gergely Piroskát, a – többek között – kiváló névkutatót köszöntve végre megvalósítsam egykori tervemet, és vázlatosan áttekintsem az idegen nevek ragozásából adódó helyesírási buktatókat. A régi példákat nem selejteztem ki (néhányuk valóságos kortörténeti adalék), hanem csupán kiegészítettem újabb adatokkal, főként a sajtóból, továbbá a hirdetések, plakátok, reklámnyomtatványok nyelvéből.

1. Főlölesleges kötőjel a név és a rag között. Helyesírási szabályzatunk 215. pontja értelmében a rag általában közvetlenül csatlakozik az idegen névhez, éppen úgy, mint a magyar nevekhez, szavakhoz. (Az „általában” itt úgy értendő, hogy ha nincs valami különös ok arra, hogy ettől eltérjünk, így kell írunk.)

Ezt a szabályt olykor figyelmen kívül hagyják, s az idegen név és a magyar rag közé kötőjelet tesznek, feltehetőleg azért, hogy az idegen nevet jobban kiemeljék, mintegy megkülönböztessék magyar nyelvi környezetétől: „Szövegszerkesztés *WordPerfect*-tel” (könyvcím, 1991). Különösen gyakori ez az írásmód hirdetésekben, plakátokon, reklámtáblákon: „Már a *Princess-ben* is!” (pogácsát és más pékárut kínáló üzlet felirata a budapesti Deák téren, 2002); „Játsszon a *PlayStation*-nel!” (plakát, 2002); „Várjuk a 4. *Media Markt*-ban Budapesten, az Árkádban!” (plakát, 2002). Közrejátszik ebben az a körülmény is, hogy a fentiek cég-, illetve üzletnevek, ennél fogva csorbíthatlan reprodukálásukhoz anyagi érdek fűződik.

A kötőjelnek ez a finomkodó használata legújabbban köznevekre is kiterjed. A „Sült hússok, *steak-ek*” című kiadvány (Alexandra, Bp. é. n. [2002?]) nemcsak címében, hanem szövegében is mindenütt kötőjelet tesz a *steak* főnév és toldalékai közé, pl. „Szórjuk meg a *steak-et* rozsmaringgal” (34). Talán azt hiszik, hogy az idegenes írásmód megköveteli a kötőjel közbeiktatását.

2. Szabályos magánhangzónyúlás jelölésének elmulasztása. Az *a*, *e*, *o*, *ö* végű szavak toldalékos alakjainak többségében a szóvégi magánhangzó a toldalék előtt megnyúlik: *a* helyett *á-t*, *e* helyett *é-t*, *o* helyett *ó-t*, *ö* helyett *ő-t* ejtünk és írunk. A magyar helyesírási szabályzat 216. a) pontja ezt a szabályt kiterjeszti az idegen nevekre is, összhangba hozva ezáltal a leírt alakot a kimondottal (hiszen magyar ajkú beszélő nem is igen tudná ezeket másképpen mondani az analógia erőssége miatt, pl. *gőtét* – *Goethét*). Néha mégis azt kell tapasztalnunk, hogy a rag előtti magánhangzónyúlást írásban nem jelölik: „Ismét felmentette a bí-

róság Silvano Martinat, a Genova kapusát” (Magyar Nemzet, 1983. jan. 20. 10); „... én *Lúcioban* látom a [brazil] védelem gyenge pontját” (Nemzeti Sport, 2002. jún. 28. 3); „Korunk válságának okait kutatva – *Fukuyamatól* Korteniig és azon túl” (tanulmánycím; Magyar Tudomány, 2000/2: 170). A cégnevek e tekintetben is megkülönböztetett védelmet élveznek: „Húsvéti meglepetés a *Sarianától* és az *Aranypóktól*” (szórálap, 2002).

Az előzőhöz hasonlóan ez a hibatípus sem korlátozódik a tulajdonnevekre: „Hiányzott egy hely, ahová reggel beugorhatsz a kávéért (*cappucinodért* [!], *lattedért*, teadért)[.] miközben elolvasod a napilapokat?” (szórálap, 2002). A két idegen szóalak közül az előbbinek az írása kétszeresen is helytelen, minthogy az olasz eredetű és Magyarországon „hagyományosan” hibásan (hol egy *p*-vel, hol egy *c*-vel) írt *cappuccino* főnevet a Magyar helyesírási szótár megjelenése (1999) óta hivatalosan is kiejtés szerint kell írni: *kapucsínó(dért)*.

A fenti két hiba (a magánhangzónyúlás jelöletlensége és a fölösleges kötőjel) együttesen fordul elő a következő régebbi példákban: „Az intuición *Croce-nél* és József Attilánál” (előadás címe, 1980); „Gyenes András fogadta Volker *Junge-t*” (tudósítás címe, Magyar Nemzet, 1982. jan. 30. 3), ugyanitt még egyszer: „megbeszélést folytatott Volker *Junge-val*”. Megemlíthető még, hogy az előbbi példában a rag illeszkedése sem kifogástalan. Inkább: *Crocénál*, mely hangú toldalékkal.

3. Kötőjel elmaradása „néma” betűre végződő idegen nevek ragos alakjaiból. A 217. a) pont szerint akkor, ha az idegen név végén hangérték nélküli (ún. néma) betű van, a magyar toldalékot kötőjellel fűzzük a név testéhez.

Meglepő, hogy miközben gyakoriak a fölöszen kitett kötőjelek, akadnak példák a szükséges kötőjel kitételének elmulasztására is: „A [...] statisztika nem tartalmazza Terry *Waitet*” (Magyar Nemzet, 1987. febr. 11. 1). Az ily módon írt ragos névalak értelemzavaró is, mert belőle a *Wait* családnévre következtethetünk, holott egy *Waite* nevű egyénről van szó. A helyesen írt ragos alak ez lett volna: *Waite-et*. Ilyen veszély kevésbé fenyeget, ha a hibát valamilyen ismertebb névben követik el: „Jim *Thorpet*, az 1912-es stockholmi olimpia hatszoros arany- és kétszeres ezüstérmesét annak idején profivád miatt [...] megfosztották eredményeitől. *Thorpet* régebben már rehabilitálták, [...]” (Magyar Nemzet, 1983. jan. 20. 10). Az érmeitől megfosztott, majd rehabilitált nagy bajnok neve: Jim *Thorpe*, tárgyragos alakja helyesen: *Thorpe-ot*.

A kötőjel ki nem tétele, mint láthattuk, egyben a kötőhangzó elmaradását (és ennek következtében az írott és a kimondott alak elkülönülését) is maga után vonta. A kötőhangzó kihagyása önálló hibafajtaként is ismeretes, ezért erre még vissza fogunk térni.

Sajátos válfaja ennek a hibának (a néma betű utáni kötőjel mellőzésének), hogy a név utolsó betűje a rag előtt megnyúlik (mintha kiejtett hang volna): „Jim *Thorpét* rehabilitálták” (cím; Népsport, 1983. jan. 20. 8). Egy másik ilyen – szintén régebbi – példa: „A rendőrség az Action *Directét* gyanúsítja” (alcím; Magyar Nemzet, 1986. júl. 22. 2). A francia terror-szervezet neve: Action Directe (ejtve: direkt), így tárgyragos alakja helyesen: ... *Directe-et*. A kötőjel előtti és utáni *e* betű első pillantásra egy kissé furcsán hat, de aki nem csupán a szemével, hanem a fülével is olvas, az könnyen rájöhet, miért van így írva.

4. Kötőhangzó elhagyása néma betűre végződő idegen név ragos alakjából. Ezekben a példákban a néma betűhöz szabályosan kötőjel csatlakozik, ám utána nincs feltüntetve a kiejtésben hangzó kötőhang: „Kádár János fogadta Walter *Cronkite-t*” (cím; Magyar Nemzet, 1981. okt. 22. 3); „Ha *Sutcliffe-t* hamarabb lefognák, talán az utolsó áldozatok még életben maradnak” (Esti Hírlap, 1981. máj. 15. 12); „Még ebben az évben kiadtuk [...] az Aucassin és *Nicolette-t*” (Irodalomtörténet, 1981/4: 1052); „Képünkön François Truffaut beállítja

Catherine Deneuve-t az Utolsó Metró című film egyik jelenetében” (Film-Színház-Muzsika, 1980. júl. 26. 26). Ezek a helytelenül írt ragos alakok megint csak inkább a szemnek, mint a fülnek szólnak. Helyesen, szabályosan: *Cronkite-ot* (kronkájtot), *Sutcliffe-ot* (szatkliffot), *Nicolette-et* (nikolettet), *Deneuve-öt* (dönöövöt).

5. Ellenkező előjelű hiba: fölösleges kötőhang a rag előtt. Ilyenkor a végképp megzavarodott szedő olyan magánhangzót ír le, amely a név kiejtett ragos alakjában egyáltalán nem fordul elő: „A tökéletes truffaut-i elegancia mögött még sejteni sem lehet a megrázó és magával ragadó truffaut-i szenvedélyt. A szenvedélyt, amiért *Truffaut-ot* máig emlékeztünkben tartjuk” (Esti Hírlap, 1983. szept. 28. 2). Az *-i* képzős alakot kétszer is sikerült hibátlanul leírni, de ezzel, úgy látszik, ki is fogyott a szedő a béketűrésből, és a tárgyragos alakot alaposan elrontotta. Ez lett volna a hibátlan megoldás: *Truffaut-t* (trüfót).

Olykor az is okozhatja a fölösleges kötőhangzó beiktatását, hogy a név leírója nincs egészen tisztában a helyes kiejtéssel. A francia *Grand Prix* (nagydíj) kifejezésben az *x* betű nem hangzik. Hibás tehát így toldalékolni magyar mondatban: „rá két évre Vancouverben *Grand Prix-et* [nyert]” (Esti Hírlap, 1981. ápr. 30. 6); „akkor Tokióban nyert *Grand Prix-et*” (uo.); „Azt hiszem, *Grand Prix-eken* már nemigen állok rajthoz” (Esti Hírlap, 1986. júl. 22. 7). A kötőhangzó nélküli, szabályos alakok: *Grand Prix-t* (gran prít), *Grand Prix-ken* (gran príken).

6. Kiejtési tájékozatlanság miatt hibásan ragozott nevek. Ebben a csoportban olyan példákat mutatok be, amelyeknek hibás ragozása az idegen név helyes kiejtésének nem ismeréséből ered.

Első idézetünkben hiányzik a néma betű utáni kötőjel, s a rag sem hasonul: „A *Servette*vel való végig nagy verseny után az FC Basel nyerte a svájci bajnokságot” (képaláírás; Labdarúgás, 1980/8: 18). Aki így ragozza a genfi Servette sportklub nevét, az bizonyára „szervetté”-nek is mondja, részleges betűiejtéssel, nem tudván, hogy francia-svájci egyesületről van szó, amelynek nevét a francia kiejtés szabályai szerint kell ejteni: „szervett”. Ehhez így kapcsolódik szabályosan a magyar rag: *Servette-tel*. A torz *Servette*vel alak se a francia kiejtésnek, se a magyar helyesírásnak nem felel meg. Ennél talán még az is elfogadhatóbb lett volna, ha ez jelenik meg: *Servettével*, mert ez legalább a magyar alaktannal összhangban van (vö. *Szentendrével*).

Lássunk most egy szintén sportnyelvi, de jóval későbbi példát: „Terefere *Desailly-jal* és *Schmeichelle*!” (Focivilág, 1998. júl. 30. 1, 11). A kiemelt ragos alak magyar helyesírási szempontból voltaképpen kifogástalan, csak hogy a francia labdarúgó nevét nem „döszáj”-nak, hanem „döszáji”-nak kell ejteni. Következésképp a *-val/-vel* ragos alak: *Desaillyval* (kötőjel nélkül, minthogy a név – helyesen ejtve – nem néma betűre, hanem *y*-nal jelölt *i* hangra végződik).

Némelyik újsághír helyesírása arról tanúskodik, hogy a szerző, illetve a nyomdai szedő az idegen neveket, címekeket magyaros betűiejtéssel ejti és eszerint írja is le: „Még mindig nincs szakvezetője a világbajnokságra készülő kameruni labdarúgó-válogatottnak. A szövetség elnöksége a francia *Jean Vincent-tel* folytat tárgyalásokat” (Magyar Nemzet, 1982. ápr. 2. 8). Csupán az lehet kérdéses, miért tett kötőjelet a név és az ennek végső mássalhangzójához hasonult rag közé (hiszen eszerint ez az utolsó betű nem lehet néma). Minthogy a nevet helyesen „venszan”-nak kell ejteni, a szabályos ragos alak ez lenne: *Vincent-nal*. Szándékosan alkalmazok feltételes módot, mert ez az írásmód kétségtelenül meghökkenené a magyar olvasót. Ilyenkor jobb elkerülni az idegen név ragozását, pl. ilyenformán: *Jean Vincent francia edzővel*.

A betűjejtésről árulkodó ragos alakok nem válnak dicsőségére annak a lapnak, amelyben megjelennek. Hát még akkor, ha egymás után több is van belőlük ugyanabban a rövid hírből: „[Amanda Lear] Karrierje 1976-ban a *La Bagarre*-val kezdődött. [...] Két legsikeresebb lemezével, a *Follow Me*-vel és a *Sweet Revenge*-vel világsztár lett” (Esti Hírlap, 1980. márc. 14. 2.). A három ragos címből egyet sikerült jól megoldani, ami nem mondható kedvező aránynak. A szabályos *La Bagarre*-ral forma szerintem nem zavaró, a *Sweet Revenge*-dzsel viszont alighanem túlmegy azon a határon, amit az átlagolvasó szeme elfogad. Ez utóbbi esetben tehát a körülíró megoldást kellett volna alkalmazni: a *Follow Me* és a *Sweet Revenge* cíművel.

A hibás kiejtés hibásan írt ragos alakokat von maga után. Hazánkban furcsa módon kevesen tudják, hogy a szomszédságunkban beszélt román nyelvben a nevek végén gyakori *-ci* betűcsoport (pl. *Popovici*, *Slavici*) a *cs* hangot jelöli, ennél fogva nem „csi”-nek ejtendő (voltaképpen olaszosan, mint Oriana Fallaci [fallacsi]). Következzék két sportnyelvi példa az 1980-as évekből: „Martos nagy harcot vívott a középpályán *Balacival*” (Népsport, 1981. máj. 14. 3.); „Temesvári Andrea a román *Ruzicival* az oldalán az elődöntőbe jutásért játszott” (Esti Hírlap, 1985. júl. 5. 7.). Szinte halljuk a tudósító hibás kiejtését: „balacsival”, „ruzicsival”. De ha tudná is, hogy ezeket a neveket „balacs”-nak, illetve „ruzics”-nak kell ejteni, rászánná-e magát a szabályos *Balaci-csal*, illetve *Ruzici-csal* alakok használatára? Túl erős a *csal* ige szemantikai interferenciája, és egyébként is roppant szokatlanul hat ez az íráskép.

Egy időben különösen gyakran szerepelt a hírekben Nadia Comaneci tornászbajnoknő. Pl.: „Nadia Comanecit felvették a bukaresti Testnevelési Főiskolára” (Esti Hírlap, 1980. dec. 2. 7.). E tárgyragos alak a Magyarországon elterjedt „komanecsi” ejtést tükrözi, illetőleg sugallja. Ha viszont tudomásul vesszük, hogy a név kiejtett alakja helyesen: „komanecs”, következik-e ebből, hogy gépiesen alkalmaznunk is kell az ennek megfelelő helyesírási megoldásokat? Kezdenénk-e pl. a fenti újsághírt ekképpen: *Nadia Comaneci-et...*? Akinek nincs ínyére, választhatja helyette a körülírást és ezzel a családnév ragtalanul maradását: *Nadia Comaneci tornászbajnokot...*

Hadd jegyezzem meg kiegészítésül, hogy abban az időben, amikor az idézett példák megjelentek, elképzelhetőnek tartottam, hogy a *-ci* végű román nevek ragos alakjait (részlegesen) fonetikusán írjuk: *Balaccsal*, *Ruziccsal*, *Comaneccsel* stb., hogy ezáltal terjedjen a helyes kiejtés, és mellőzhetőek legyenek a nagyon furcsa kötőjeles írott alakok. Szerencsére ezt az ötletemet sehol nem publikáltam, így nem is kell most visszavonnom. Az ár ugyanis, amelyet a fenti előnyökért fizetnünk kellene, túl nagy. Helyesírásunknak egyik alapelve az, hogy latin betűs írású nyelvből nem írunk át neveket (még akkor sem, ha ez a mellékjelek miatt kényelmes volna, mint Dvořák esetében). Sőt újabban a nem latin betűs, pl. a görög nevek is inkább nemzetközi (angolos) átírásban kezdenek szerepelni a sajtóban, nem pedig szabályos, kiejtés szerint átírt alakjukban. Ennek oka a gyakorlatiasság (kevésbé tapintatosan: a kényelmesség), minthogy az idegen nyelvű hírekben, sőt vendégeink névjegyén is így vannak írva a görög, japán, orosz, bolgár stb. nevek. Ez azonban már egy másik téma.

7. Kötőjel nem néma betű után. Befejezésül egy aránylag ritka esettel foglalkozom, amelyben a név (cím) nem néma betűre végződik, mégis kötőjelet teszünk közéje és a rag közé, s ez a kötőjel nem szükségtelen, mint az 1. pontbeli ragos alakokban. Ez történik a (nagyjából) *i*-nek ejtett angol-amerikai *e* betű után: „a *Follow Me*-vel [...] világsztár lett” (ezt 1. előbb is); „A kilencedik percben Weight estében indította *Amonte-t*, aki nem hibázott” (Nemzeti Sport, 2002. febr. 25. 22.). Másképp ugyanis nem tudjuk érzékelteni, hogy ezeket így ejtjük: „folo mível”, „amontit”.

Így kapcsoljuk a magyar ragot azokhoz az idegen nevekhez is, melyeknek utolsó kiejtett hangját „betűknek bonyolult, írásrendszerünkben szokatlan együttese jelöli” (217. a) pont, pl. *Rousseau-val*). Egyetértek FERCSIK ERZSÉBETTEL abban, hogy ilyen „szokatlan betűkapcsolat”-nak kell tekinteni a név végi kettős magánhangzót is, pl. *Daewoo-val*, *Pedigree-t* (Az idegen márkanevek egy típusának magyar toldalékolása. Magyar Nyelvőr, 2001/4: 493–494).

*

Itt kellene következnie az „idegen név magyar raggal” téma összefoglalásának, sőt tanulságainak. Ez azonban ezúttal elmarad. Nemcsak azért, mert nem illik túllépni a köszöntő kötetekben szokásos terjedelmi határokat, hanem azért is, mert a fentiekkel teljesíteni vélem húszegynéhány évvel ezelőtti elhatározásomat.

Mindenesetre tanulságos volt elővenni a régebbi példákat, és szembesíteni őket a maiakkal. A nyelvhasználat és az abban (is) megnyilvánuló társadalom köztudomásúlag gyorsabban változik, mint a helyesírás. Ki foglalkozik ma pl. *Comaneci-csel*, mégis érdekes és érdeemes eltöprengeni azon a „cseles” kérdésen, hogyan is kell ezt leírni.

A finn igetövek összefüggése alapalakjukkal

0. A finn nyelvtanuló szempontjából elsődlegesen fontosak azok a formák, amelyek a szótárban találhatóak, továbbá azok az egyéb alapalakok, amelyek nyelvkönyvekben a nyelvelsajátítás céljaiból szerepelnek. A nyelvtanuló ezek segítségével, bonyolult szabályrendszerek megtanulása helyett, az analógia révén meg tudja alkotni a finn igei paradigma tagjait.

Az első alapalak (I. infinitívus) mellett fontos áttekintést kapni az igetövek rendszeréről is, másszóval a nyelvtanulónak át kell látnia az infinitívus és az igetövek összefüggéseit. Ebben nyújtanak segítséget a nyelvtörténeti ismeretek. A következőkben vázoló az utat, amelyet én mint nem anyanyelvi beszélő végigjártam. Tapasztalataim talán segítenek mindazoknak, akik csak az út elején állodogálnak, és latolgatják, neki merjenek-e vágni. Az út másik végétől megítélve nem útvesztőről van szó, az út egyenes. Az eredmény megközelítheti az anyanyelvi beszélő morfológiai kompetenciáját.

E kis írásommal szeretném köszönteni B. Gergely Piroska professzort, akivel jó barátságban együtt jártuk és járjuk utunkat.

1. Igetövek

1.1. Magánhangzós tő – mássalhangzós tő

A finn értelmező szótárban (NS) több mint 200 000 címszó szerepel. Ebből 15616 az alapige. Az összes igének van magánhangzóra végződő töve, továbbá kb. egyharmaduknak (5573 ige) mássalhangzós töve is használatos (vö. KARLSSON 1983: 211–212). Az I. infinitívusból pontosan megjósolható, hogy egy ige melyik csoportba tartozik:

A) egytűvű az ige, tehát csak magánhangzós töve használatos, ha az infinitívus végződése *-a/-ä* (A/1. típus) vagy *-da/-dä* (az utóbbi alól két kivétel van: *tehdä, nähdä*, amely kéttűvű; B/6. típus);

B) kéttűvű az ige, tehát a magánhangzós tövén kívül használatos a mássalhangzós töve is, minden egyéb esetben, így amikor az infinitívus végződése *-la/-lä, -ra/-rä, -na/-nä* (B/1. típus), *-ta/-tä* (B/2–5. típus), továbbá két *-dä* infinitívusú (*tehdä, nähdä*, B/6. típus) is idetartozik. Mássalhangzós tőként csak dentális mássalhangzó (*l, r, n, s, t*), illetőleg *h* állhat!

A kezdő nyelvtanulót meg szokta zavarni, hogy az infinitívus összes típusa voltaképpen *-a/-ä*-re végződik. Az A)-csoportba tartozó igékben azonban hosszú *-aa/-ää* szerepel, amelyből csak a második *a/ä* tekintendő az infinitívus végződésének, az első a tőhöz tartozik. Ezen igék szegmentálása tehát: *otta-a, vetä-ä*.

1.2. Erős tő – gyenge tő

A többeli fokváltakozás (*p, t, k*) révén erős vagy gyenge tővel is kell számolnunk. A fokváltakozás azonban fonetikai okokból nem jelentkezik minden tőtípusban, nincs pl. azokban az igékben, amelyek infinitívusa *-da/-dä* (kivételek *tehdä, nähdä*), továbbá B/1. típus: *-la/-lä, -ra/-rä, -na/-nä*. (Ezek a mássalhangzós tövek között egyöntetűen viselkednek.)

Külön, nehezebben elsajátítható csoportot alkotnak a *-ta/-tä* infinitívusú igék; ide tartoznak az ún. kontrakciós tövűek (*supistumaverbit*), amelyek az összes ige 10%-át te-

szik ki, és jelenleg a legproduktívabbak (1688 db.; vö. KARLSSON 1983: 212). A *-ta/-tä* infinitívusú igék további alcsoportokba sorolhatók: a) az infinitívus előtt *s* mássalhangzó van, amely egyúttal az ige mássalhangzós töve, ezek magánhangzós töve *e* (B/2. típus); b) az infinitívus előtt bármely rövid magánhangzó állhat, ezek mássalhangzós töve *t*, a magánhangzós tövük pedig mindig nyílt *a/ä* (a tulajdonképpeni kontrakciós igék alcsoportja, B/3. típus); c) az infinitívus előtt *i* van, a mássalhangzós tövük *t*, ez további *s*-szel bővül a magánhangzós *tő* előtt, amely *e* (B/4. típus); d) az infinitívus előtt *e* van, mássalhangzós tövük ugyancsak *t*, magánhangzós tövük (*e*) viszont *n*-hez járul (B/5. típus).

2. Áttekintő táblázat. A különböző igetöveket néhány példával mutatom be a mellékelt táblázatban (l. a tanulmány végén). (V = magánhangzó, VV = hosszú magánhangzó, V₁V₂ = kettőshangzó)

3. Nyelvtörténeti vonatkozások

A *t*-töví igék szegmentálásakor úgy jártunk el, hogy a *tő* és az infinitívusi morféma határa a toldalékon belül jelölendő ki: *noja-t-a*, *tarvi-t-a*, *kylme-t-ä*. Ezekben a csoportokban a *t* részben a toldalék, részben a *tő* eleme. Ennek nyelvtörténeti okai vannak, hiszen a mai infinitívus rövidülés útján keletkezett: **nojat-ta-k*, **tarvit-ta-k*, **kylmet-tä-k*. A korábbi morfémahatár mára elmosódott. Az infinitívus mai allomorfjainak is történeti háttere van. Ennek ismerete segít megérteni a mai *tőtípusok* hovatarozását és működését. Az ún. toldalékbeli (szuffixális) fokváltakozás eredményezte *e* toldalékmorféma variánsait. Az I. infinitívus (tkp. *lativus ragos alak*) szótaghelyzettől függő váltakozása először szabályos **-tak/-täk* ~ **-däk/-däk* változatokat hozott létre. A fonetikai változások eredményeképpen alakultak ki a mai irodalmi nyelvi alternánsok: A) magánhangzós tövekben: 1) magánhangzó után, két- vagy többtagú tövekben *-a/-ä* (a *ö* kiesésével), 2) egytagú tövekben *-da/-dä* (helyesírási megoldással; a nyelvjárásokban egyébként itt mutatkozik a legnagyobb tarkaság!), B) csonka töben 1) zöngétlen mássalhangzó után *-ta/-tä* (megmaradt az eredeti forma), 2) likvida és nazális után *-la/-lä*, *-ra/-rä*, *-na/-nä* (progresszív asszimilációval), 3) két gyakori igében rendhagyóan csonkató jelentkezik: **teke-däk*, **näke-däk* > **tek-dä'*, **näk-dä'* > *teh-dä*, *näh-dä* (vö. **kaksi* : **kaköen* > *kaksi* : *kahden*) (vö. pl. HAKULINEN 1968: 210). Érdekes, hogy több, más *k-t* tartalmazó szónak nem alakult ki csonka töve (*luke-*, *koke-*, *puke-* stb.).

4. A mellékelt séma az alapalak és a tövek összefüggéseit ábrázolja (l. a tanulmány végén).

5. A toldalékok kapcsolódása

Végezetül álljon itt a toldalékok kapcsolódásának szabályrendszere! A toldalékok (mód-, időjelek és személyragok) jellemzően vagy a magánhangzós, vagy pedig – ha van – a mássalhangzós *tő*höz járulnak a következőképpen:

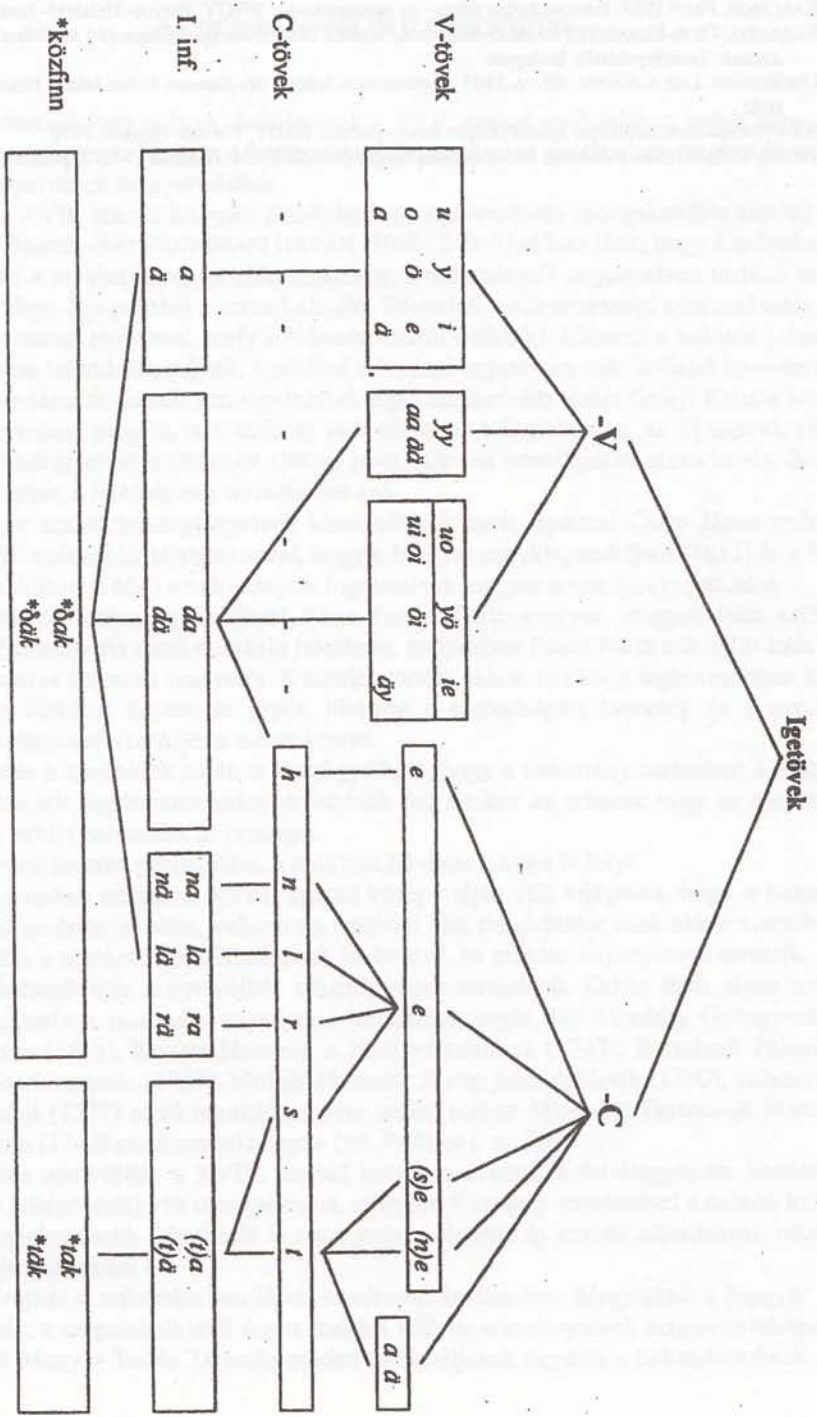
magánhangzós <i>tő</i> : -V +	mássalhangzós <i>tő</i> : -C +
indicativus praesens	I., II. infinitívus
imperfectum	
imperativus sg. 2., tagadó praesens	imperativus sg. 3., pl. 1-3.
conditionalis	potentialis
participium praesens	participium perfectum
agens participium, III. infinitívus	passivum

Magánhangzós (teljes) tövé Mássalhangzós (csonka) és magánhangzós tövé

V-tövé - fokvált.	V-tövé + fokvált.	C-tövé - fokvált.	V-tövé - fokvált.	C-tövé + fokvált.	V-tövé + fokvált.
A) -a/-ä -da/-dä	-a/-ä	B) -la/-lä -ra/-rä -na/-nä	-ta/-tä	-ta/-tä (-dä)	
1) -V sula-a sano-a puhu-a elä-ä laske-a iske-ä matki-a etsi-ä säilö-ä pysy-ä		1) -l tul-la niel-lä -r sur-ra pier-rä -n pan-na men-nä	tule- niele- sure- piere- pane- mene-		
otta-a kuto-a toipu-a vetä-ä sulke-a sylke-ä oppi-a ehdi-ä kylpö-ä petty-ä	ota- kudo- toivu- vedä- sulje- sylje- opi- ehdi- kylvö- pety-	2) -s (C inf. előtt) nous-ta juos-ta täris-tä	nouse- juokse- tärise-	vavis-ta	vapise-
2) -VV saa-da jäädä myydä		3) -t (V inf. előtt) noja-t-a tyrmä-t-ä töllö-t-ä lumo-t-a halu-t-a öljy-t-ä nime-t-ä katke-t-a levi-t-ä suori-t-a	nojaa- tyrmää- töllöä- lumoa- halua- öljyä- nimeä- katkea- leviä- suoria-	maa-t-a pelä-t-ä — pudo-t-a kummu-t-a kävy-t-ä herje-t-ä ruve-t-a keri-t-ä —	makaa- pelkää- — putoa- kumpua- käpyä- herkeä- rupea- kerkiä- —
3) -V ₁ V ₂ juo-da syödä viädä käydä voida uida pysäköidä		4) -t (i inf. előtt) tarvi-t-a hilli-t-ä	tarvitse- hillitse-	solmi-t-a keri-t-ä	solmitse- ~ solmia- kerkiä- ~ keritse-*
		5) -t (e inf. előtt) kylme-t-ä kuume-t-a	kylmene- kuumene-	leve-t-ä selje-t-ä aue-t-a raue-t-a	levene- ~ leveä- selkene- ~ selkeä- aukene- ~ aukea- raukene- ~ raukea-*
				6) -h teh-dä! nähdä!	teke-, tee- näke-, näe-

*Néhány ige típuskeveredés áldozata lett, pl. (3x4) keritä: kerit-, keritse- ~ kerkiä-; (3x5) aueta: auet-, aukea- ~ aukene-.

V = magánhangzó, VV = hosszú magánhangzó, V₁V₂ = kettőshangzó

- HAKULINEN, LAURI 1968. *Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos.* Otava, Helsinki
- HÄKKINEN, KAISA 1994. *Agricolasta nykykieleeseen. Suomen kirjakielen historia.* WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva
- KARLSSON, FRED 1983. *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne.* WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva
- KARANKO, OUTI–KERESZTES LÁSZLÓ–KNIIVILÄ, IRMELI 1985. *Finn nyelvkönyv (1.) kezdőknek és középfeladóknek.* Tankönyvkiadó, Budapest
- LEHIKONEN, LAILA–KIURU, SILVA 1993. *Kirjasuomen kehitys. Hy Suomen kielen laitos.* Hakapaino Oy, Helsinki
- NS = *Nykysuomen sanakirja. Lyhentymätön kansanpainos.* WSOY, Porvoo–Helsinki 1970
- TUOMI, TUOMO (toim.): *Suomen kielen käänteissanakirja.* SKST 274. Helsinki 1972, 2. painos 1980

Az orvosi nyelv és a nyelvújítás

A nyelvünkkel való tudatos törődés csak a XVII. század első felében indult meg. Az úttörés érdeme Szenczi Molnár Alberté, aki nyelvtanaiban és szótáraiban megkezdte a tudományok nyelvének magyarosítását.

Ezután a XVII. század közepén Erdélyben egy nyelv művelő mozgalomféle kezdett kibontakozni. Ennek okát SZATHMÁRI ISTVÁN (1968: 240–3) abban látta, hogy Európában a XVII. század a nemzeti nyelvek előretörésének, a tudományok anyanyelven történő indulásának az ideje. Így például a század elejétől fellendült a németországi nyelv művelés, az úgynevezett német purizmus, mely a Németalföldről indult ki. Ekkorra a tudósok jelentős része már nem latinul írta műveit, s például a leydeni egyetemen már holland nyelven tartották az előadásokat. Ennek a mozgalomnak legkiemelkedőbb alakja Geleji Katona István erdélyi református püspök, aki több új szót alkotott, s foglalkozott az új szavak alkotásának elvi kérdéseivel is (FÁBIÁN 1993a: 16–7). Orvosi vonatkozású szava kevés, de ide vonható a *képzet*, a *lelkiség* és a *terméketlen* szó.

A magyar szaktudományi nyelvek kiművelőinek sorát Apáczai Csere János nyitotta meg (a XVII. századi Erdélyben) azzal, hogy a Magyar encyklopaediában (1653) és a Magyar logicatskában (1654) a tudományok fogalmainak magyar nevet igyekezett adni.

A következő fontos lépést Pápai Páriz Ferenc Latin–magyar, magyar–latin szótára (1708) és Pax corporis című munkája jelentette, melyekben Pápai Páriz már több latin orvosi kifejezést is átültetett magyarra. S mindez történt akkor, amikor a leghevesebben folyt a küzdelem Rákóczi Ferenc és Lipót, illetőleg a szabadságért harcolók és a nemzeti nyelvünket eltaposni akaró bécsi udvar között.

Érdekes és a későbbiek során is megfigyelhető, hogy a tudomány berkeiben a magyarosító törekvések legtöbbször akkor erősödnek fel, amikor az erőszak vagy az elnyomás valamilyen módja nehezedik az országra.

A nyelvnek tudatos gazdagítása, a szókincs bővítése ezután is folyt.

Igazán azonban csupán a XVIII. század közepe táján vált világossá, hogy a tudományok művelése és terjesztése, valamint a szellemi élet fellendülése csak akkor remélhető, és akkor válik a nemzet felemelkedésének eszközévé, ha mindez anyanyelven történik.

Ez az időszak már a nyelvújítás előzményének tekinthető. Ekkor több olyan mű is megjelenik, mely a szaktudás anyanyelvi terjesztését segíti, így Móróthy Györgynek az Arithmetikája (1743), Kováts Jánosnak a Hadi exercitiuma (1743), Bertalanfi Pálnak A világnak rövid ismerete (1757), Molnár Jánosnak A régi jeles épületek (1760), valamint A fizikának eleji (1777) című munkája; s nem utolsósorban Miskolczi Ferencnek Manuale chirurgicum (1742) című orvosi könyve (vö. FÁBIÁN i. m. 20).

A tudatos nyelvújítás a XVIII. század hetvenes éveitől, a felvilágosodás kezdetétől (Bessenyei fellépésétől) vált mozgalommá, melyben Kazinczy vezetésével a haladó írók és szakírók legjelentősebb képviselői is részt vettek, részben új szavak alkotásával, részben elméleti fejtegetésekkel is.

A nyelvújítás a reformkorban lépett akadémiai szakaszába. Megalakult a Magyar Tudós Társaság, s megalakulásától fogva magára vállalta a szaknyelvek magyarosításának a feladatát. A Magyar Tudós Társaság eredeti és fő céljának ugyanis a tudományoknak ma-

gyar nyelven való megszólaltatását tekintette, s tüzetes programot dolgozott ki szakszótárak szerkesztésére. Nagy dolog volt ez annak idején, hiszen Magyarországon az egyetemeken is németül vagy latinul tartották az előadásokat. Bugát Pál volt az első, aki 1825-től magyarul kezdte oktatni az orvostudományt (vö. FÁBIÁN 1993b: 599).

Nyelvünk azonban a szabadságharc leverése után súlyos válságba jutott. 1849 után a németesítésnek erős hulláma öntötte el az országot. Nagy számban terjedtek el német szakszavak a nyelvünkben.

Az Akadémia sem folytatta tovább a reformkorban megkezdett tevékenységét, a szaknyelvek fejlesztését.

Az ellenállás eszköze újra a nyelvújítás lett, mely elsősorban a tudományok, különösen a természettudományok és az orvostudomány nyelvének magyarosítására törekedett. Szóalkotásairól különösen Bugát Pál orvosprofesszor vált híressé, de (erőszakos szócsinálmányai miatt) egyben hírhedt is. Ő indította meg Toldy Ferencsel együtt 1931-ben az első magyar nyelvű orvosi folyóiratot, az Orvosi Tárt, 1941-ben pedig megalapította a Természettudományi Társulatot, melynek elnökeként lankadatlanul szorgalmazta a természettudományok magyarítását (FÁBIÁN 1993a: 41).

Toldy Ferenc Bugát Pál ravatalánál 1865. július 11-én az Akadémián a következőket mondta: „Helyesen szólni Révay, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát Pál tanította a nemzetet” (MÜLLER 1903: 5).

A nyelvújítás és Bugát Pál működése is nagy jelentőségű volt az orvosi szaknyelv fejlődése szempontjából. Az új szavak alkotói minden eszközt felhasználtak a forgalomban levő idegen szavak pótlására.

Szerencsés eljárás volt például az elavult szavak felújítása. Így vált újra használatossá az *iker*, a *kór* (régi jelentése: 'beteg') és a *baj* (régi jelentése 'harc, kellemetlenség') szó (vö. BÁRCZI 1963: 297).

Forgalomba hozták a nyelvújítók nyelvjárási szavakat is, például: *hulla*, *renyhe*, *sejt*, *pete* (a *pete* a Péter személynév becéző változata volt; vö. pl. *elme*gy a *péterkéje*) (vö. BÁRCZI i. m. 298–9), *góc* (FÁBIÁN i. m. 44).

A nyelvújítás új szavainak zömét azonban szóképzéssel, összetétellel és elvonással alkották.

Képzett szavak: *adag*, *csökevény*, *érezék*, *lazít*, *sorvaszt*, *ürülék* (BÁRCZI 1963: 300–2), *csikló*, *vény* (TESZ.), *roham* (MÜLLER 1903: 4), *hajlam*, *ízület*, *kóros*, *mozgékony*, *ragály*, *sebész*, *sejt*, *szemész*, *tapasz* (FÁBIÁN i. m. 42), *gégészet*, *magzat* (FÁBIÁN i. m. 45), *vény* (TESZ.).

Szóelvonással keletkezett szavak: *dudor*, *inger*, *lob* (a *lobban*, *lobog* igékből), *sérv*, *porc* (a *porcogó*, *porcika* szavak alapján) (TESZ.), *pír* (a *piros*, *pirul* szavakból), *hám* (a *hámlik*, *hámos-ból*) (BÁRCZI i. m. 303), *izom*, *szomj*, *ficam*, *inger* (FÁBIÁN i. m. 47).

Szóösszetétellel alkotott szavak: *állkapocs*, *delej*, *étvágy*, *gümőkór*, *visszér*, *vörheny* (TESZ.), *alvajárás*, *fogorvos*, *fogpor*, *gyógyszer*, *kórtünet*, *hőmérő*, *szemüveg*, *szívbeteg* (BÁRCZI i. m. 305), *hőmérséklet*, *légcső*, *műtét*, valamint minden *bonc-* és *gyógy-* előtagú összetétel (FÁBIÁN i. m. 42).

Számos összetétel más nyelvek szavainak szó szerinti fordítása, például: *vérszegény* (ném. *Blutarm*), *gyógyszer*, *hordágy*, *kötszer* (FÁBIÁN i. m. 49), *rögeszme* (TESZ.), *táperték* (FÁBIÁN i. h.).

Szóösszerántással jött létre a *csipesz* (← *csípő* + *eszköz*; FÁBIÁN i. m. 42).

A nyelvújítás során több szabálytalanul létrehozott, rossz hangzású szó is keletkezett. Ezek ellen sok nyelvész és orvos is felvette a harcot, többek között az 1872-ben megal-

pított Magyar Nyelvőr hasábjain. Így sok kifogásolt, idegen mintára keletkezett szó eltűnt a nyelvből és a szaknyelvekből is. Nem honosodott meg például az *eskór* 'nyavalytörés', a *harapfog*, a *kőhártya*, a *metszfog*, a *látideg*, a *lemb* (← *leendő ember*) 'méhmagzat', a *vágfog* stb. Megmaradt viszont több, a szokás által szentesített (korábban nem helyeselt) szakszó, például: *csipesz*, *gyógyszer*, *hordágy*, *kórisme*, *kutacs*, *recept*, *vény*.

A nyelvújítás igen nagy jelentőségű volt a magyar nyelvfejlődés és a szaknyelvek kialakulása szempontjából.

Bár a nyelvújítás korszakát a kiegyezésig szokták számolni, az orvosi nyelv magyarítási törekvései és nyelvújítása máig sem zárult le, sőt ma legalább olyan időszerű, mint a klasszikus nyelvújítás korában volt, hiszen az orvostudomány állandó fejlődése, az újabb és újabb betegségek felfedezése, az új kezelési módok kifejlesztése is megkívánja az orvosi szaknyelv gondozását.

BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest

FÁBIÁN PÁL

1993a. *Nyelvfejlődés és nyelvfejlésztés*: uő. (szerk.), *Nyelvművelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

1993b. Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege: *Magyar Nyelvőr* 117, 595–9.

DR. MÜLLER VILMOS 1903. *Orvosi magyar nyelv, orvosi magyar nemzeti irodalom*. Melléklet a Budapesti Orvosi Újság 22. számához. Budapest

SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest

A hangalaki szóalkotás

1. Hagyományos nyelvtanaik a szóalkotás kérdéskörét az alaki szóalkotásra szűkítve szokták tárgyalni. Már a Tüzetes magyar nyelvtanban is csak a „szavak összetétele” és a „szóképzés” szerepelt az új szavak létrehozásának módjaiként (SIMONYI 1895: 351–586), és ezen a felfogáson nem változtatott a majd hatvan évvel később készült akadémiai nyelvtan sem, még ha a fenti két fő szóalkotási módot kiegészítették is a fölültébb bizonytalan státusú „a szóalkotás ritkább módjai”-val (TOMPA 1961: 333–471). Az akadémiai nyelvtan felosztásával találkozhatunk a közelmúltban megjelent, erősen keverék szemléletű Magyar grammatikában is, ahol mindössze a ritkább szóalkotási módok csoportját bővítették újabb típusokkal, tovább növelve ezzel a kategória heterogenitását (KESZLER 2000: 305–345). Nem javított a helyzeten a szóba jöhető szóalkotási módok feltárása és rendszerezése szempontjából a Strukturális magyar nyelvtan 3. kötete sem, melyben csak a szóképzés és a szóösszetétel kapott – igaz figyelemreméltó mélységű – leírást (KIEFER 2000: 137–567).

2. A magyar nyelvtanírás eddig említett alkotásainak mindegyike rendszernyelvészeti szemléletű „elméleti grammatika”, melyeknek nyelvi anyaga nem valódi nyelvhasználók természetes beszédéből származik, és céljuk sem a tényleges nyelvhasználat leírása volt, hanem „a” magyar nyelv nyelvtanának elkészítése. A kutató azonban, mielőtt a gyakorlatban próbálja meg használni az ilyen grammatikákat (vö. KIS 1991: 25–33, HOFFMANN 1993: 67–143), azt találja, hogy az általa vizsgált anyagra csak részlegesen illeszthető rá egy efféle rendszer, számos szó szóalkotási módja nincsen bennük leírva, vagy legalábbis nincs beillesztve rendszerezésükbe. Különösen feltűnő, hogy az élőnyelvben számtalan olyan alakulat van, amely nem egy, de két, három szóalkotási mód alá is besorolható.

3. A gyakorlati nyelvéírás felől nézve úgy látszik, hogy mind a mai napig PAPP ISTVÁN szóalkotási felfogása (PAPP 1963) a legalkalmasabb a szókeletkezés jelenségeinek leírására, ugyanis ez modellezi legpontosabban a szóalkotásban lejátszódó folyamatokat. Elsősorban azért, mert PAPP ISTVÁN nem szűkítette le a szóalkotás módjait az alaki szóalkotásra. Tanulmányában a szóalkotásmódoknak a következő rendszerezését állapította meg:

Külső szóalkotás

- Idegen szók átvétele, meghonosítása
- Nyelvjárási szavak közkeletűvé tétele
- Régi szavak felújítása

Belső szóalkotás

- Jelentésbeli szóalkotás (névadás, névátvitel, jelentésátvitel)
- Szóalkotás alaki eszközökkel (szóösszetétel, ikerítés, szóképzés)

Korcs alakulatok (két különböző szóalkotási mód különíthető el bennük):

- tükörszók, népetimológia, szóhasadás, szórészek önállósulása, hangrendi átcsapás, elvonás, szóvegyülés, szócsonkítás, összerántás, betűszók

4. Ez a rendszerezés már sokkal jobb lehetőségeket ad a benne nem szereplő szóalkotási módoknak a rendszerbe illesztésére. Legfőbb erénye, hogy nem szakítja szét a szóra egyszerre jellemző alaki és jelentésbeli jegyeket. Tovább lépésként három ponton gondolom módosítandónak PAPP ISTVÁN rendszerezését:

1. Meg kell szüntetnünk a külső és belső szóalkotás kategóriát. Miután a társasnyelvészet meggyőzően bizonyította a saussure-i klasszikus dichotómiák (nyelv és beszéd, szinkronia és diakronia, külső és belső nyelvészet) tarthatatlanságát (ld. SÁNDOR 1998), értelmetlen dolog külső és belső szóalkotásról beszélni. (Ti. csak belső létezhet; vö. „nem egyszerűen csak »általában« illeszti hozzá az átvevő nyelv az átvett elemet saját rendszeréhez, hanem egy régebbi eleméhez illeszti úgy, hogy a kettő együtt változót hoz létre. Így, amikor egy kölcsönzött forma megjelenik az átvevő rendszerben, akkor az máris *annak* a rendszernek az eleme, s nem egy másiké (azaz: nem »idegen«)”: SÁNDOR 2001b: 126. A kérdésről további részletek is olvashatók az idézett tanulmányban.)

2. Mivel minden szónak van hangalakja, jelentése és morfológiai szerkezete, nyilvánvaló, hogy ezek változását (és az új szavak létrejöttét) az együttesen működő főbb szóalkotási módokkal (szóalkotási főtípusokkal): a *hangalaki*, a *jelentésbeli* és a *morfológiai* szóalkotással írhatjuk le. Ezek közül a szóalkotási módok közül nyelvtanaink hagyományosan csak a morfológiai szóalkotást tekintik szóalkotásnak (képzés, összetétel, elvonás stb.), a jelentésbeli szóalkotás egyes eseteit a történeti nyelvészet érdekltségi körébe utalva jelentésváltozásokként tartják számon, míg a hangalaki szóalkotásról nem is esik szó a szakirodalomban.

3. Külön ki kell emelnünk, hogy az új szavak létrehozásában az előbbi pontban felsorolt három szóalkotási főtípus *együtt* vesz részt. Nem nagyon képzelhető el olyan szó, amelyet csak (hang)alaki eszközökkel hoznánk létre: a kiinduló formához viszonyítva mindig megváltozik az új szó jelentése is, azaz a morfológiai és a hangalaki szóalkotás mindig együtt jár jelentésbeli szóalkotással. A jelentésbeli szóalkotás természetesen nem okvetlenül érinti a szó denotatív jelentését, gyakran csak a pragmatikai vagy a nyelvrétegbeli jelentés (a jelentéstípusokra vö. KÁROLY 1970: 68–94) és – ami legalább ennyire fontos – a társas jelentés változik meg (a társas jelentésről ld. SÁNDOR 2001a, kül. 21; vö. még a szleng kapcsán az ún. érzelmi szóalkotásról frottakat: KIS 1991: 12–13, KIS 1997: 245–6).

Egyedül egyes jelentésbeli szóalkotással született szavak esetében lehetséges, hogy az adott szó létrehozásában a másik két szóalkotási főtípus ne vegyen részt, de a nyelvelírás szempontjából ekkor is csak azt mondhatjuk, hogy a (hang)alaki szóalkotás részvételi aránya az adott szó keletkezésében 0 százalék.

5. Bár nyelvtanaink *hangalaki szóalkotás* néven összefoglalva nem tárgyalják ezt a szóalkotási főtípust, egyes fajtáit természetesen ismerjük a (gyakran nyelvtörténeti) szakirodalomból, újításnak pusztán az ide vont esetek egy főtípus alá foglalását tekinthetjük. Erre való tekintettel most talán elegendő is lesz, ha e szóalkotásmód részletes bemutatása helyett csak egy vázlatos felsorolásra szorítkozok, egy-két példára bízva a magyarázatot. Szóalkotási rendszerünknek az itt felvázolt keretben történő részletesebb kifejtését egy másik alkalommal fogom megejteni.

6. A hangalaki szóalkotás

1. Több morfémát érintő változások

1.1. Szóalakutánzás (*Tolnát-Baranyát* >) *Toronyát-Boronyát*; (*szedett-vett* >) *szedett-vedett*, (*örökön-örökké* >) *örökkön-örökké*

1.2. Mozaikszók

1.2.1. Mozaikszavak létrehozása

1.2.1.1. Betűszók (*MÁV*, *ENSZ*); részleges betűszók (*m.hármas* [emhármas] < *mesterhármas* 'WC-mosdó-zuhanyzó')

1.2.1.2. Szóösszevonás (*OFOTÉRT*, *Közért*); részleges szóösszevonás (*sebváltó*, *levlap*)

1.2.1.3. Írásbeli rövidítések feloldása (s. k. [eská], *tbc* [tébécé])

1.2.2. Mozaikszavak sajátos feloldása (pl. hangalaki „szabálytalanság”-gal: *höki* < *hk*. [háká] 'harckocsi')

1.2.3. Szavak mozaikszóként való feloldása („jelentés-belemagyarázás”): *Vilma!* 'Végre itt a leszerelés, megyek, anyám!'; *zenetanár* < *znt*. [zéenté] 'zászlóalj-napostiszt'

1.3. Szóvegyülés (*rémít* × *ijeszt*, *borzaszt* > *rémiszt*)

1.4. Szóhatár-eltolódás (*a z|acskó* > *az acskó*; *fülnél kül(ön)* > *fül nélkül*)

2. Párhuzamos szavak születése

2.1. Szóhasadás hangrendi átcapással (*magyar* – *megyer*, *család* – *cseléd*)

2.2. Szóhasadás a tőváltozatokhoz kapcsolódóan (*éberen* – *ébren*, *daruk* – *darvak*, *aranyat* – *Aranyt*)

3. Egy morfémát érintő változások

3.1. A morféma hanghosszúságát nem érintő változások

3.1.1. Magánhangzó-változások

3.1.1.1. Minőségi változások (*áruk* > *árok*, *gyimilcs* > *gyümölcs*)

3.1.1.2. Mennyiségi változás (*kez* > *kéz*; *Nem bíúrok kimenni* 'nem megyek ki'; *fá* > *fa*)

3.1.2. Mássalhangzó-változások

3.1.2.1. Minőségi változások (*Tibi* > *Zsibi*, *Laci* > *Vaci*; *gyisznó* > *disznó*)

3.1.2.2. Mennyiségi változás (*nagyob* > *nagyobb*; *A kuttyát nem érdekli!* 'Nem érdek')

3.1.3. Szótagcsere (*zimó* < *mozi*)

3.1.4. Szóferdítés (másik nyelv vagy kiejtésváltozat szerinti ejtés)

3.1.4.1. Nyelvjárási ejtés (*keves* 'kevés', *légvár* 'lekvár', a katonai szlengben)

3.1.4.2. Idegen nyelv (kiolvasási) szabályai szerinti ejtés (*lízse* 'liget', *szizse* 'sziget')

3.2. Morfémányújtó változások

3.2.1. Ikerítés (*pici* > *icipici*, *gaz* > *gizgaz*)

3.2.2. Hangcsoportismétlés: *Lulu* (< *Lukács*)

3.2.3. Hangbetoldás (*stank* 'tank', *brihi* < *pihi* 'pihenő')

3.3. Morfémrövidítő változások

- 3.3.1.** Szócsonkítás (a szó/morféma eleje csonkul): *Tilla* (< *Attila*), *Lia* (< *Amália*, *Kornélia*)
- 3.3.2.** Szórövidítés (a szó/morféma vége rövidül): *tulaj*(donos); *eltáv*(ozás); összetett szóban: *gyak*(orló)tér, *gyal*(ogsági)ásó képzéses rövidülés (*Kat-i*); kváziképzéses rövidülés: *Kata*(lin) ~ *Kat-a*
- 3.3.3.** Gyorsbeszéd előidézte rövidülés (*kéne*, *kén* < *kellene*; *kelmed*, *kend*, *kee* < *kegyelmed*; *asszem* < *azt hiszem*, *nemtom* < *nem tudom*)
- 3.3.4.** Egyszerejtés (*számkivé vet* > *számkivet*, *növevény* > *növény*)
- 3.3.5.** Szóösszerántás (*csőr* < *cső+orr*, *szás* < *százados*)

HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen

KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest

KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

KIEFER FERENC (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest

KIS TAMÁS

1991. *A magyar katonai szleng szótára (1980–1990)*. Debrecen

1997. *Szemponitok és adalékok a magyar szleng kutatásához*: KIS TAMÁS (szerk.), *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. (Szlengkutatás 1. sz.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 237–96.

PAPP ISTVÁN 1963. *A szóalkotás problémái*: Magyar Nyelvjárások 9, 3–31.

SÁNDOR KLÁRA

1998. *Amiért a szinkrón elemzés foszladozik*: SÁNDOR KLÁRA (szerk.), *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYTF Kiadó, Szeged, 57–84.

2001a. *Szociolingvisztikai alapismeretek*: SÁNDOR KLÁRA (szerk.), *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYTF Kiadó, Szeged, 7–48.

2001b. *A nyelv „gyenge pontja”*: KÁROLY LÁSZLÓ és KINCSES NAGY ÉVA (szerk.), *Néptörténet – nyelvtörténet. (A 70 éves Róna-Tas András köszöntése)*. Szeged, 119–35.

SIMONYI ZSIGMOND 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. BALASSA JÓZSEF közreműködésével. Első kötet. Budapest

TOMPA JÓZSEF (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere I*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Néki 'valaki'

A kérdő névmásokból kialakult határozatlan névmások között az ómagyar korban megjelennek a *né-* előtagúak is: *néki*, *némely(ik)*, *némi*, *néminemű*, *néhány*. A *né-* elem bizonytalan eredetű. „Talán ősi örökség az uráli korból: ugyanúgy az uráli *nä 'ez' mutató névmás folytatója, mint a *neki* és a *nem*² szavak megfelelő eleme, továbbá a *ne*² tiltószó is... Ez a származtatás jelentéstani szempontból nem teljesen megnyugtató” (TESz. II. 1004). E névmások fokozatos jelentésváltozáson mentek keresztül: „az eredeti 'határozatlanság' jelentés 'egyik-másik' → több, de nem sok' jelentésre szűkült” (TNyt. I. 395). Gyakoriságuk a mai magyar nyelvben sem nagy, a *néki* 'több közül némelyik személy; manche Personen | valaki; jemand' (vö. TESz.) pedig teljesen kihalt. Ennek oka a személyes névmások részeshatározói funkciójú ragos alakjait pótló *nekem*, *neked*, *neki* stb. első magánhangzójának a megnyúlása volt, ennek eredményeképpen ugyanis a harmadik személyben zavaró alaki egybeesés jött létre: *néki* : *neki* > *nēki* : *nēki*. A nyúlás az 1400-as évek végén már általános volt. IMRE SAMU a Szabács viadalában előforduló *nek-* határozószók olvasatát a magánhangzó-hosszúság jelöletlensége miatt még csak bizonytalanul tudja jelölni: *nekik* (*nēkik*, *nékik*) 66, 108; *nekönk* (*nēkönk*, *nékönk*) 70; *neki* (*nēki*, *nēki*) 100. sor. A Festetics-kódexben (1494 előtt) viszont például a *nekem* alak 25, a *nekem* 9, a *néked* 23, a *neked* 20, a *nékiünk* 28, a *nekiünk* 24 esetben fordul elő. Legkiegyensúlyozottabb a harmadik személy: 6 *nēki* és ugyancsak 6 *neki* található (JAKAB-KISS 2001). Hozzájárulhatott az eltűnéshez az is, hogy a *némely*, az *egyéb* és a *valaki* könnyen átvették (átvehették) a *nēki* jelentését (vö. TNyt. I. 397).

A *nēki* névmás (vö. NySz., TESz.) ómagyar kori történetével részletesen foglalkozik a TNyt. (I. 393, 395, 397; II/1. 544, 546, 548, 549, 550, 552, 553, 554). Kevés új adata van, a 13 vizsgált közül kilenc megtalálható a Nyelvtörténeti Szótárban is. Új például a MünchK. 71vb6 adata vagy a SzabV. három – egyébként azonos – példája közül idézett egy.

A *nēki* névmás a korai ómagyar korból nincs adatolva, s a kései ómagyarban is csak ritkán használatos (vö. TNyt. I. 397). Az ismert ómagyar kori adatok: Oluafuk hug *neký* zoluala yftenuel | mikeppen barat bratýanak ... *neký* reppeluala ýftený belczefegnek vylagoffagara | Mýkeppen Janus Ewangelifta ... *Neký* volt senteltetet ýftentewl ~ *Quidam* loquebatur cum Deo, sicut amicus cum amico ... *Quidam* ad divinae sapientiae volabat lumina ut aquila ... *Quidam* fuit sanctificatus a Domino (JókK. 2), Meinnètec *nekihèz* a varoſba, es mōgatoç *nēki* ~ Ite in civitatem *ad quemdam*, et dicite ei (MünchK. 32rb18). SZABÓ T. ÁDÁM (1985) személyes névmásnak veszi, s a következő példát sem különíti el határozatlan névmásként, mint ahogy ezt NYÍRI ANTAL teszi (1993): Eg *nēki* valvala fiğè fat plantaltattat o zolèièbèn ~ Arborem fici habebat *quidam* plantatam in vinea sua (MünchK. 71vb6).

A többesjel általában közvetlenül kapcsolódik a tőhöz: *Nekik* azt mongák vala | hog ... *Nekik* mongýakvala hogh (DebrK. 620), No azért *nekik* erúlyenec az ó artatlanjagokert, *Egebek* kedeg vigağganac az v erdómőkneç fokjagos voltaert, *Egebek* kedeglen ... (NagyszK. 128), *Nekik* mongyaak hogy Maria magdalena volt (ÉrdyK. 176), vannak *nekýk* eth allook kezzel, kýk halalt nem koſtolnak ~ sunt *quidam* de hic

stantibus (JordK. 406), Sok kwzwlwk kyk ot ben valanak | *Nekyk* kezen *nekyk* vyzbe halanak (SzabV. 63–4), Hat valanak *nekýk* nagy chwdaba (SzabV. 143), *nekiket* zerzot vala zolgai kozzwl (DebrK. 164), az wr iften *nekyket* meg zentól, chak ew halaloknak ydeyn (ÉrdyK. 351), KIIde el herodes kyal erősseeghót hogy hogy meg gyettreneenek *nekyketh* anyazent egyhazba (ÉrdyK. 361). A KazK.-ból idézett példákban a többesjel előhangzóval kapcsolódik, s az alapszó *é-ző* és *í-ző* formában is előfordul: Mert *nekyek* űtet arcul uerik uala: *Nekyek* zakalat zaggatták uala (KazK. 76), Az zolgak közzől kegek *níkiek* menenek az edíffa neuó uarajba (KazK. 73), mindön embőrökre zalhatnak e ? ez korjagok auag cak *nekiekre* (KazK. 94).

A Nyelvtörténeti Szótárban a Teleki kódexből idézett helyen (132) a *néki* csak akkor tekinthető főnévi névmásnak, ha a szerkezetet értelmezősnek vesszük: es *nekyról* hydeglelőről ... čodalatos kepen meg gogittotrol.

Az adatok száma az 1400-as évek végéig biztosnak tekinthető és ellenőrizhető a különböző feldolgozásokból: JAKAB–KISS, Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár: JókK., BirkK., AporK., GuaryK., FestK.; NYÍRI 1993 (MünchK.). (JAKAB LÁSZLÓ szíves közlése szerint a BécsiK.-ben nem fordul elő a határozatlan névmás feltételezhető *neki* vagy *néki* alakja.)

A 16. századi kódexbeli adatokon kívül a Nyelvtörténeti Szótár még a következőket említi ebből a századból: Monda *nekykhez* ~ dixit *quibusdam* (Pesti: NTest. 162), *Nekiket* ő maga tamasztot az wr isten, *nemelyeket* a nép valasztot (Helt: Bibl. I. f2), *Nekic* liliumnac mondgyac, *nekic* sido cheresznenec (O2), *Nekiket* az wr elevenen ragatatot az egekben (Born: Préd. 292), Az isten vgian reaiok mérte a betegségek, *nekikre* korsagot, *nekikre* lólki furdalast (Mel: Sám. 212), azt El wegezwen onneth zallasokra ozolnak, *Nykyek* Nagy Ewrewmel ... *Nemelyek* Kedygh ... Nagy zomorwssaggal (Zay 1982. 69. = Monlrók III. 148), *niki* (Sylv: UT. I. 27. 51. 117. stb.).

Az idézett 32 példa között csak kilenc olyan van, amelyben a *néki* egyes számban áll. Érdekes, hogy többnyire a legkorábbi adatok (JókK., MünchK.) tartoznak ide, illetve az időben tőlük távol eső Sylvester Újtestamentum fordítása.

A 32 *néki* névmás közül 16 fordul elő magában, 13 pedig párosan (a Jókai kódexben egy adat hármas kapcsolatban). A páros szerkezetekben a névmás alakja változatlan (*néki* ... *néki*, *nékiekre* ... *nékiekre* stb). Ezekben a névmást ma a *nemelyek* ... *nemelyek*, vagy még inkább az *egyesek* ... *mások* párokkal helyettesíthetjük. Különösen fontos az a három páros szerkezet, amelyekben a már feltehetően erősen elavulóban levő *néki* mellett más határozatlan névmás áll: *nékik* ... *egyebek* (NagyszK.), *nekiket* ... *nemelyeket* (Heltai), *nékiek* ... *nemelyek* (Zay).

Csak sejtjük, hogy a *néki* névmás 16. századi adatainak számát növelni lehetne – a NySz. például Sylvester adatait stb.-vel zárta – s egy teljesebb anyag alapján pontosan követhető lenne a névmás helyettesítésének (*valaki*, *nemelyek* stb.) és eltűnésének folyamata. Ennek a tanulmányozásához is nagy szükség lenne viszont a 16. századi nyelvelmékeknek is a szótárszerű vagy legalább konkordancia listás feldolgozására. A nemrég megjelent Balassi-szótár például így növelte kettővel a *néki* eddigi adatainak a számát: Venus módjára, mikor akarja, *nekiket* vigasztal | *Nékiknek* pedig ád csak szörnyű kint nyughatatlansággal (JAKAB–BÖLCSKEI 2000).

- DebrK. = *Debreceni Kódex 1519*. Argumentum Kiadó – A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai Budapest, 1997 (Régi Magyar Kódexek 21. sz.)
- ÉrdyK. = *Érdy Kódex*. Nyelvméltár IV–V. Közzéteszi: VOLF GYÖRGY. Budapest, 1876
- JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS 2000. *Balassi-szótár*. Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 8.)
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 2001. *A Festetics-kódex ábécérendes adattára*. Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 9.)
- JordK. = *A Jordánszky-Codex bibliafordítása*. Sajtó alá rendezte és kinyomatta: TOLDY FERENC. MTA, Budapest, 1888 (Régi Magyar Nyelvméltár V.)
- KazK. = *Kazinczy Kódex*: Nyelvméltár VI. Közzéteszi: VOLF GYÖRGY. Budapest, 1877
- MünchK. = NYÍRI ANTAL (Szerk.), *A Müncheni Kódex 1466-ból*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971
- NagyszK. = *Nagyszombati Kódex*: Nyelvméltár III. Közzéteszik: KOMÁROMY LAJOS–KIRÁLY PÁL. Budapest, 1874
- NYÍRI ANTAL (szerk.), 1993. *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár... I–III*. Budapest, 1890–1893
- SzabV. = IMRE SAMU: *A Szabács Viadala*. Budapest, 1958
- SZABÓ T. ÁDÁM 1985. *A Müncheni Kódex [1466] A négy evangélium szövege és szótára*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976
- TNyt. I = BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991
- TNyt. II/1 = BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992
- ZAY FERENC 1982. *Az Landor feyrwar el wezessenek oka...* Közzéteszi: KOVÁCS ISTVÁN. KLTE, Debrecen

Egy lexikográfiai fölmérés tanulságaiból

1. A nyelvjárások kutatásának nálunk is, másutt is a nyelvjárási szókincs gyűjtése és szótárszerű közzététele az egyik korai s napjainkban is eredményesen művelt területe. Így van ez más országok dialektológiájában is. Tájszótárak – általánosak és/vagy helyiek – készülöben vannak a magyar nyelvterületen, de úgyszólván minden európai országban. Emiatt, valamint a lexikográfia fejlődésének is köszönhetően a regionális lexikográfia több kérdése elhúzódó vita tárgya a magyar nyelvudományban. A jelen közlemény ehhez a vitához, véleménycseréhez kapcsolódik. Egy fölmérés kínálta néhány tanulság közlésével bizonyos szóban forgó lexikográfiai kérdések megoldását kívánom elősegíteni.

2. A legfontosabbak természetesen minden szótárban az adatok és az információk. Fontos, ehhez képest azonban mégiscsak kevésbé lényeges kérdés az információk közlés módja. A következő lehetőségekkel élhetünk: 1. adatközléssel, 2. szöveges, illetőleg szövegszerű leírással, 3. rövidítéssel, 4. szimbólummal és 5. (az első négyhez viszonyított) nem-jelöléssel.

Kérdőíves vizsgálatom központi kérdésköre a tájszótárak lexikográfiai szereltsége volt, különös tekintettel a tájszavak típusának és társadalmi érvényének jelölésére, illetőleg a jelölés mikéntjére (érdemes-e jelölnünk őket, s ha igen, tanácsos-e azt szimbólumokkal tennünk). A fölmérést 2001-ben és 2002 fordulóján végeztem. 150 adatközlő töltötte ki a kérdőívet. 50 adatközlőm egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszéken oktató kolléga (budapesti és pozsonyi), illetőleg az MTA Nyelvudományi Intézetének (az Új Magyar Tájszótárnak) a munkatársa volt, 100 pedig magyar szakos ELTE-hallgató volt, valamint az ELTE Magyar Nyelvudományi Doktori Iskolájának volt a hallgatója. A kérdőív nyolc szócikkből álló kis tájszótári mutatót tartalmazott három változatban. Mindhárom változat tartalmazta, illetőleg kifejezte valahogyan a következőket: 1. a tájszó típusát, 2. a tájszó társadalmi érvényét, 3. a tájszó szófaját, jelentése(i)t, 4. a címszót, illetőleg a tényleges nyelvjárási szóalak fonetikus írásmódú megjelenítését. A kérdőív az első két jelenségekört állította a vizsgálat középpontjába (tájszó típusa: valódi, jelentésbeli, alaki, népnyelvi és a tájszó társadalmi érvénye: kihalt, visszaszorult/visszaszoruló, terjedő, általánosan ismert/használt). Az első szócikk-típusban nem voltak szimbólumok, nem volt jelölve a tájszavak típusa, az alaki tájszavak is szócikket kaptak. A szavak társadalmi érvényét körülírtam. A másodikban és a harmadikban az alaki tájszavak nem kaptak szócikket, voltak viszont szimbólumok: a másodikban a címszó után, a harmadikban a címszó előtt. A következőkről van szó: * = valódi tájszó, A = alaki tájszó, J = jelentésbeli tájszó, N = népnyelvi szó, illetőleg: † = kihalt, ↓ = visszaszorult/visszaszoruló, † = terjedő, az utóbbi három hiánya pedig = általánosan ismert/használt. Az adatközlők egy része két típust is megjelölt, illetőleg két típus kombinációját tartotta a legjobbnak. (A nyelvi adatokat a Koppány menti tájszótárból vettem, egy esetben neologizmusnak tüntetve föl a szótárban nem minősített szót.) Adatközlőimnek ezúton is köszönetet mondok. Többen észrevételeket fűztek a tájszómutatóhoz, megokolva véleményüket, választásukat. Név szerint is megemlítem külön köszönetem kifejezésével következő válaszadóimat: Balogh Lajos, Fiers Márta, Hajdú Mihály,

Juhász Dezső, Mártonfi Attila, Mátai Mária, Ördög Ferenc, Paládi-Kovács Attila, Pusztai Ferenc, Zilahi Lajos.

3. Lássuk a számszerű adatokat, s a belőlük levonható, számunkra fontos következtetéseket! Következzék a táblázat!

	tanár/kutató	egyetemi hallgató	összesítve
1. típus	23 = 46%	5 = 5%	28 = 18,6%
2. típus	24 = 48%	81 = 81%	105 = 70%
3. típus	3 = 6%	14 = 14%	17 = 11,3%

A válaszokból az derült ki, hogy a tájszavak társadalmi érvényének és a tájszótípusoknak a jelölését nem ellenezte senki. Kiderült továbbá, hogy a – nyelvészeti proszemináriumot végzett, tehát a tájszótárral mint szótártípussal ismeretségbe került – egyetemi hallgatók körében a szimbólumok alkalmazása jóval népszerűbb, mint a kutatók és egyetemi oktatók körében, másrészt (ennek ellentett előjelű megerősítéseként): a szimbólum nélküli változatot a diákok nem tartják követendő megoldásnak (a száz adatközlőből mindössze öten választották az 1. típust). A felhozott érvek szerint a szimbólumos jelzések gazdaságosabbá, egyszerűbbé, gyorsabbá teszik a szótár használatát. Megfogalmazódott az is, hogy a szimbólumokkal történő kódolás előnyös a számítógépes feldolgozás, illetőleg a hely-, a karaktertakarékosság, tehát a költségvetés szempontjából. Az 1. változat ellen szóló érvként említik többen, hogy a terjedelmet megnöveli. A számítógépes feldolgozást emlegetők helyesnek tartják a szimbólumok alkalmazását, hozzátéve azonban, hogy megfelelő kódrendszer, illetőleg program alkalmazásával a hagyományos kivitelezésű tájszótárak is különösebb nehézség nélkül előkészíthetők a közvetlen számítógépes feldolgozásra. A fölmérés fontos tanulsága az, hogy a véleménynyilvánítók egy része úgy véli, a tájszótáraknak lehetőség szerint olvasmányosnak kell lenniük abban az értelemben, hogy azok is, akik csak hébe-hóba veszik kézbe őket egy-egy szót keresve vagy csupán tallózó szándékkal szemlélődve, ne kelljen a jelek magyarázatának keresésével és tanulmányozásával tölteni idejüket. Az 1. típusra adott voksok mutatják ezt: az adatközlők majdnem ötöde, 18,6%-a vélekedett így (a tanárok, kutatók 46%-a, a diákoknak pedig 5%-a). Pótlólagos érvként fogalmazódott meg, hogy a tájszótárak bármennyire is nyelvészeti alkotások, figyelembe kell venni azt is, hogy a használói kör nem lebecsülendő része nem nyelvészekből verbuválódik, s tőlük nem várható el a nyelvész körökben jól ismert vagy legalábbis nem zavaró jelek ismerete. Olyan vélemények is megfogalmazódtak, hogy a laikus olvasókat a szimbólumokkal jelölt kategóriák valószínűleg kevésbé érdeklik, ha egyáltalán érdeklik. Ezért a számukra érdektelen szimbólumokon bizonyára könnyen átsiklanak, mivel őket a konkrét nyelvi adatok (szóalak, jelentés, megjegyzések) érdeklik. Megfogalmazta egyik kutató adatközlő az a véleményt, hogy a sok szimbólum miatt nem lenne eléggé szótárszerű a tájszótár. De megfogalmazódott az is, hogy a szimbólumokkal és rövidítésekkel szemben a szöveges megoldás bizonyos esetekben tartalmasabb, pontosabb, képes kifejezni árnyalatokat is. A „Már csak néhány idősebb adatközlő használja” vagy a „Csak az iskolások nyelvhasználatában fordul elő”-féle megjegyzések az „archaizmus”, illetőleg „neologizmus” szimbólumos vagy rövidítéses jelölésével szemben többletinformációt hordoznak. Jegyezzük meg azonban: itt nem a vagy : vagy esetével van dolgunk. Ugyanis ha a gyűjtő/szótáríró meg-

bízható módon tud differenciált minősítést adni, akkor azt megteheti a szimbólumos vagy rövidítéses minősítés kiegészítéseként, pontosításaként. Tudniillik abból kiindulnunk nem lehet, hogy minden tájszó társadalmi érvényéről olyan részletes ismerete lesz minden tájszótárírónak, hogy az archaizmus és neologizmus kategóriájában az imént idézett módon s következetesen differenciálni tud.

A fölmérés azt mutatja, hogy az adatközlők körében a formalizmuskerülő attitűd nem elhanyagolható arányban jelen van. Ezt igazolja részben az a tény is, hogy a válszadók mintegy ötöde vélekedett úgy, hogy a legjobb megoldás a második és az első típus kombinációja volna. Nem csak nálunk van így: HAB-ZUMKEHR szerint a „titokzatosnak tűnő jelek formájában” közvetített információkat a szótárforgatók többé vagy kevésbé figyelmen kívül szokták hagyni (Deutsche Wörterbücher. Berlin, New York, 2001: 25). Hangsúlyozandó persze, hogy ez elsősorban nem a kutatókra, hanem a laikusokra vonatkozik. BALOGH LAJOS joggal észrevételezte, hogy a tájszótárak többsége ma már nem az Akadémiai Kiadónál jelenik meg, hanem általában önkormányzatok, illetőleg civil szervezetek támogatásával. Az önkormányzatok pedig a támogatás fejében példányokat szoktak kérni, és azokat osztják szét településük lakói között. Ettől függetlenül is a tájszótárak potenciális olvasói között bőven lehetnek, sőt vannak tapasztalataink szerint laikusok. Ebből pedig az következik, hogy a tájszótáríróknak erre is érdemes figyelemmel lenniük. Elsősorban a laikus szótárhasználókra gondolva BALOGH LAJOS is úgy véli, hogy a szimbólumok helyett a könnyebben megfejthető rövidítések használata előnyösebb volna, mondván, nem szívesen lapoz a könyv elejére az olvasó a szimbólumok feloldását keresve. A fölmérés adatai egyértelműen igazolják, hogy az adatközlők 88,7%-a elutasítja a szócikkeknek nem a címszóval, hanem jellel vagy jelekkel való kezelését. A szimbólumoknak, jeleknek a címszót követő használatát viszont az adatközlők 70%-a elfogadja.

4. A mondottak világossá teszik azt a dilemmát, amely elé kerül mindenki, aki tájszótár készítésére adja a fejét. Dönteni kell, hogy elsősorban melyik olvasói réteget célozza meg: a nyelvi műveltség bizonyos szintje fölött állókat vagy nyelvészetileg laikusokat. Ha az előbbit teszi, akkor olyan kritériumok szerinti információkat is ad, amelyek a laikusok számára nagy valószínűséggel érdektelenek (például a tájszavak típusai). A tájszótárak adatai és információi, minősítései természetesen mindkét esetben meg kell, hogy feleljenek a leíró adekvátság követelményének.

A fölmérés megerősített ama véleményemben, hogy a leginkább javasolható tájszótártípusnak azt tekintsem, amely a nyelvészeti elvárásoknak megfelel, amely a minél nagyobb nyelvtudományi felhasználhatóságot szem előtt tartja. A különböző információk lexikográfiai megjelenítésében azonban valóban érdemes tekintettel lenni a laikus olvasókra is. Egyrészt tehát mértéket kell tartani a szimbólumok alkalmazásában, másrészt lehetőség szerint motivált, tehát bizonyos fokig kifejező, ezért könnyen megjegyezhető jelekkel, illetőleg rövidítésekkel tanácsos dolgoznunk. Magam ilyennek gondolom a tájszavak típusának jelölésében a következőket: V = valódi, J = jelentésbeli, A = alaki (tájszó), illetőleg a valódi tájszó két altípusának ilyen jelölését: Vt = tulajdonképpeni, Vn = névbeli, szinonim értékű (tájszó). Ami pedig a tájszavak társadalmi érvényének a jelölését illeti, nem betűjelek, hanem szimbólumok használatát tartom célszerűnek, így: † = kihalt (mindenki számára ismert, egyértelmű szimbólum), ‡ = archaizmus (mert „leszálló ág”-ban van), † = neologizmus (mert „felszálló ág”-ban van). Úgy vélem, ennyi és ilyen szimbólum és betűjel még a tőrési határ alatt van, hiszen nem sokat kell memori-

zálni, s megfejtésükben több-kevesebb motiváltságuk a szótárforgatók segítségére van. Ennek ellenére tanácsos volna a szimbólumok és rövidítések jegyzékét kihajtható lapon közölni, hogy azoknak az olvasóknak is, akik tájszótárt ritkán vesznek kézbe, ne kelljen időt fecsérelniük a feloldások megkeresésére. A kutatók szempontjából mindenképpen fontos volna, hogy a tájszótárírók azonos jelöléseket használjanak.

(A kérdéskör tágabb összefüggésű és részletesebb elemzését „Tájszótárírás és tájszótárak” című, a Magyar Nyelvőrben közzeendő tanulmányomban adom meg. Ebben közlöm a problémakörhöz kapcsolódó további felhasznált irodalmat is.)

Kornyané Szoboszlai Ágnes

„[...] emberek, kevés beszédűek, örökké komolyak;
örökké tusakodók erdővel, hegyekkel, a nagy nehéz élettel”
(Kós Károly: *Hármaskönyv*, 467)

Kós Károly „tusakodása”

„Ha azt mondjuk: Kós Károly, önkéntelenül is Erdélyre gondolunk, [...] hegyes-völgyes tájakra, komor fenyvesekre és napsütötte havasi pojánákra [...] gondolataink [...] a Kalota, Körös és Nádas mentén elterülő különös színfolton, Kalotaszegen állapotodnak meg, melyet Kós emelt be irodalmunkba [...] Kalotaszeg nélkül egyszerűen elképzelhetetlen Kós Károly művészete” – írja VARRÓ JÁNOS (KÓS 1973: 5).

A családomnak és nekem pedig elképzelhetetlen Kalotaszeg Gergely Piroska és férje, Benedek Gergely (alias Gerő) szíves vendéglátása és szakavatott kalauzolása nélkül, pl. Magyarvalkón Piroska adatközlőjénél, Kati néninél meg a régi szép „valkai” templomban.

Az alábbi gondolatok csak érintik a Kós Károly-i életmű két kulcsszavának (*tusakodás*, *tusakodik*) problémáját, de remélem, egyszer lesz még alkalmam, terem és időm részletes vizsgálatukra. (Most, hogy a Piroska tiszteletére belekezdtem, a mondandóm felénél járva a megengedett terjedelem háromszorosánál tartottam.)

Kós Károly élete tele volt küzdelemmel, nehézségekkel, aki „Ady nemzedékéhez tartozott, de nála fél évszázaddal többet ért meg abból, ami magyar és erdélyi emberre a politikából méretett” (Kós Károly 94 éve: KÓS 1969: 5).

A *tusakodás* 'elki küzdelem, küszködés, belső vívódás', ill. a *tusakodik* 'lélekben küzd, küszködik, belsőleg vívódik' jelentésű szavak annyira jellemzővé váltak az íróra, annyira jellemző volt ábrázolt alakjaira, hogy a róla szóló írásokban is előfordul.

Többek között SAS PÉTER is az író jellemző szavával él az első, katotaszegi embe-
rekről szóló novellájáról írva: „Megelevenítő erővel mutatja be Kalotaszeg egyes részeit, az itt élő, a földdel, egymással örökösen *tusakodó* embereket” (Kilenc évtized: KÓS 1983: 268). (Ez a novella először *Emberek a havas alatt*, majd *Kidőlt a kereszt* címmel jelent meg. Itt és a következőkben is az én kiemelésem. K. Sz. Á.)

Az író szépirodalmi alkotásaiból, esszéiből és publicisztikájából gyűjtött példáim többségében a *tusakodás*, *tusakodik* a fentebb említett jelentésben fordul elő. Az idézendő helyek azt is igazolják, hogy a szavakhoz igen erőteljes pozitív stílusérték, komor ünnepelesség társul.

Az író *Kérdeztek: válaszolok* c. írásának *Ars poetica* fejezetében olvassuk, hogy a gyermek, a mesét mondó anya „és a mai idők gyermekeszerű, primitív népeinek mesemondói egyaránt igénylik a mesét. Ezeknek azonos a tárgyuk: harc, *tusakodás*, munka az életért, a megélhetésért, az érvényesülésért, a hatalomért, a dicsőségért, a boldogságért, a becsületért, az igazságért, a hazáért” (KÓS 1969: 242). A jól ismert és nagyra becsült harcostárs, Ady Endre apjáról írja: „Tudom, hogy egész életében keményen viaskodott a

földdel az életért; tudom, hogy örökké perlekedett és *tusakodott*” (Ady Endre szülőföldjén: KÓS 1969: 75).

Lássunk a továbbiakban szépirodalmi művekből származó példákat!

„A te hites urad édesanyja az én édesnéném volt. Az is itt *tusakodott* ezen a tagon, ezen a portán” (A Gálok. uo. 292). „Jankó a Pojánán élt, Gyurka Monostoron *tusakodott* a földdel” (Varju nemzetség. uo. 571). „A havasi ember élete mindennapi *tusakodás* az étellel, és éjjel-nappal minden dolgában ott tudja maga mellett a halált” (uo. 487). Valószínűleg a „maga mellett tudott halál” eredményezi, hogy a halálküzdelem szava is többnyire a *tusakodás/tusakodik*. „[...] lám, a gyermek itt *tusakodik* a halállal (Varju nemzetség. uo. 559). „Varju János megfordult. – Nincs már közel a halál. De – tette hozzá, nagy *tusakodás* volt” (uo. 415). „Küszködött, *tusakodott* erősen” [Varju János a halállal] (uo. 552). „Messziről kínos vonítás hallatszott. A karóba húzott pórok *tusakodtak* a halállal” (Budai Nagy Antal históriája: KÓS 1969: 348). „Az urak néma mozdulatlan-ságban állanak. És aggodalmasan, mert tudják, hogy a magyarai Nagyúr most megint keményen *tusakodik* az örök aratóval, aki talán már itt van közöttük, és számon veszi az ő gabonáját, ha vajon érett-é, hogy levághassa” (KÓS 1993: 15). „S [...] Gyula vajda egy hétig gondolkozott, *tusakodott*, és emésztette magát” (uo. 165). „S nekem nem kell a halál nyugodalma, de *tusakodom*, hogy építhessem ez országot az én maradékaimnak és a ti maradékaitoknak, ahogy azt nekem az én Istenem parancsolja” – mondja István, az országépítő (uo. 264).

Természetesen vannak olyan példák is a gyűjtött anyagomban, amelyekben a *tusakodás/tusakodik* valódi harcot, küzdelmet jelent, de ezek száma a kisebb. Először lássunk egy olyan példát, amelyben együtt van az elvont és a konkrét jelentés. „Folyt, folydogált a beszéd és megelevenedtek sorban a réges-régen porladók. Közénk keveredtek, ittak a borunkból és beszélgettek velünk és mi velük együtt *tusakodtunk*, hol kopjával, hol erdővágó baltával, hol ekével, hol nehéz szóval csupáncsak” (A kereszt: KÓS [1934]: 233). De a következőkben már véres a *tusakodás*. „Volt egy ember [...] az valami furcsa és hihetetlen mesét tudott arról, hogy miért is volt az éjszaka *tusakodás* Lóna és Fenes között” (Varju nemzetség: KÓS 1969: 455). „Halálos *tusakodás* kezdődött. Az emberek ütöttek, vágtak, haraptak, egymás torkát fogták és ordítottak” (uo. 587). „Oda temették [Maksait] a nagy fenyőfa alá. Gáspár mellé és öreg Varju János mellé. És a nyitott sírba [...] belélttek mind, akik azon az éjszakán mellette *tusakodtak* (uo. 594). „S hogy akkor az Aba urak is kardot vontak, reájuk támadtak, velük megharcoltak és győzedelmeskedtek [a kassaiak] ... Sokan estek el a *tusakodásban* katonákban és polgároknak is” (Nagyurak: KÓS 1973).

A konkrét harcot, küzdelmet sok más szó fejezi ki, pl.: a *dúl*, a *dulakodik*, a *megharcol*, a *megszáguld*, a *megtipor*, a *száguld*, *tipor*, a *tülekedik*, a *verekedik* vagy a *viaskodik* ige, ill. néhányukból képzett főnév (*dulakodás*, *tülekedés*, *verekedés*). „[...] egy hét múlva vidáman *dúljuk* a német földet” (Az országépítő: KÓS 1993: 275). „Azután négy hónapig nyargalta és *dúlta* [István király] a cár birodalmát” (uo. 240). „A testőrök még *dulakodnak*, de egyes csapatokban csak, rendjük összetörve” (uo. 126). „Hogy [a fejedelem] a budai pasát egyszerűen megtámadta, beszorította a hódoltsági gránicon túlra és ott *harcoltak meg*” (Varju nemzetség: KÓS 1969: 575). „Ez esztendőben rendet kell csináljak ebben a tartományban, még ha *megtiprom* is mindet” (Az országépítő: KÓS 1993: 292). „Bese Tamás [...] valamikor a vajda zászlójával Ausztriát és Morvát *száguldotta*,

meg Bosznaországot” (Budai Nagy Antal históriája: KÓS 1969: 333). „Télen-nyáron *tü-lekedünk* a bajor katonákkal” (Az országépitő: KÓS 1993: 120). „De a végén mégis az lesz, amit karddal és nyíllal és kopjával végeznek el vidáman *verekedő*, szilaj legények, ott kinn a véres páston” (uo. 21). „Nagy *verekedés* volt, s a besenyő megfutott” (uo. 33). Csanád tudta, hogy [...], most csak futni lehet, nem *viaskodni*” (uo. 198).

A *tusakodás/tusakodik* a *tusa/tusázik* szópárhoz viszonyítva régebbi, hiszen a TESz. szerint „A *tusa* Kazinczy nyelvújítási elvonása a *tusakodik*ből; a *tusázik* származék feltehetően szintén tőle való”. Ha ezt a tényt nem ismernénk vagy figyelmen kívül hagynánk, a Kós Károly-i szövegekben akkor is feltétlenül régiesebbnek éreznénk a hosszabb változatokat. Nemcsak ennek a szópárnak a hosszabb változatát kedvelte, hanem ha volt lehetősége választani, szívesen élt a hosszabb szavak adta lassító hatással a stílus ünnepléysége, archaikussága érdekében. Idézetek nélkül sorolok fel az általa kedvelt és előnyben részesített hosszabb változatokból: *bizonyosan, csendesség, csudálatos, győzedelmeskedik, hévséges, igazság* ’igaz’ jelentésben, *nagyságos* ’nagy’ jelentésben, *szépséges, vénséges*.

A tájszótárak tanúbizonysága szerint a nyelvterület keleti felében mint nyelvjárási szó is megtalálható a *tusakodás/tusakodik*, míg az ÉSz. szerinti minősítése régies, ill. választékos. A stílushatás forrásait kutatva érdemes megnézni, hogy Kós Károly kiktől tanulva alakította ki műveinek nyelvezetét. „[...] miután írói nyelvemet egyrészt a kalotaszegi népnyelv és a székely népballadák, másrészt az egykori Szenczi Molnár Albert, Heltai Gáspár, Mikes Kelemen és Arany János, illetve a korosztályombeli Ady Endre és Móricz Zsigmond formálták ki, jórészt történelmi tárgyú meséim nyelvezetének kialakítása nem volt számomra probléma” (Ars poetica: KÓS 1983: 13–14).

Gergely Piroska születésnapjára harmincévésnél öregebb barátságunk okán és jogán, szeretettel kívánva sok egészséges és eredményes „tusakodást” a tudományban és az élet minden területén, megírtam a fentieket Debrecen városában, az Úr 2002. esztendejének április havában.

BENKŐ SAMU 1978. „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni” – *Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

KÁROLY SÁNDOR 1972. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

1997. *Kós Károly archaizálása* (Kézirat)

1998. *Nyelvi-stilisztikai megjegyzések Kós Károlyról és a Varju nemzetségről*: SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.), *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 194–214.

KÓS KÁROLY műveiből

[1934] *Kalotaszeg*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár

1969. *Háromskönyv – Szépirodalom, publicisztika, grafika*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest

1973. *Kalotaszegi krónika – Hét írás*. A bevezető tanulmányt Varró János írta. Kriterion Kiadó, Bukarest

1983. „Kőből, fából házat... igékből várat” (In *memoriam Kós Károly 1883–1983*). Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte és utószót írta SAS PÉTER. Magvető Kiadó, Budapest (A kötet első részében válogatást találunk Kós Károly műveiből, a második részben kaptak helyet az emlékező írások.)

1993. *Az országépitő*. Magyar Könyvklub, Budapest

SAS PÉTER (szerk.) 1984. *Kós Károly emlékezete (Születésének 100. évfordulójára)*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre

Kovács Mária

Palóczy László nyelvhasználatának főbb jellemzői 1846-os hivatalos levelei alapján

Palóczy László életműve egy csekély részének nyelvi szempontú megközelítésére a választásom azért esett, mert bár Miskolcon tiszteletére utcát neveztek el a belvárosban, hosszú közéleti pályafutása, Borsod vármegye XIX. századi életében betöltött igen jelentős és hosszan tartó szerepe ma már kevéssé él a köztudatban. Közéleti tisztségei közül csupán a legfontosabbakat említve is igen terjedelmes a lista: a vármegye főjegyzője, másodalispánja, négy országgyűlésen követe, a reformellenzék aktív személyisége, továbbá a miskolci református egyházközség segédfőgondnoka. Igen sokrétű és szerteágazó közéleti aktivitása, a reformkori országgyűléseken kifejtett tevékenysége alapján méltán vélhetjük, hogy a kiváló politikusokban és szónokokban gazdag korszak jelentős közéleti szereplőinek másodvonalában mindenképpen fontos helyet töltött be országos ügyekben is. Palóczy László azonban élete során mindvégig lelkes miskolci lokálpatriótaként szolgálta a város ügyeit is.

Hosszú pályafutását, de nyelvét, stílusát is meghatározta, hogy Miskolc és Borsod megyei középnemesi református családban született, tanulmányait Sárospatakon végezte, s már fiatalon Borsod vármegye szolgálatába állt. Meg kell említenünk, hogy fiatal korában költészettel és irodalmi lap kiadásával is próbálkozott, de ez irányú tevékenysége nem volt túlságosan sikeres (FAZEKAS 1998: 10).

Íráskészségének és kitűnő szónoki adottságainak a rendi országgyűléseken vette hasznát. Kortársai csodálták szuggesztív beszédeit, s hamarosan az országgyűlés egyik vezérszónoka lett. Széles körű jogi és történelmi ismereteire támaszkodó, a klasszikus retorika szabályai alapján építkező beszédei méltán tették ismertté nevét. Országgyűlési Tudósításaiban Kossuth is megemlítette Palóczy „kitűnő tollát” (Fazekas 1998: 11). De a törvényjavaslatok, feliratok megfogalmazásában is jelentős szerepet vállalt. S méltán volt arra is különösen büszke Palóczy, hogy elsőként írt magyarul törvényeket a magyaroknak. 1848. július 4-én elmondott beszédében így írt erről:

„...én valék azon szerencsés, de keveset mondék, minden valaha éltek közt is a legszerencsésebb magyar polgár, ki az 1832–1836. évi országgyűlés alatt, mint választva volt akkori jegyző, legelső írtam magyar nyelven Magyarország törvényeit.” (Közlöny, 1848. 26. sz. /július 5./ 102–103)

Az országgyűlések szüneteiben pedig a vármegye, a város szolgálatában munkálkodott, s rendeletek, iratok megfogalmazójaként, hivatalos és magánlevelek szerzőjeként bőséges iratmennyiséget hagyott az utókorra. A nemzetünkhöz, s városunkhoz is ezer szállal kötődő, s a XIX. századi Miskolc környékének nyelvét beszélő Palóczy nyelvhasználatának főbb jellemzőit három, 1846-ban a miskolci református egyházközség főgondnokaként írt hivatalos levele alapján mutatom be.

Az 1. levél az egyház megyei székének szól a haláleset miatt megüresedett ülnöki tisztségek betöltése ügyében. Palóczy terjedelmes levelében arról kívánja meggyőzni az egyház vezetőit, hogy a főjegyzőség és az ülnöki feladat egymást nem kizáró, hanem természetüknél fogva közeli funkciók. Hosszasan érvel a két hivatal együttes viselésének lehetősége mellett. Nyilvánvalóan személyes érintettsége (a levél írásakor az egyház me-

gyei főjegyzője volt) is magyarázza, hogy a levél hivatalos volta ellenére is helyenként érezhetően szenvedélyesen érvel igaza mellett.

A 2. levélben Palóczy a gyülekezet főgondnokaként az egyházi kerületi eljárás területnek számol be a gyülekezet régi óhajának, az írni-olvasni már tudó leányok oktatására szolgáló intézetnek a felállításáról. A leánynevelő intézetet önerőből valósították meg, s az intézmény 1846. szeptember 1-jén nyitotta meg kapuit a növendékek előtt.

A 3. levélben a gyülekezet könyvtárának rendbetétele érdekében tárja föl a feltanodai könyvtár helyzetét. Szorgalmazza a könyvtárterem felújítását, a szanaszét heverő könyvek rendszerezését, új polcok beszerzését, hogy a könyvtár valóban használható legyen.

A levelek közös jellemzője, hogy szerzőjük kedveli a többszörös szó szerkezeteket, a bonyolult, sokszor nehezen követhető, sok tagmondatból álló összetett mondatokat. Ezek alkalmazása a hivatalos stílus jellemzője, sok esetben nehezíti a megértést. Szintén a levelek hivatalos jellege miatt fordulnak elő viszonylag nagy számban jogi és az egyházi élettel kapcsolatos szakszavak (*eklézsia, ülnök, főjegyző*), olykor latin kifejezések (*acta correnca, ante acta, contradinstigváltak*), bár ez utóbbiak száma nem túl nagy.

A hivatalos levél formai jellemzői megtalálhatók Palóczy leveleiben. Megszólításai a kellő udvariasságot, tiszteletet tükrözik, megfelelnek a kor kívánalmainak. Valamennyi levelében nagybetűvel írja a megszólítás elemeit: „Fő Tiszteletű Egyházi Kerület”; Nagy Tiszteletű Egyház Megyei Szék”; „Tekintetes Egyházi Tanácsnok és Választmányi Elnök Úr, Szívesen Tisztelt Uram!”.

A levelek felépítésére jellemző, hogy a főbb gondolati egységek mentén tagolódnak, ezáltal megkönnyítik az áttekintést a szerző igen apró betűs és időnként nehezen olvasható írásképét is ellensúlyozva kissé. Szintén udvariasak és tisztelettudók a levélzáró formulák is: „A Fő Tiszteletű Egyházi Kerületnek alázatos tisztelő szolgája”, „A Nagy Tiszteletű Egyház Megyei Széknek alázatos hív szolgája! A Tekintetes Választmányi Elnök Úrnak alázatos szolgája”. Túlságosan választékosnak ugyan nem nevezhetők, hiszen mindegyikük az „alázatos szolgája” kifejezésre épül.

A hivatalos stílusnak a levélben megtalálható nyelvtani sajátosságai:

a) A szófajok tekintetében legfeltűnőbb jelenség a kötőszók speciális használata. Elég nagy számban, sokféle kötőszó fordul elő a levelekben. Funkciójuk azonban a mondatrészek és tagmondatok kapcsolásán túl gyakran a szöveg tagolása is, sőt a figyelemfelkeltés, nyomósítás, a lényegi gondolat kiemelésének eszközeiként is előfordulnak. Az 1. és a 2. levélben is megtalálható az *azonban* kötőszó felkiáltó jellel egy új bekezdésbe tagolt, lényeges gondolatot megelőző, mintegy figyelemfelhívó szerepben önálló mondatként. (Utána kisbetűvel folytatja a szöveget.) Ugyanabban a szerepben megjelenik az *ugyan is* (1, 3), *ha tehát* (1), *így* (1) kötőszó is. A tagmondatkapcsoló szerepű kötőszók halmozása különösen a 3. levélre jellemző: „*hogy ha és a' mikor*”, „*hogy ha és amennyiben*”. Gyakori a levelekben az *azon, ezen* nyomatékosító mutató névmás használata: *azon esperesi levél* (1), *azon határozat* (1), *azon hivatalok* (2)... Meglepő módon azonban a hivatalos nyelv gyakori névutóhasználatát nem jellemző Palóczy leveleire. A szövegekben csak a köznyelvihez hasonló mértékben és a szükséges mennyiségben fordulnak elő névutók: *meghalálozás miatt* (1), *gyülekezetünk előtt* (2). A kortársak, így Kossuth hivatalos leveleiben is erőteljesebben érzékelhető a névutóhasználat (vö.: SZATHMÁRI 2001: 459).

Az igekötő előfordulásának a maitól eltérő sajátossága az *elválaszt vmivé* többszöri előfordulása: *ülnökké elválasztatik* (1), *nem választand el ülnökké* (1). Mai nyelvérzékünk szerint az ige ebben a jelentésében a *meg-* igekötőt igényelné.

b) Alaktani sajátosságok. A levelekben következetes a számnévi jelző utáni többes szám: *több Eklésiák* (1), *többféle hivatalok* (1), *3000 darab könyvek* (3) használata. Palóczy jogi tanulmányokat folytatott, nyilvánvalóan jártas volt a latin nyelvben, így ezt a jelenséget a latin pluralis hatásával magyarázhatjuk. Az ebben a korban még élő *-and/-end* jeles jövő időre is találunk példát: *...nem választand el* (1), *meg testesülend* (2), *úgy talállandja* (3). Gyakorik a ragos főnevek *-i* képzős származékai: *természetéveli* (1), *előléptetésekeni* (1), *szárnyaivali* (2), *téglávali* (3). Előfordulnak *-i* képzővel névutók és névmási határozószók is: *e tárgy feletti* (1), *kik általi* (1), *előttüki* (3). A képzésnek ez a formája a XIX. század nyelvhasználatában nem minősült normasértőnek.

A melléknév fokozásának a maitól eltérő formája fordul elő kétszer is a 2. levélben: *nagyobb szerű nevelő intézet*, és a *nagyobb szerű intézet* szerkezetekben. Ezek az alakok is azt erősítik, hogy a *-szerű* utótag képzővé válása sajátosan XX. századi jelenség. A XIX. századi beszélő nyelvhasználatában ugyanis még nem minősül toldalékmorfémának. Ezt támasztja alá a különírás is.

c) A mondattani sajátosságokat vizsgálva feltűnik, hogy gyakorik a bonyolult szerkezetű többszörösen összetett mondatok. Ugyancsak jellemző a személytelen szenvedő szerkezetek használata: „*Eljutván hozzánk is azon Esperesi hivatalos kör irat – mi szerint, a' vélnk testvér több Eklésiák között mi is arra szólítatunk fel...*” (1). Előfordul a *-va/-ve* képzős, létezés szerkezet is ebben a szerepben: „*...a' folyó újj iratok a' fő jegyzőnek elnökileg előre ki vannak adva, az elébbi iratok pedig mind hivatalánál fogva a' levél tár őrije kezei alatt lévén*” (1), „*'s a' Magyar Nemzetiség terjesztésére lesz meg feketteve*” (2).

A sok tagmondatból álló összetett mondatok szerkesztésére jellemző a már említett kötőszóhalmozásos kapcsolás, amely a többszörös alárendelés, ill. a tagmondatok egymásba ékelődésének jelölője is. A bonyolult szerkesztés ellenére Palóczy minden írásában érezhető az a törekvése, hogy leveleinek címzettjei értsék és megértsék mondandóját. Gyakran ezért fejti ki túlságosan is részletesen, aprólékos gonddal magyarázva érveit, felvetéseit. Különösen az első levél bővelkedik igen alapos, részletekbe menően kifejtett érvekben.

Palóczy helyesírása a levelekben alapvetően megfelel az 1832-es szabályzatnak. Megszólításai, tulajdonnevei nagy kezdőbetűsek, de így írja az *Egyházi* melléknévet mondat közben is, továbbá így fordul elő a *Magyar Nemzetiség* szintagma is, vélhetően annak fontossága miatt. Idegen szavak esetén követi az átadó nyelv (a latin) helyesírását: *philológiai* (1), *contradistingválta* (1). Írásjeleket bőven használ: közbevetéseit zárójelbe teszi: (*ami azzal egyre megy*) (1), (*mint ilyen*) (1), a mondatok tagolására vesszőt, pontosvesszőt használ. A mondatok végét azonban nem ponttal, hanem vesszővel, olykor kiskötőjellel jelzi. A mondatvégi írásjelek közül a felkiáltójelet gyakran kötőszó után nyomatékositás, kiemelés céljából alkalmazza. Kevés rövidítés fordul elő a levelekben, ilyen: a *Tisztó.* – 'tisztelendő' és a *Tiszt.* – 'tisztelt'.

Következetesen használja a szerző a *s* kötőszó előtt és az *a* névelő után a betűpótló hiányjelet: 's, a'. Ragpótló szerepében is előfordul: *közbe*'.

A hangjelölés néhány esetben eltér a maitól: a *c* hangot *cz*-vel jelöli: *polcz* (2), *Miskólczi* (3), a *zs* hangot néhány esetben *s*-sel írja: *morsoló* (3), a *cs* hangot következetesen *ts*-sel jelöli: *tsak* (2), *böltesség* (1), *lealatsonyító* (1), *tanátsosabb* (3). Ezek a hangjelölések a XIX. századi írásbeliségben általánosan elterjedtnek mondhatók, nem egyéni sajátosságok. A mássalhangzók időtartamának jelölése is több esetben eltér a maitól: *eggyik* (1), *töbször* (1), *töbsége* (3). Az előfordulások egy jól körülhatárolható csoportot

alkotnak: nem nehéz felfedeznünk itt a hangtörvények működésének hatását (a mássalhangzó megnyúlása intervokális helyzetben; rövidülés). A magánhangzók időtartamának jelölésében csupán néhány, a maitól eltérő formát használ: *vólt* (2), *Miskólczi* (2).

Sok mai összetett szavunk külön írva fordul elő a levelekben: *fő jegyző* (1), *végre hajtása* (3), *minden ki* (1), *könyv tár* (3), *pénz tár* (3), *ugyan is* (2). Ugyancsak következetes a különírás az igekötők és a felsőfok jele esetében: *ki tűnő* (1), *leg tökéletesebben* (1), *össze gyűjtött* (2), *ki száradása* (3), *meg nyitását* (2).

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Palóczy nyelvhasználata megfelel a XIX. század közepére már nagyrészt kialakult magyar irodalmi nyelv normáinak (vö.: SZATHMÁRI 2001: 463). Leveleiben nyelvjárási elemekkel nem találkozunk, inkább a klasszikus latin és a jog latin nyelvének hatása érezhető. A szövegek választékos megfogalmazására, a nyelvi elemek hatásos alkalmazására törekvő szerző képét mutatják. Bár nem tekinthetjük Palóczyt a korszak nyelvhasználatát, hivatalos stílusát meghatározó egyéniségnek, politikai és közéleti szereplésén keresztül azonban előbbre vihette, ha szűkebb körben is, a magyarnyelvűség terjedését, a nyelvi egységesülés folyamatát, példát adhatott az igényes közéleti megnyilvánulásokra.

FAZEKAS CSABA (szerk.) 1998. *Palóczy László beszédei és írásai 1848–49*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

SZATHMÁRI ISTVÁN 1994. Kossuth és a szónoki beszéd: *Magyar Nyelv* 90, 257–63.

SZATHMÁRI ISTVÁN 2001. Kossuth nyelve és stílusa kilenc 1845–1846-os hivatalos levele alapján: *Magyar Nyelvőr* 125, 453–65.

D. Máta Mária

A magyar névmásrendszer alakulása 1772 után

1. B. GERGELY PIROSKA 1978-as *Magyar történelmi nyelvtana* (mely a kolozsvári egyetem magyar szakosainak készült tankönyv) úttörő munka volt a maga nemében (Universitatea „Babeş-Bolyai” Facultatea de filologie. Cluj-Napoca). Viszonylag kis terjedelemben (133 oldalon), de átfogja egyrészt az egész magyar nyelvtörténetet, másrészt a nyelv teljes grammatikai rendszerét (a később kibontakozó szöveggrammatika kivételével). A szófaj történet legfontosabb eseményeit is leírja, az egyes szófajok genezisére helyezve a hangsúlyt. Haszonnal forgattuk ezt a könyvet mind *A magyar nyelv történelmi nyelvtanának* (főszerk.: BENKŐ 1991, 1992, 1995), mind a *Magyar nyelvtörténet* című (tan)könyv megfelelő fejezeteinek írásakor.

Ezúttal a névmások történetéhez szeretnék adalékkal hozzájárulni. A névmások ősmagyar, ősmagyar és középmagyar kori története után (A névmások története a középmagyar kor végéig. *Nyr.* CXXIII, [1999] 438–64; szakirodalom is) most e szófaj utolsó két-száz éves változását szeretném röviden bemutatni.

2. A rendszer váza nem változik. Tovább élnek a főnévi névmások (személyes, birtokos, visszaható és kölcsönös névmás), valamint a főnévi, melléknévi és számnévi névmások (mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmások), de alcsoportjaikban észrevehető némi módosulás. Ez elsősorban a lexémakészletben és az egyes névmási alakok gyakoriságában, előretörésében vagy visszaszorulásában nyilvánul meg. (A névmások mondattani és szövegtani viselkedéséről nem lesz szó.)

3. A főnévi névmások

3.1. A személyes névmások

3.1.1. A nominatívuszi sor. A *mi* – *mink*, *ti* – *tik* alakváltozatok közül az utóbbiak egyre inkább nyelvjárási szintre szorultak. Tovább élt az ún. „fejedelmi többes”: ha fejedelmek, királyok, vármegyék, káptalanok stb. magukról szóltak, a *mi* személyes névmást használták: „*Mi egri káptalan*” (AkNyt. 1847: 271). Ez a szerkesztés a régi latin és görög mintát követi. Ma is használjuk az E/1. helyett a T/1. alakot: „*Könyvünk első részében említettük*”.

Az *én* helyett használatba jöttek a szerény(kedő) *csekélységem*, *parányiságom*, *szerénységem* főnevek, illetőleg *a magam részéről*, *ami engem illet szerkezetek*. A *te*, *ti* helyett – ha fejedelmek szóltak alattvalóikhoz – a *hűséged*, *hűségtek* főnevek is járatosak voltak (AkNyt. 272).

A személyragos igealak mellett a személyes névmási alanyt általában csak kiemelés, ellentét kifejezésére tették ki: „*Ő* elment, *mi* pedig maradtunk.” Hasonló a helyzet az *én kardom*, *én mellém* típusú szerkezetekben is. Ha erősen ki akarták emelni a személyt, sokszor nem a személyes névmást, hanem a visszahatót használták: „*magam* is ott ettem, *ittam*” (SIMONYI 1883: 47).

Új elem a személyes névmási rendszerben az *ön*, *önök*. Az *önmaga*, *önként-féle* öszszetételek előtagjából önállósították. Eredeti jelentésében (1806: 'ö') voltaképpen az *-n* toldalékos *ön* 'ö, ő maga' személyes névmás felújítása. Új 'maga' (1828) jelentésében Széchenyi István terjesztette el, aki a német *sie* 'ők' : *Sie* 'ön', a francia *vous* 'ti, ön'

használata alapján ajánlotta. Az udvarias megszólítás szava lett. A megszólításra használt régebbi *maga, maguk; kegyelmed, kegyelmetek; kelmed, kelmetek; kend, kendtek* személyes névmást „alrendű személyekre” alkalmazták; más esetekben az *ön, önök; kegyed, kegyetek* (a régebbi *nagyságod, nagyságtok* stb.) megszólítás terjedt el (RIEDL 1864: 137; SZVORÉNYI 1866: 110).

A *magázás* vagy *önözés* mellett a *te, ti* személyes névmással *tegeztek* vagy *tézték* alakit: ez utóbbi megszólítási formát leginkább a bizalmas társalgásban, valamint a költői és szónoki nyelvben használták.

3.1.2. Az **akkuzatívuszi** alakváltozatok közül az E/1. – E/2.-ben párhuzamosan él a ragtalan és a ragozott alak: *engem – engemet, téged – tégedet*, 3. sz.-ben azonban a 19. század első felében még mindig inkább az *őt* a használatos: „mondatik és iratik *őt* is *őt* helyett” (AkNyt. 1847: 179).

A *minket, titeket*, illetőleg a *bennünk(et), bennetek(et)* között mutatkozik bizonyos jelentésmegosztás: az elsőként említettek inkább kiemelő jelentésűek, más személyekkel szembeállítók: 1866: „*Titeket* is hittak lakomára (t.i. nem csak minket)” (SZVORÉNYI 1866: 110–1), a második csoportbeliek általános használatúak, más személyre való vonatkozás nélkül fejezik ki a személyt: „Holnapra vendégekül hittak *bennünket* (nem: minket)” (uo.; vö. még: RIEDL 1864: 137).

3.1.3. A **határozószói** személyes névmások T/3. alakjaiban a 19. század első felében még mindig jobbra a középső nyelvválású magánhangzó szerepelt: *bennök, beléjük, nálók, réájok, alájok, alattok*, de már a *róluk, tőlük, alóluk, előlük is előfordult* (vö. FOGARASI 1843: 141). E névmások előtt a nominatívuszi személyes névmás csak nyomósítás végett jelent meg: *ő neki ~ ő néki ~ ő nékie* (FOGARASI uo. 82). Egyes határozószói személyes névmásoknak több alakváltozatuk is volt, illetve van, például: *alá ~ alája; közénk ~ közünkbe, közétek ~ közitekbe, közéjük ~ közikbe* (FOGARASI 1843: 178). Használati megosztásuk (köznyelv – egyes nyelvjárások) csak lassan következik be. A *kívülem ~ rajtam kívül* kettősség első tagja az eredeti *valami kívül* szerkezetet őrzi, a második már az újabb *valamin kívül* szerkezet meglétére utal (vö. DebrGr. 1795: 213).

3.1.4. Az **-n toldalékos** személyes névmásokat a 19. században nyomatékosítás céljából még használták, főleg a visszaható névmás előtt: *tenmagad, tinmagatok*, de a többes számú alakok inkább csak nyelvtanokban szerepelnek (pl. SIMONYI 1883: 45), az élő nyelvhasználatban sokkal kevésbé. Nyomatékos birtokos jelzőként (az egyes számúak) inkább előfordulnak: 1846: „ha megölnéd *tennen* testvéredet, Akkor meggyilkolnád örök életedet” (Arany 34). E névmások rendszere a 20. századra szétesett, egyes elemeinek használata alkalmi.

3.2. A birtokos névmások. A régi *enyém ~ enyim, tiéd, övé ~ övéje; miénk, tiétek, övék ~ övéjek* sor mellé az *-é* birtokjel megismétlésével bonyolultabb paradigma is keletkezett, illetőleg vált gyakoribbá: *enyimé, tiédé, övéé; miénké, tiéteké, övéké* (vö. GYARMATHI 1794: 136; DebrGr. 51). A birtok többségének kifejezésére még változatosabb alakok születtek: az E/1. személyű birtokos esetén a régi *enyémek ~ enyimek*, illetőleg *enyeim* változatok közül a *-k* többszjeles alak az általánosabb használatú; a *tiéid* mellett megjelent a *tiédéi*, az *övéi* mellett az *övék* és az *övéjéi*; hasonlóképp: *miéink ~ miéinké, miénkéi; tiéitek ~ tiéiteké, tiétekéi; övéik ~ övéiké, övékéi* (vö. GYARMATHI 1794: 136; DebrGr. 51) stb.

A birtokjel megrövidült formában is fellépett, például *tied, mienk, tieitek*, tovább gyarapítva – a morfológiai változatok mellé – a hangalakváltozatokat is. A korábbi alakváltozatok napjainkig tovább élnek, köznyelvi – nyelvjárási megoszlást mutatva, illetőleg egyéni ízlést követve (*enyém, tied* stb.).

3.3. A visszaható névmások. Nyomatékosítási céllal a 19. században is eléjük kerülhetett a személyes névmás, annak mind nominatívuszi, mind (ritkábban) *-n* toldalékos alakja: *én magam, ennen ~ önnön magam* (vö. még: *saját magam, tulajdon magad* stb.). A részleges kettőzés is nyomatékosító szerepű: *magamagát, magamagának* (csak E/3. személyben). A köznyelvben – birtokos jelzői használatban – az egyeztetés nélküli alakok uralkodtak el: *a magam szeme* (a birtokszó mindig 3. sz.-ű); az egyeztetéses *magam szemem* típusú szerkezet nyelvjárási jelenséggé vált (FOGARASI 1843: 136–7; AkNyt. 1847: 273; SZVORÉNYI 1866: 114).

A *fel/kipanaszolja magát* (1696: SzT.) analógiájára, annak jelzésére, hogy a cselekvés addig tart, amíg az alany kívánja, néhány újabb igekötős igéhez is hozzákapcsolódott a *maga* formális tárgyként: *kipihen magát* (1812), *kieszi magát* (1828), *kibeszéli magát* (1879). Ezek zömének használata ma is elterjedt, akárcsak az *elkacagja magát* (1808/1809), *elneveti magát* (1846) szókapcsolaté, melyben a *maga* hangadást kifejező ige mellett a cselekvés rövid ideig tartó voltára utal. Velük ellentétben napjainkra kihalt a cselekvés mozzanatát, egy mozdulat pillanatnyiságát jelző szerkezet: *megtoppantja magát* (1809: SzT.) (Ferenczi Rita: *NyIrK.* 35, 1991: 81–2; 37, 1993: 141–51).

A visszaható névmás – a reflexivitást kifejező funkcióban – határozószói személyes névmással az újmagyar korban egyre ritkábban váltakozhatott: a *magához vesz valamit ~ hozzá vesz valamit* szerkezetek közül a visszaható névmást tartalmazó vált normatívva. Gyarmathi például meg is fogalmazza nyelvtanában, hogy az *én hoztam magammal* szerkezet a „helyes”, az *én hoztam velem* pedig „rossz” (1794: 127).

3.4. A kölcsönös névmás. Máig él változatlan alakban és különféle szerkezetekben, mondatrész-szerepekben az *egymás*.

4. A főnévi, melléknévi és számnévi névmások

4.1. A mutató névmások. A pusztá vokálisból álló *a, e* névmás kikerült az irodalmi és köznyelvből, csak nyelvjárásokban él.

Az *oly* névmás többes száma *olyak*, az *olyané* pedig *olyanok* (FOGARASI 1843: 138).

A kijelölő jelzős szerkezetekben általánossá vált a számbeli és esetbeli egyeztetés, amit az alaptag határoz meg: *az az ember → azok az emberek, azokat az embereket*; ilyenkor mindig névelős a főnév (AkNyt. 273). De nincs sem egyeztetés, sem névelő például: *amaz írást, eme könyvet, ezen emberről*.

Új elemként kerül a mutató névmások közé néhány *szint-* előtagú, azonosító szerepű névmás: *szintilyen, szintolyan* (és névmási határozószó: *szintígy, szintúgy*); az előtag a *szinte* határozószó 'teljesen, egészen' jelentéséből vezethető le, alaki rövidüléssel. Mondattani tapadással keletkezett néhány *csak-* előtagú, azonosító szerepű névmás: 1898: „Ilyen helyütt a cseléd *csakolyan* [‘ugyanolyan’], mint a többi háznép” (TESz.). Újnak látszanak némely *-fajta* utótagú összetételek is: *ilyfajta, olyfajta*. Bizonyos jelentésmegoszlás mutatkozik egyfelől az *ily, oly, ilyen, olyan*, másfelől az *ilyes, olyas; ilyetén, olyatán; efféle, afféle; ily(en)féle, oly(an)féle; ilynemű, olynemű* között: az utóbbiak azt fejezik ki, hogy a jelzett szó valamilyen típusba, illetőleg fajtához tartozik, valamihez hasonló: „*ilyes* dolgot soha sem láttunk” (Simonyi 1883: 49).

4.2. A kérdő névmások. Új elemnek látszik a meglevők analógiájára keletkezett melléknévi *milyes, melyetén* (vö. *ilyes, ilyetén*), a számnévi *hányad?* 'hányadik?', *menyedik?*, a *-féle, -szerű* képzőszerű utótaggal alkotott *hányféle* (1847: SzT.), *milyenszerű* 'miféle' (1806: TESz.). Ezek némelyike napjainkra vissza is szorult.

4.3. A vonatkozó névmások. A *ki ~ aki*-féle kettősségek – az összetett elemek gyakoriságának erősödésével – továbbélnek. A *ki ~ aki* egyre inkább személyre, a *mely ~ amely* dologra vonatkozik, a *mi ~ ami* pedig egész (tag)mondatra utal vissza (Fogarasi 1843: 134; Riedl 1864: 140). A *vala-* előtagú névmások vonatkozó névmási szerepben tovább ritkulnak.

A számbeli egyeztetés egyik-másik mai szabályára már az AkNyt. is utal, például: Ha egyes számú főnév előtt többséget jelölő számnév áll, a vonatkozó névmás többes számú: „*tíz* derék *szónok* volt jelen, *kik* közül csak egy pártolta az indítványt” (AkNyt. 274).

4.4. A határozatlan névmások. Újnak látszik az *egy-* előtaggal bővült *egynéhány* (az *egy* olyanféle nyomósító funkcióban fordul elő benne, mint: *egykönnyen, egyhamar*); az 'egy s más, ez-az' jelentésű *egymás* határozatlan névmás *mi-* előtaggal egészült ki: *miégymás* (1848: TESz.).

Kiavul a köznyelvből a 'valami, valamiféle' jelentésű *holmi*, a 'valaki, némely ember' jelentésű *néki, egynéki*, az *egynémi* stb.

4.5. Az általános névmások. Erősödik (a középmagyar korban keletkezett) *bár-* előtagúak csoportja: *bármelyik* (1865: SzT.), *bárminemű* (1862: SzT.), *bárminő* (1843: SzT.). A *se-* előtagúak közül új lehet a *sehány* (1846: TESz.), *semennyi* (1846: TESz.), *semekkora* (1872: TESz.); *semmilyen* [1561: SzT. XI.! 1584: SzT. XI.] *semminő*: a hosszú *-mm-* geminálódás eredménye.

A köznyelvévé váló *mindegyik* mellett a *mindenik* nyelvjárási használatúvá vált. A középmagyar kori *mindenki* mellé lépett a *mindahány(an)*: 1886: TESz., *valamennyi(en)* 'minden, mindegyik'. A birtokos személyjeles *mindannyiunk(at)*, *valamennyiünk(ről)* alakok általános, gyűjtő jelentésűek, ugyanakkor személyre is vonatkoznak, így részben az általános, részben pedig a személyes névmás tulajdonságait hordozzák (vö. KUGLER-LACZKÓ: MGr. [szerk.: KESZLER] 2000: 152–74).

A hivatkozott nyelvtanok:

- AKNyt. = A' magyar nyelv rendszere. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. Buda, 1847²
 DebrGr. = Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság. Bétsben, 1795
 FOGARASI JÁNOS 1843. Művelt magyar nyelvtan elemi része. Pest
 GYARMATHI SÁMUEL 1794. Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvár
 MGr. = KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
 RIEDL SZENDE 1864. Magyar nyelvtan. Pest
 SIMONYI ZSIGMOND 1883. Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak. Pest
 SZVORÉNYI JÓZSEF 1866. Magyar nyelvtan, tanodai s magánhasználatra. Pest

Nyelvi egységesülés az északkeleti régióban a XVII. század elején

Előljáróban csak annyit szeretnék mondani, hogy Piroska néni „ajándékozott” meg a történeti szemlélettel. Egyetemi tanulmányaim alatt a nyelvtörténeti előadáson és a nyelvemlékelemzési szemináriumon tapasztaltam meg először a kutatómunka kreativitását, azt, hogy az előadáson elhangzottak hogyan reprodukálhatóak közvetlenül a nyelvemlékelemzés során, és hogy a nyelv rendszerszerűsége folytán az ismeretek hogyan állnak össze valami rejtélyes egésszé. Nem csoda hát, hogy szakdolgozatom is csak nyelvtörténeti témában születhetett. Piroska néni kiváló konzulensem volt, számtalan konzultáció van már a hátunk mögött, és egy három szemeszteren át tartó speciális kollégium a nyelvi egységesülés történetéről. Köszöntő gyanánt tehát e közös munka eredményét szeretném bemutatni a könyv lapjain.

Szakdolgozatom (és készülő PhD-dolgozatom) témája a XVII. század eleji nyelvállapot vizsgálata az északkeleti régióban elsődlegesen azt tartva szem előtt, hogy az általam vizsgálandó szövegek milyen mértékben mutatják a nyelvi egységesülést, melynek a XVI. század végétől a deáki nyelvhasználatnak köszönhetően már nagy hagyománya volt ebben a régióban.

A nyelvi egységesülés a XVI. század közepén indult meg, és a század végére már négy regionális, nyelvjárások feletti nyelvváltozat mutatható ki: a nyugati, a déli, a keleti (erdélyi) és az északkeleti. Ezek közül leginkább „normaszerű”, „legéletképesebb” az északkeleti (DEME 1994: 112). Ez az „életképesség” több okkal magyarázható. A történeti és művelődéstörténeti tényezők mellett a legfontosabbnak mégis a XVI. század végi deákok érintkezése és nyelvi tudatossága tűnik. Bennük vetődött fel először az az igény, hogy a nyelv, amelyen írnak, használható legyen a szűkebb táj határain túl is, más szóval arra törekedtek, hogy írásaikban a nyelvjárási sajátosságokat kiküszöböljék (DEME 1994: 113). A négy regionális nyelvváltozatot tanulmányozó kutatók (ABAFFY ERZSÉBET, DEME LÁSZLÓ, PAPP LÁSZLÓ) véleménye megegyezik a norma kettős természetéről: van norma olyan értelemben, hogy egy bizonyos hangállapot az anyanyelvjárás fölé kezd boltozódni, és közelebb hozza egymáshoz a hivatásos írástudók és egyes műveltebb nemesekek nyelvhasználatát. Nincs viszont norma olyan értelemben, hogy ami van, az nem kötelező érvényű, nem elég nagy tekintélyű (DEME 1959: 84). A fő kérdés az én dolgozatom szempontjából a továbbiakban az volt, hogy a XVI. századi deákok írásaiból kihámozható kiegyensúlyozott nyelvváltozat tovább él-e a XVII. században. Munkámban egyrészt a tanult réteg nyelvhasználatát, másrészt a mindennapi nyelvhasználatot jobban tükröző, kevésbé tanult réteg nyelvhasználatát igyekeztem párhuzamba állítani.

A vizsgálatba bevont szerzők és műveik a következők voltak: az irodalmi igény-nyel íródott nyelvemlékek közül Kecskeméti Alexis János prédikációs könyvére (TOLNAI 1974), Szepsi Csombor Márton *Europica varietas* című útleírására (TOLNAI 1968) és Miskolczi Csulyak István levelezésének öt darabjára (KLANICZAY-STOLL 1962) esett a választásom. A kiadványok, amelyekben ezek a művek megjelentek, betűhű kiadások; ezért a szövegek betűhű változatát nem kellett elkészítenem. Természetesen a három szerzőtől azonos terjedelmű szövegrészletet (kb. 10 oldal) vettem tüzetesebb vizsgálat alá. A három személy nyelvi életrajzában voltak közös és eltérő vonások is: a közös vo-

nások közül kiemelném azt, hogy képzettségük folytán mindannyian felismerhették egy egységes nyelvváltozat jelentőségét az írásbeliségben, és tudatosan követhették azt; területileg pedig mindannyian az északkeleti régióhoz köthetők, részben az egykori Abaúj, részben azonban Zemplén vármegyééhez. A különbségek között azt említeném meg, hogy Kecskeméti Alexis János a déli régió szülöttjeként került északkeletre, míg a többiek ezen a területen is születtek. A vizsgálat szempontjából ez azért nem tűnt problémának, mivel az északkeleti régióban született Szepsi Csombor Mártonnak és Miskolczi Csulyak Istvánnak is le kellett vetkőznie bizonyos nyelvjárási jelenségeket ahhoz, hogy az írásbeliségben jelentkező normához igazodjanak, hiszen az északkeleti régió írásbeliségében kialakult norma nem tekinthető azonosnak ugyanezen terület nyelvjárásaival. Ezzel az állítással persze nem tagadható az az előny, amelyet az utóbbi két szerző kétségtelenül élvezett a normakövetés tekintetében. Az utolsó különbség a művek keletkezési idejében van: legkorábbi Kecskeméti Alexis János könyve (1609–14 közötti), majd Szepsi Csombor Márton műve következik (1618–20 közötti), végül Miskolczi Csulyak István levelei zárják a sort (1631–37 közöttiek). Végül a negyedik vizsgált szöveg a kevésbé tanult réteg nyelvhasználatának tükrözése miatt került a látókörömbé: egy Abaúj megyei tanúvallomási jegyzőkönyv 1622-ből. Az is feltételezhető volt, hogy ezáltal a hajdani beszélt nyelvallapokra is lehet majd következtetni, hiszen a tanúvallomásokat rögzítő jegyzőkönyv követelménye az volt, hogy a tanúk vallomását híven, szó szerint rögzítsék. Mivel az Abaúj megyei levéltári anyag nem Magyarországon található, a jegyzőkönyvet Kassán az Állami Területi Levéltárban gyűjtöttem (Státny Oblastný Archív, 04156, Košice, Bačikova 1; az irat jelzete: kongregációs jegyzőkönyvek 1619–1632, 8. doboz, fol. 81–84). Ebben az esetben a betűhű lejegyzést természetesen elkészítettem.

A normakövetés egyezéseit és eltéréseit azokhoz a főleg **hangtani és alaktani szempontokhoz** viszonyítottam, amelyekben PAPP LÁSZLÓ a XVI. század végi írott nyelvi norma egységesülését kimutatta a keleti és északkeleti régióban. A szempontok (PAPP LÁSZLÓ elnevezéseit követve) az alábbiak voltak: a szótó *ö*-zése; a *tött/lött/vött* alakok; szuffixumok előtti *ö*-zés; szuffixumok *ö*-zése; *ë* (*e*)-zés *ö* rovására; *ö* ~ *é* szembenállás; *ü* (*ü*) ~ *i* (*i*) szembenállás; zárt *ü*-zés és *ú*-zás; nyílt *ö*-zés és *ó*-zás; a *-tól/től, -ból/ből, -ról/ről* határozóragok hangalakja; zárt *í*-zés; nyílt *é*-zés; birtokos személyjelezés többes számú harmadik személye; tárgyas igeragozás többes számú első személye; birtokos személyjelezés többes számú első személye; alanyi igeragozás többes számú első személye; nyíltabb hangzós alakok használatának egyéb esetei; zártabb hangzós alakok használatának egyéb esetei; a határozott névelő; a *-val/vel* határozórag; a szótagzáró *l* hiánya; hiátus és hiátus kitöltése az írásban; palatális, illetőleg apalatális mássalhangzók; a *pedig* kötőszó hangalakja (PAPP 1961: 212–8). Összességében a vizsgált szerzők közül kettő (Szepsi Csombor Márton és Miskolczi Csulyak István írása) rendkívül egységes nyelvallapot tükrözött. A jegyzőkönyvről is ugyanezt lehet elmondani avval a megszorítással, hogy példák és ellenpéldák hiányában ebben nem minden szempontot lehetett megvizsgálni. A legkevésbé normatív nyelvallapot Kecskeméti Alexis Jánosé, az ő esetében ezt azzal lehet magyarázni, hogy nem a regionális nyelvváltozat alapjául szolgáló nyelvjáróterületen született.

Ki szeretném említeni azokat a **szempontokat, amelyek tekintetében a szövegek az északkeleti normától való eltérést mutatták**. Kecskeméti Alexis János esetében a szuffixumok *ö*-zése, a *pedig* kötőszó hangalakja volt ilyen. A szuffixumok *ö*-zésére ugyanis Kecskemétinél illabiális *tő* után is volt példa: *engedetők, követközendő, értéközni* szemben az egy esetben előforduló illabiális *tő* utáni illabiális magánhangzós toldalékkal: *kö-*

vetkezik. A *pedig* kötőszó mai alakja csak Kecskemétinél jelentkezett, holott a normatív nyelvváltozat sajátja ekkor még a *penig* alakváltozat volt (PAPP 1961: 218). Szepsi Csombor Mártonnál a *-tól/től*, *-ból/ből* és *-ról/ről* határozóragok kapcsán lehetett megállapítani a normától való eltérést, mindhárom esetén a felső nyelvállású magánhangzós változatot használta írásban a szerző a leggyakrabban, holott már a XVI. század végi deákok írásaiban az a tendencia mutatkozott meg, hogy a középső nyelvállású magánhangzós alakokat preferálták (PAPP 1961: 214). Miskolczi Csulyak István az *um ~ om* szembenállás (nyíltabb hangzós alakok használatának egyéb esetei) vizsgálatok mutatott a normától való elmaradást *evangyeliom* alakjával, de ebben az esetben inkább csak a normatív alakok hiányára alapozhattam az állításomat, hiszen a példák és ellenpéldák száma rendkívül kevés volt. A tanúvallatási jegyzőkönyv pedig az *ü (ű) ~ i (t)* szembenállás tekintetében viselkedett a XVI. század végi normától eltérő módon. Azonban itt is kevés számú adatra lehetett csak a megfigyelést alapozni, hiszen a jegyzőkönyv egyetlen *wdõmben* alakot tartalmaz, az *idõ* alak és származékai viszont egyetlen alkalommal sem fordultak elő.

Végül összegzem azokat az eseteket, melyekben a beszélt nyelvi formák és a nyelvjárási sajátosságok tudatos kerülése érhető tetten. Ezeknek a szempontoknak a kiemelése azért fontos, mert ezáltal bizonyíthatók be a szerzők tudatos nyelvhasználata, és hogy a regionális nyelvváltozat több nyelvjárásból ötvöződött egybe. Beszélt nyelvi alakok csak szórványosan jelentkeztek: a hiátus kitöltésének írásában is történő jelölése és a szótagzáró *l* tekintetében találtam ezekre példát. A hiátus kitöltése írásban leginkább Kecskeméti Alexis János és Miskolczi Csulyak István esetében jelentkezett. Kecskeméti Alexis példái: *okajert, eletejert, sidojul, tarsaije, reja*; Miskolczi Csulyak István pedig az alábbi alakokat rögzítette írásban a beszélt nyelv hatására: *eletejert, vetkejert, parnajul, viselesejert*. Természetesen egyikük írásában sem ezek a fő variánsok. A nyelvi tudatosság a túlkompensált alakok használatában mutatkozik még meg, jelen esetben Szepsi Csombor Mártonnál fordult elő a *feir* túlkompensált hiátusos alak. A szótagzáró *l* hiánya, amely szintén a beszélt nyelvi alakok beszűrődését jelzi, két szerzőnél keletkezett. Kecskeméti Alexisnél a *bodogtalan* és a *Bodisar* alak, Szepsi Csombornál pedig a *bodog, otalmazoira, otalma* alakok fordultak elő. Természetesen ezek a szórványos előfordulások nem jelentik azt, hogy a szerzők túlnyomó részt ne a szótagzáró *l*-et tartalmazó írásmódot használták volna.

A nyílt *õ*-zés és *ó*-zás, illetve az *um ~ om* szembenállás kapcsán a nyílt tendenciájú nyelvjárási sajátosságok, a *-val/vel* határozórag esetén pedig a hasonulatlan nyelvjárási forma kerülése állapítható meg. A nyílt *õ*-zés és *ó*-zás csak a jegyzőkönyv anyagában mutatható ki jelentősebb mértékben (*neweo, neminemeo, minemeo*), bár Szepsinél és Miskolczinál is beszűrődik egy-egy a régió nyelvjárási alakváltozatának megfelelő példa: Szepsinél a *nevõ*, Miskolczinál a *remensegõ*. Az *um ~ om* szembenállás tanulságai itt abból a szempontból fontosak, hogy az *om* végződés megjelenését Kecskemétinél, Szepsinél és Miskolczinál a nyílt tendenciájú nyelvjárás hatásaként is lehet értékelni. Mindegyik szerzőnél fő variánsként jelenik meg a *-val/vel* határozórag hasonulatos formája mássalhangzóra végződő szavak után, ezzel pedig a XVI. század végi írott nyelvi normát követik. Mivel a hasonulatlan formák inkább az északi és keleti nyelvjárásokban voltak használatosak (BENKŐ 1957: 80), ez egyben a régió nyelvjárásaiban előforduló hasonulatlan alakok tudatos kerülését is jelzi. Egyetlen példa van a hasonulatlan alakra Kecskeméti Alexis Jánosnál: *szemeinkvel*.

Eddigi eredményeim azt mutatják, hogy az északkeleti régióban a XVI. század végi norma a XVII. század első felében is élő és követendő hagyomány volt a vizsgált szemlélyek többségénél, vagyis normaellenes tendenciák nem tapasztalhatók. Azonban nemcsak a norma terjedésének ellentmondó jelek nem mutathatók ki, hanem a norma követésének mértéke sem fokozódik: ez különösen Szepesi Csombor Márton és Miskolczi Csulyak István nyelvhasználatát vizsgálva tűnt fel, hiszen a műveik megírása közt eltelt 13–19 év ellenére sem normatívabb Miskolczi Csulyak István nyelvhasználata Szepesi Csombor Mártonénál. (Persze kérdés az, hogy 20 év távlatában elvárható-e egyáltalán a normakövetés fokozódása.)

Kedves Piroska Néni! Remélem, e megkezdett téma folytatását, eredményeit még számtalan konzultáció során megvitatjuk. Hiszen nincs befejezett munka, csak időlegesen abbahagyott... nekem pedig mindig lesznek kérdéseim a Mesteremhez!

BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest

DEME LÁSZLÓ

1959. *A XVI. század végi norma kérdéséhez*. Nyelvtudományi Értekezések 20. Akadémiai Kiadó, Budapest

1994. *Nyelvünkről–használatáról–használoiról*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged

KLANICZAY TIBOR–STOLL BÉLA (szerk.) 1962. *Régi magyar költők tára XVII. század 2.* Akadémiai Kiadó, Budapest

PAPP LÁSZLÓ 1961. *Nyelvjárá és nyelvi norma a XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Nyelvtudományi Értekezések 25. Akadémiai Kiadó, Budapest

TOLNAI GÁBOR (szerk.)

1968. *Szepesi Csombor Márton összes művei*. Régi magyar prózai emlékek I. Akadémiai Kiadó, Budapest

1974. *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve*. Régi magyar prózai emlékek III. Akadémiai Kiadó, Budapest

A. Molnár Ferenc

Kommentárok Balassi Bálint *Az erdéli asszony kezéről* című verséhez*

Költeményei közül Balassinak saját kézírásában, mint ismeretes, mindössze öt epigrammája maradt fenn (l. STOLL 1952: 166–70), köztük az első *Az erdéli asszony kezéről*, amely így hangzik (a szöveg STOLL szerint átírva, mai betűformákkal, a kiejtést tükröztetve):

*Ha szinte érdemem nincs is arra nekem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kórt, illessen,
Legyek ferge rabja, bátor ne szolgája, csak szinte el ne vessen. (etc.)*

Egy hosszabb Balassi-elemzésében VADAI ISTVÁN e verssel kapcsolatban többek közt ezt jegyzi meg: „Érdemes megfigyelni az *áldott kezével – szép ereklyével* kifejezések felcserélt jelzőit, amivel a vallásos és szerelmes vonatkozás összemosódik, a szerelem szinte vallásos áhíttá fokozódik. A férfi nem győzi hangsúlyozni alávetettségét” (VADAI 1997: 13). Az egyébként jeles cikknek a jelzőcserére vonatkozó, idézett megállapítását nagyon is vitathatónak tartom, ezért fűzném hozzá a saját véleményem.

Szerintem az *ereklye* és a *kéz* szavakhoz az *áldott* és a *szép* melléknevet egyaránt lehet csatolni. Ezek a jelzők a régi egyházi és világi irodalomban igen gyakoriak és széles jelentésmezőben lehet őket használni, olykor szinte már töltelékszavakká is válnak. TARNAI ANDOR *Bonaventura De perfectione vitae* című művének magyar fordításáról, annak másolatairól szólva mondja: „Ebben is akadnak *és*-sel, *avagy*-gyal összekötött szókettőzések, melyek valamelyik magyar szövegből kihullottak; jelzők, melyek a latinól teljesen függetlenül csúsztak be, és makacsul tartották magukat, akár személyeket, akár fogalmakat kísérjenek: *áldott* vagy *édes* Jézus, ugyancsak *áldott* és emellett *úr*, *mindenható*, *örök*, az Isten, *ájtatos* és *szent* a latinban egyszerűen Bernardusként említett Bernát, és szinte kivétel nélkül *Szent Ágoston doktor* Augustinus. A jelek arra mutatnak, hogy e bizonyos változatosságot megengedő és feltehetőleg régi idők óta munkált jelzők nélkül bizonyos szavakat használni sem lehetett akkoriban” (TARNAI 1984: 234). Megjegyzem még, hogy Jézusra a *szép* jelző is vonatkozhat. (L. pl. az „Ó szép Jézus” kezdetű régi, de ma is használt katolikus éneket.) Ha TARNAI okfejtésének az utolsó mondatában talán van is némi túlzás, a szokásszerűen használt jelzők problematikáját a szakirodalom a világi szövegekben szintén ismeri. VARJAS BÉLA a magyar históriás énekekről, jelesül a részletes tanulmányban vizsgált Szép ének a gyulai vitézeokről (vagy: *Cantio de militibus pulchra*) című versről írja: „A gyulai énekes jelzői sem mutatnak nagy változatosságot, ő is beéri 15–20 félével. Leggyakoribb persze – mint azt a korabelieknél már megszoktuk – a *szép*, *jó*, *rossz*, *nagy*, *édes*, *erős*, *szegény*, ritkább a *vitéz*, *bátor*, *hasznos*, *vakmerő*, *széles*, *gazdag*, *veres*, *fekete* stb. Ám a legtöbbször használt *szép* jelentése igen különböző. A XVI. századi énekekben eleddig legalább húszféle értelmezését jegyeztem föl. Nagyarányú elterjedtségét nyilván annak köszönhetette, hogy rövid, egy szótagú szó lévén, olyankor is könnyen beleszőhető volt a versbe, ha egyébként az általa voltaképp-

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 19. (vö. OTKA T 029146)

pen helyettesített tulajdonság csak hosszabb, több szótagú jelzővel, pl. *kellemes, hibátlan, ékes, hasznos* stb. lett volna kifejezhető. A gyulai énekben a *szép* jelző pl. négyszer fordul elő, de egyszer sem az esztétikumot hangsúlyozandó értelemben” (VARIAS 1979: 51).

Balassi Bálint – bármennyire eredeti tehetség – korának a költője, és így az előző (egyházi és világi) irodalmi hagyomány folytatója is. Verseiben és a föltehetőleg 1588–1589 körül írt, „az erdéli nagyságos és nemes asszonyoknak, mint jóakaró asszonyinak” ajánlott *Szép* [!] magyar komédiájában a *szép* jelző szintén igen gyakran, széles jelentésmezőben, illetve sokszor már „rutinszerűen” szerepel. A versek és a Komédia szóanyagában a *szép* melléknévként és főnévként 311 előfordulással a 13. helyet foglalja el, a gyakorisági sorrendben csak az *az* névelő, a *hogy* kötőszó, a *nem*, az *én*, az *s*, a *ki* vonatkozó névmás, az *is* kötőszó/módosítószó, a *csak* módosítószó/kötőszó, a *szerelem*, a *ha* határozószó/kötőszó, a *mint* és a *mert* kötőszavak előzik meg. Noha az *áldott* melléknév helyezése „csupán” a 253–260., 25 előfordulásával a szó szintén a gyakoribbak között van (I. JAKAB-BÖLCSKEI 2000: 470, 472). Csak példaként említem, hogy Balassinak a 60. sorszámmal ellátott versében Zsuzsanna és az ő atyjafia, Anna-Mária kapja meg a *szép* jelzőt és még a *virág*. A 61.-ben a *dolog*, tulajdonképpen a végek („*szébb* dolog az végeknél”), a *madár*, a *harmat*, a *mindenik*, azaz a vitézek, a *tisztesség*, a *liget*, *erdő*, a 62.-ben a *sólymok*, a *leányok*, a *szűz*, a *nyers ciprusvessző*, az *orca*, a *virág*, a *koszóró* ’koszorú’. *Áldott* pedig lehet a jó kikelet ideje (8. vers), a szerelmes szeméi, a szerelmes arca (széne, vö. *szént*), Júlia öle (42.), maga Júlia (51.; lehet, persze ő vagy pl. az ő képe, a szerelmes szeme stb. *szép* is, l. 39., 58.; SzMK. III/I.), az Isten (a „Nincs már hova lennem, kegyelmes Isten” kezdetű vers), az Isten neve (33.), a szerelem neve („Kegyelmes szerelem, ki ily jól tél velem...” stb. Az *áldott* és a *szép* olykor együtt is előfordul, például: „Jó és nagy *szép* voltát *áldott* Juliának, haki tudni akarod” (33), az „*Áldott szép* Pünkösdek gyönyörű ideje” kezdetű vers stb. (JAKAB-BÖLCSKEI 2000: passim; Balassi /1986: passim; a verseket – a Stoll-cikk után idézett epigramma kivételével – e kiadás szerint írom át). Ha az „*Áldott* Julia kiballagtába” kezdetű verset Balassi például Margarétáról írta volna, róla mondván, hogy „kiballagtába Cupidót találá”, szinte biztosak lehetünk benne, hogy Margaréta neve a *szép*, esetleg a *jó* jelzőt kapta volna, mert az egy szótaggal hosszabb névhez itt egy szótaggal rövidebb jelző illeszthető. Az erdélyi asszony kezéről írt versben is úgy jön ki a belső rímvet tartalmazó két felső szótagszáma, ha a három szótagú *kezevel* szó az *áldott*, a négy szótagú *ereklyével* pedig a rövidebb *szép* jelzőt kapja. A formulák, a sztereotíp jelzők használata elsősorban a szóbeliségre jellemző, és jórészt az, annak a hatása is örökíti őket tovább.

Tovább vizsgálva az epigrammát azt szintén megállapíthatjuk, hogy az *áldott* és a *szép* melléknév is az asszony kezére vonatkozik, az utóbbi úgy, hogy a kéz az ereklyéhez van hasonlítva – a kéz általi és az ereklyével történő érintés összekapcsolása által is. Egyébként az ereklye maga is nyilvánvalóan lehet *szép*, vesd össze például: MargL. 75: „es elevte valanak ez zent zveznek mynden ev zep aranyas kepey tablay es ereklyey”. Balassi azt kéri, ha nem is érdemi meg, hogy szerelme, az imádott nő szeresse, legalább kezével illesse, mint ahogy a beteget is megérintik az ereklyével. Ehhez azt ugyancsak hozzáértjük, hogy a költő számára a kedves kezének már az érintése is gyógyulást, örömet jelent, akárcsak az, ha a beteget természetfeletti hatásban, isteni erőben bízva és híve ereklyével érintik meg vagy kézrátétellel gyógyítják. A Biblia szerint Krisztus is sokszor kézrátétellel gyógyított, lásd: Máté 8/3, 15, 9/18, 25, 10/34; Márk 1/31, 41, 5/23, 41; 8/23, 25; Lukács 5/13, 13/13. E helyek közül két olyat idézek, amelyben az *illet* szó is szerepel: Máté 8/3: „És kinyújtván kezét, megilleté őt [egy bélpoklost, leprást] Jézus, mondván: Akarom, tisztulj meg. És azonnal eltisztult annak poklossága”, 8/15: „És illeté

annak kezét [Jézus Péter anyósáét], és elhagyá őt a láb; és fölkele, és szolgálá nékik” (Biblia 1990).¹

A Balassi-vers a szakirodalom általános véleménye szerint is annak a humanista irodalomban (szintén) gyakori toposznak egy példája, amelyben a férfi a szeretett nőt felmagasztalja, magát pedig hozzá képest jelentéktelennek tünteti föl, akinek a (legkisebb) kegyéért is hajlandó szenvedést, megaláztatást, sőt más versek szerint akár a halált is elfogadni. Az epigrammában lévőhöz közeli és hasonló szavakkal is kifejezett gondolat Balassi Szép magyar komédiájában, illetve annak egy valamivel későbbi, némileg átdolgozott, de csak töredékben fennmaradt nyomtatott változatában, az ún. Júlia-töredékben is előfordul. A megfelelő részt a Komédiából idézem: „Ha azt tartod, hogy nem érdemlem az te szerelmedet, ámbár ne szeress engem, csak engedd azt, hogy én szereselek tégedet, s ha szinte nem kedveled s nem becsüled is, mégis, csak ne útdald teljeséggel az én szerelmemet, s ha szerelmesed nem lehetek is, légyek ottan csak rabod, míg élek” (Actus III., Scena I., Balassi /1990: 34–5; vö. még: STOLL 1952: 168). A vers utolsó sora szintén ennek a toposznak a része: ha szerelmesének a költő nem lehet szolgálója, akár „ferge rabja” is lesz, csak az ne vesse el magától. A *ferge* jelentése itt ’megtébozult, eszét vesztett, kerge, kába’. Balassi humanista sablonként másutt is többször mondja magát a szerelem miatt eszét vesztett embernek: „Kiáltok, csak bolygok, mint megszelhüdt ember...” stb. (I. PAIS 1952: 171–2; A. MOLNÁR 1974: 378–9, 1976: 309). A *ferge* szónak ezt a jelentését a KÖSZEGHY PÉTER–SZABÓ GÉZA-féle legújabb Balassikiadások ugyancsak elfogadják, de a leggazdagabban jegyzetelt 1986-os kiadásban – bizonyára STOLL (1952: 167) átirása („ferge [férge ?]”) nyomán – azt olvashatjuk, hogy „a ferge = férge jelentés is elképzelhető” (Balassi /1986: 303). Magam ezt nem hinném. Az esedező férfi ugyan lehetne metaforikus szóképpel akár féreg is, a felmagasztalt női ideált azonban féreg nem imádhhatja, neki nem lehet férge.

Balassinak erről az epigrammájáról ECKHARDT SÁNDOR azt írja, hogy alighanem 1589-ben született, amikor Balassi Erdélyben járt „jó hamar lovakért”. Talán az egyik Bánffy felesége számára készült, akinek fontosabb iratait küldte, mikor Erdélybe szökését előkészítette (Balassi /1955: 126). Megjegyzi még, hogy a vers kapcsolatba hozható Wesselényi Ferenc nádor Teplicéről, 1662. november 21-én egy ismeretlen grófi barátjához írt levelében található, Illéssy János által már közölt Balassi-idézettel: „mind azáltal én amaz jó hírrel névvel tündöklő vitéz Balassi Bálintnak belém avult versecskéjét tartom, midőn kedvesének hült idegenségét látván, reményében fogyott volna, azt írja egy versében, ha szeretetivel nem élhet is, ottan engedje meg, s ne bánja, ha ő szeretni fogja őtet” (a saját átirásom; I. Balassi /1955: 125–8, Balassi 1951: 289–90, vö. még: 210; a levél betűhű szövege: Balassi /1955: 128). ECKHARDT úgy gondolja, lehet, hogy az epigramma a levélben említett „elvesztett versnek töredéke, mert, hogy töredék, a szakasz végén álló etc. mutatja. (De ez pontot is képvisel B. B. ususában.)” (Balassi /1955: 126). Abban talán nem lehetünk biztosak, hogy az epigramma töredék, ámbár ezt nyilván föl lehet tenni, az öt közül háromról ki is tudjuk mutatni, hogy egy hosszabb vers egy-egy szakasza, annak változata. A Wesselényi-levél tágabb szövegösszefüggéséből látszik, hogy abban a Balassi-idézet nem szerelmi viszonyra vonatkozik, Wesselényinek

¹ A MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportjában Szentmártoni Szabó Géza 2001. szeptember 19-én tartott „Mint szép ereklyével...” Balassi versének hasonlata és ami mögötte rejtezik” című előadásában szintén arról szólt, hogy e részben nincs jelzőcsere. Azt, hogy a *kéz szó az áldott, az ereklye pedig a szép* jelzőt kapja, ő Balassi szerelmi költészetének filozófiájával magyarázza. Fenti, más véleményt tükröző – és filológiai apparátussal még jobban ellátott – cikkem lényege megegyezik az előadáshoz fűzött hozzászólásom vonatkozó részével.

a levél címzettjéhez fűződő jó kapcsolatának bizonyos problémáiról lehet szó. Az is föltehető, hogy a körmendi levéltárban Stoll által megtalált, öt epigrammából álló saját kezű versfüzér azokkal a versekkel egyezik meg, amelyekről Balassi 1593. március 21-én Pozsonyból Batthyány Ferencnek küldött levelében ír: „Nagd elmente után jutottak vala valami új versek elmémre, Poszedarszkynak adtam, Nd kérje el tőle. Nem rosszak bizony, az mint én gondolom. Ha Nd az gyűrőt Fulviának megküldené, bizony oly verseket küldhetnék, hogy az Stalmaster leányának (ha értené ám) megímelyednék az gyomra belé miatta!“. A (királyi) istállómeister (?) leánya, Lobkowitz Poppel Éva, Batthyány nagy szerelme, későbbi felesége, akinek ő Balassi-versekkel is udvarolt (L. Balassi /1951: 4, 159, 175, 241–2, 276, 397–8; vö. még: Balassi /1955: 126; VADNAI 1997: 16–7).

BALASSI BÁLINT

1951. *Összes művei I.* Összeállította: ECKHARDT SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest

1955. *Összes művei II.* Összeállította: ECKHARDT SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest

1986. *Gyarmati Balassi Bálint éneki.* A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta: KÖSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

1990. *Gyarmati Balassi Bálint: Szép magyar komédia.* A szöveget gondozta, a jegyzeteket írta: KÖSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Az utószó KÖSZEGHY PÉTER munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

BIBLIA 1990. *Szent Biblia.* Magyar nyelvre fordította KÁROLI GÁSPÁR. Magyar Bibliatanács. Budapest

JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS 2000. *Balassi-szótár.* Debrecen

MargL. = *Szent Margit élete. 1510.* Az átiratot és a jegyzeteket készítette: DÖMÖTÖR ADRIENNE és PÓLYA KATALIN, a bevezetést írta: P. BALÁZS JÁNOS. Budapest, 1990 (Régi Magyar Kódexek 10.)

A. MOLNÁR FERENC

1974. *Szó- és szólásmagyarázatok Balassi nyelvéből:* IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.), *Jelentés és stilisztika:* Budapest, 429–35. (Nyelvtudományi Értekezések 83.)

1976. *Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből:* *Magyar Nyelv LXXII,* 378–85.

PAIS DEZSŐ 1952. Balassi Bálint ismeretlen versrészletei II: *Magyar Nyelv XLVIII,* 171–5.

STOLL BÉLA 1952. Balassi Bálint ismeretlen versrészletei I: *Magyar Nyelv XLVIII,* 166–70.

TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest

VADAI ISTVÁN 1997. „Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészkekre, sok új vers...”. *Balassi saját kezű versfüzérééről:* OLASZ SÁNDOR (szerk.), *Orpheus panasza.* Helikon Kiadó, Tiszatáj. Budapest, 7–17.

VARJAS BÉLA 1979. „Szép ének a gyulai vitézekről”: KOMLOVSZKY TIBOR (szerk.), *A régi magyar vers.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 33–70.

A magyar és az észti igekötőkről

A magyar igekötők eredete és az igekötős igék jelentéstani, mondattani vizsgálata hosszú idő óta foglalkoztatja az anyanyelvünket kutatókat. Az igekötős igék mégis azon nyelvi jelenségek közé tartoznak, melyek bőséges tisztáznivalót tartogatnak még mind a történeti, mind a leíró, mind az elméleti nyelvészetrel foglalkozók számára. Hasonló a helyzet az észti nyelv igekötős igéinek kutatása terén is, sőt talán azt is mondhatjuk, hogy a tennivalók listája itt még hosszabb, mint ami a magyar igekötőket kutatók asztalán fekszik. Az igekötőket egyik nyelv sem ősi örökségként hozta magával, mindkét nyelvben belső fejlődés eredményeképpen alakult ki az igekötős igék rendszere, s a kutatók véleménye igen eltér abban a kérdésben, milyen jellegű és mértékű volt a germán és szláv nyelvek hatása e rendszerek alakulására.

E két rokon nyelv igekötőrendszerének szinkrón összehasonlító vizsgálata talán még gyermekcipőben sem jár, eddig elsősorban szótárszerű feldolgozások és kisebb tanulmányok születtek (RÜÜTMAA 1998, TÖRÖK–KREININ 1999). Ebben az írásban megkíséreltem összegyűjteni és rendszerezni az észti és magyar igekötők terminológiájára, ortográfiájára és alaktani jellemzőire vonatkozó eddigi ismereteinket.

1. Megnevezés

A magyar nyelvészeti szakirodalomban az igekötő elnevezés a 20. század elejére vált általánossá. Az észti nyelvvel foglalkozó magyar nyelvű munkák az észti jelenséget is legtöbbször igekötő néven említik (LAVOTHA 1960: 86, PUSZTAY 1994: 119–124, KIPASTO–NAGY 1995: 210–211). A német nyelvű szakirodalom általában a „Partikelverb” kifejezést használja. Az észti igekötők azonban sok szempontból eltérnek a magyar igekötőktől, a szakirodalomban ezért gyakran találkozunk bizonytalan, tapogatózó elnevezésekkel is, pl. „előjárószerű határozó” (POMOZI 2000: 212.), saját jegyzeteim között előfordulnak az „igekötőszerű névszói alakokat tartalmazó rögzült szerkezet” és a „névszói komponens tartalmazó igei összetétel” elnevezések is. Az észti igekötők felőli bizonytalanság mértéke egyes esetekben meglepő is lehet: „Az uráli nyelvek közül a magyaron kívül csak a vogulban és az osztjákban találhatók igekötők.” (KIEFER 1996: 264). A magyar terminológiai hagyományt követve és az észti igekötős igéket elemző morfológiai, szemantikai és szintaktikai kutatások híján (ezekre támaszkodva lehetne megalapozott javaslatot tenni az elnevezéssel kapcsolatban) e munkában az észti jelenségre vonatkozóan is az igekötő elnevezést használom.

Hogyan is határozza meg az igekötős igéket az észti nyelvészeti szakirodalom? Az észti szakirodalom perifrastikus igei szerkezetnek (perifrastiline verb) nevezi azokat az eseteket, melyekben az igehez segédige, névszó vagy határozószó (igekötő) kapcsolódik. Az észti terminológiában az észti igekötőnek két elnevezése is van: „afiksaaladverb” (afixális határozószó/határozói affixum – az igekötő és az ige közötti morfológiai kapcsolatra valamint a határozószókkal való rokonságra utal) és „abimäärsõna” (segédhatározószó – szintén az igekötő határozószókkal való rokonságára utal és egyben megkülönbözteti azt a „valõdi” határozószóktól).

perifrastiline verb (perifrasztikus ige)		
ahelverb (segédige + főige)	väljendverb (komplex/funkcióige)	ühendverb (igekötős ige)
segédige és nonfinit főige	(sokszor ragozott alakban álló) főnév és ige	igekötő és ige
A segédige kifejezhet aspektust, kauzativitást, modalitást és módot.	Az összetétel jelentése idiomatikus, mely nem vezethető le egyenesen az elemek jelentéséből.	Az igekötő új jelentéselemet kölcsönöz az igének, de az összetétel a funkcióigéhez hasonlóan lehet idiomatikus is.
<i>pean minema</i> 'mennem kell'	<i>tähele panema</i> 'észrevesz'*	<i>sisse astuma</i> 'belép', <i>sisse elama</i> 'beleéli magát, megszokik vmit'

* A példákban az adott nyelv leírásának hagyományait követve alapalként az észti igék *ma*-infinitivusa és a magyar igék Indic.Praes.Sg.3. alakja szerepel.

2. Szófaji hovatartozás

Mind a magyar, mind az észti igekötők szófaji meghatározása komoly vitákat váltott ki és vált ki napjainkban is a nyelvészek körében (JAKAB 1982). Legáltalánosabb mindkét nyelvben a viszonszókhöz való sorolásuk, bár mind a magyar, mind az észti igekötők sok tekintetben rokonságot mutatnak határozószókkal (saját vonzat), képzőkkel (jelentésmódosító szerep) és ragokkal (*hozzá, neki, rá*) is. Vannak olyan szófaji rendszerezések is, melyek tagadják a magyar igekötők szófaji önállóságát (KIEFER 2000: 106–107, 459–465).

3. Mi igekötő és mi nem az?

Az igekötőállomány meghatározása mindkét nyelv esetében szerzőnként, az osztályozási elvekkel együtt változik (az igekötők közé sorolásnál más-más súllyal veszik figyelembe a morfológiai, szemantikai, szintaktikai szempontokat és az igekötő produktivitását) (JAKAB 1982: 57–67). Bizonyos elemek minden osztályozás szerint igekötők (m: *el, fel, le*; é: *alla, ära, üles*; é: *alla, järele, ära*), mások hol szerepelnek, hol nem a felsorolásokban (m: *ott, ketté, végre*; é: *kaugele, taha, vahelt*). Az észti nyelvben sok esetben nem könnyű eldönteni, hogy a névszó, mellyel az ige lexikai egységet alkot, ragozott főnév-e vagy jelentése már annyira lexikalizálódott, hogy határozószónak (s így igekötőnek) tarthatjuk (*kätte saama* 'elér, megkap, megszerez, tkp. kézbe kap'). Az első esetben a szerkezet funkcióigének, a másodikban igekötős igének minősül.

Mivel a magyar igekötők állományának meghatározásával kapcsolatos irodalom ismert a hazai szakemberek előtt, itt az észti igekötőkkel foglalkozom bővebben. Az észti igekötőrendszerrel foglalkozó munkák legtöbbször HASSELBLATT (1996) osztályozását veszik alapul, mely 52 észti igekötőt határoz meg. Az észti nyelvészek nem ilyen optimisták, elemző munkákban sehol nem találkozunk pontos állománykijelöléssel. Az utóbbi évtizedekben megjelent Észti értelmező szótár (EKSS 1988–1999) és a Tartui Egyetem Számítógépes nyelvészeti kutatócsoportja által összeállított Állandósult összetételek az észti nyelvben adatbázis (Eesti keele püsiühendite andmebaas) azonban érdekes adatokkal szolgálhatnak. (Piroska néni itt biztosan kijavítana: nem kutatócsoportja

által, hanem kutatócsoportjától.) Az értelmező szótár összesen hetven elemet tart igekötőnek, ami jóval meghaladja HASSELBLATT igekötőinek számát. Az állandósult összetételek adatbázisa igen tágan értelmezi az igekötős igék fogalmát, ugyanis minden olyan összetételt e csoportba sorol, amely ige és igekötő/határozószó komponensekből áll. A bizonytalannak minősített és a csak XIX. századi szövegekben előforduló adatokat figyelmen kívül hagyva az adatbázis összesen 366 különböző igekötőt (határozói affixumot) tartalmaz. Ha ebből a számból kivonjuk azokat az elemeket, melyek csak egyetlen igével kapcsolódnak az adatbázisban, az igekötők száma 177-re csökken. Ezen elemek között vannak olyanok, melyek több száz különböző igével alkothatnak szoros egységet, s vannak olyanok, melyek csak 2-3 igéhez járulhatnak. Az adatbázis igekötős igéinek pontosabb morfológiai, szemantikai, szintaktikai elemzése még nem készült el, azonban az adatok felületes vizsgálata azt mutatja, hogy minél kevesebb az adott igekötő kapcsolódási lehetőségeinek száma, annál inkább felmerül a gyanú, hogy határozószóval vagy ragozott alakban álló főnévvel és nem igekötővel van dolgunk. Ha a lehetséges kapcsolódások száma szerint állítjuk sorba az észti igekötőket, a lista elején a magyar igekötők-höz igen hasonló állományú igekötősort kapunk.

<i>ära</i> 'meg'	305	<i>lahti</i> 'szét'	90
<i>välja</i> 'ki'	295	<i>alla</i> 'le'	86
<i>sisse</i> 'be'	193	<i>vastu</i> 'ellen'	82
<i>läbi</i> 'keresztül'	167	<i>tagasi</i> 'vissza'	78
<i>maha</i> 'le'	163	<i>kinni</i> 'zárva'	73
<i>üumber</i> 'körül'	153	<i>järele</i> 'után'	71
<i>üles</i> 'fel'	138	<i>peale</i> 'rá'	65
<i>üle</i> 'át'	135	<i>edasi</i> 'előre'	62
<i>kokku</i> 'össze'	133	<i>juurde</i> 'hozzá'	53
<i>ette</i> 'elé'	91	<i>ringi</i> 'körbe, körül'	46

Ebben a munkában a magyar igekötők esetében KIEFER (2000: 480–482) (33 magyar igekötő), az észti igekötők elemzésekor pedig HASSELBLATT (1996) (52 észti igekötő) állománymeghatározására támaszkodtam.

4. Morfológiai jellemzők

Az igekötők mindkét nyelvben rövid elemek, legfeljebb három szótagúak lehetnek. Az előző pontban említett igekötőállományokon belül a szótagszám szerinti megoszlás a következőképpen alakul: 33 magyar igekötőből 9 egy szótagú (28,1%), 22 két szótagú (68,8%), 1 három szótagú (3,1%); 52 észti igekötőből 7 egy szótagú (13,6%), 34 két szótagú (65,4%), 11 három szótagú (21,2%). Az igekötők zöme tehát két szótagból áll, a magyarban több az egyszótagú, az észti nyelvben a három szótagú igekötő.

Az igekötők nem kaphatnak todalékmorfémát, morfológiailag egy egységet képeznek. A magyar igekötők közül a *hozzá*, *neki*, *rá* és *tovább* igekötők őrzik az igekötővé válás előtti alak todalékát (esetragokat és fokjelet), az észti nyelvben ennél jóval nagyobb arányban, az igekötők körülbelül felében fedezhető fel esetrag (pl. *järele*, *kokku*, *maha*, *sisse*).

A magyar igekötők között vannak több szófajúak is, melyek határozószóként is előfordulhatnak: *ide*, *oda*. Az észti igekötőállományban ennél jóval gyakrabban jelenik meg

a többszófajúság. HASSELBLATT igekötőlistájának minden eleme besorolható valamilyen más szófaj állományába is, szerepelhetnek névutóként (pl. *alla*), határozószóként (pl. *edasi*) ritkábban előljárószóként (pl. *vastu*) vagy melléknévként (pl. *täis*) (30 ige esetében – az igekötők 57,7%-a! – több szófaji csoportban is). Vannak az észti igekötők között azonban olyanok, melyek önálló határozószóként való előfordulása kérdéses vagy igen ritka (ide tartoznak elsősorban az igének perfektív jelentéskomponenst kölcsönző igekötők pl. *läbi*, *valmis*, *ära*).

5. Ortográfia

Az igekötő állhat az ige előtt és után, a két elem közé más mondatrészek is kerülhetnek. Az észti igekötőt és az igét kevés kivétellel különírjuk. A legfontosabb eltérés a magyar igekötős igék egybe- és különírási szabályaitól az, hogy a közvetlenül az ige előtt álló igekötőt is különírjuk az igétől (*Ma tahan sisse minna*. 'Be akarok menni.').

Az észti helyesírás külön- és egybeírást is megenged a következő esetekben: Ha az igekötős ige folyamatos melléknévi igenévi alakjai jelzői vagy állítmányi szerepet töltenek be a mondatban (*sisseminev koer* – *sisse minev koer*; *Raamat on läbiloetav*. – *Raamat on läbi loetav*.) A befejezett melléknévi igenevek és a *-mata* alak jelzői szerepben (*allakirjutatud kiri* – *alla kirjutatud kiri*; *de!* *Kiri on alla kirjutatud*.). Az igekötős igéből képzett főnév tagjait egybeírjuk (*sisseminek*, *bemenet*).

6. Összegzés

Mind a magyar, mind az észti nyelv gazdag igekötőrendszert hozott létre, mellyel szemantikai- és grammatikai tartalmak sokaságát képes kifejezni. Az igekötők meghatározásával és morfológiai leírásával kapcsolatos problémák hasonlóak mindkét nyelvi rendszerben.

A vázolt nehézségek ellenére az igekötőkhöz kapcsolódóan mégis a jelentéstani és mondattani kérdések a legtisztázatlanabbak. Tudjuk, hogy az igekötős igék lexikai és szemantikai egységet alkotnak, azonban jórészt felderítetlen, milyen szemantikai szabályok határozzák meg, melyik igekötő melyik igéhez kapcsolódhat, és találkozásuk hogyan módosítja az ige jelentését, esetleg egészen új jelentés alakul-e ki. Keveset tudunk arról is, miként változik meg az igekötő kapcsolódásával az ige szintaktikai viselkedése.

Széles körű nyelvi anyagot feldolgozó rendszeres szinkrón összehasonlító vizsgálat adhat majd választ, nevezhetjük-e valóban igekötős igének az észti határozói affixumos igei szerkezeteket.

Eesti keele püsiühendite andmebaas. Tartu Ülikool Arvutuslingvistika uurimisrühm. www.cl.ut.ee/ee/ressursid/pysiyhendid.html

EKSS = *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*. ETA KKI, Tallinn, 1988–1999.

ERELT, MATI (főszerk.) 1993., 1995. *Eesti keele grammatika. I–II*. Eesti TA Eesti Keele Instituut, Tallinn

ERELT, MATI–ERELT, TIJU–ROSS, KRISTINA 2000. *Eesti keele käsiraamat*. Teine, täiendatud trükk. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn

HASSELBLATT, CORNELIUS 1990. *Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica*. Wiesbaden

JAKAB ISTVÁN 1982. *A magyar igekötő szófajtanai útja*. Nyelvtudományi Értekezések 112.

KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

KIEFER FERENC

1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból: *Magyar Nyelv* XCII, 257–68.

(szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest

(szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest

KIPPASTO, ANU–NAGY JUDIT 1995. *Észti nyelvkönyv*. Bfbor Kiadó, Miskolc

- LAVOTHA ÖDÖN 1960. *Észti nyelvkönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest
- NÄRVÄNEN, MARI 1992. *Viron adverbilisten yhdyverbien suomentaminen*. Kielitieteellisiä tutkimuksia 25. Joensuun yliopisto, Humanistinen tiedekunta, Joensuu
- POMOZI PÉTER 2000. *Az észti nyelv*: NANOVSZKY GYÖRGY (szerk.), *Nyelvrokonaink*. Teleki László Alapítvány, Budapest
- PUSZTAY JÁNOS 1994. *Könyv az észti nyelvről*. Folia Estonica III. BDTF, Savariae
- RÜÜTMAA, TIINA 1998. *Ungari el-verbiprefiksi vasteid eesti ja kõrvutavalt soome keeles*. Folia Estonica V. BDTF, Savariae
- TÖRÖK ILONA-KREININ, LEA 1999. *Magyar-észti igekötős szótár*. Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia. Tartu

Képzéssel alakult földrajzi köznevek

A magyar helynévkutatók közül sokan és sokszor írtak a földrajzi köznevek jelentőségéről, keresték azokat a fogódzókat, amelyek segítségével elhatárolhatók más nyelvi elemektől (pl. KISS L. 1972), többen vizsgálták a földrajzi köznevek csoportosítási lehetőségeit (pl. BALOGH 1970, TÓTH 1999), illetve a helynévben betöltött szerepüket (legutóbb HOFFMANN 2000 és 2002). Arról ugyanakkor, hogy mi jellemzi ennek a viszonylag jól körülhatárolható szócsoporthoz tartozóaknak a belső rendszerét, alig szólnak írások. Ez arra ösztönzött, hogy megvizsgáljam a földrajzi köznevek alaki felépítését. A témát az is időszerrév teszi, hogy a közelmúltban jelentek meg olyan összegző munkák, melyek újból áttekintették a szóalkotásra vonatkozó ismereteinket. A strukturális nyelvtan alapján egy korábbi tanulmányomban megvizsgáltam az összetétellel alakult földrajzi közneveket (NEMES 2002), jelen dolgozatomban a képzéssel létrejött földrajzi közneveket veszem nagyját alá.

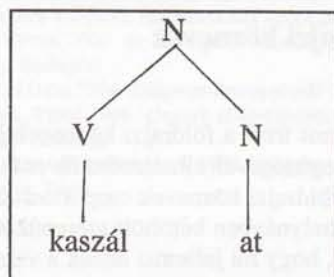
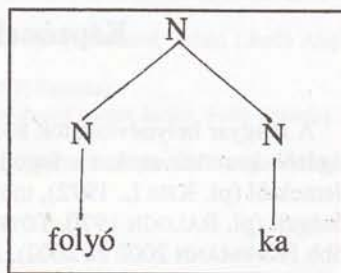
A magyar nyelv szóalkotási módjai közül a szóösszetétel mellett a szóképzés a legjelentősebb. Ennek során egy már meglévő szóból bizonyos toldalék hozzáillesztésével új, más jelentésű szótározható egységet hozunk létre. Bizonyos esetekben azonban nem könnyű eldönteni, mit tekinthetünk alapszónak és mit képzettnek, hiszen előfordulhat, hogy a naív beszélő sem érzékeli a képzőt (KIEFER–LADÁNYI 2000: 153).

A szóképzéssel létrejött szavak jelentése levezethető az alapszó és a képző együttes jelentéséből, így az új szó felvétele a szótárban nem indokolt. A derivátumok azonban gyakran lexikalizálódnak, olyan jelentéselemeket vesznek fel, mely(ek) nem vezethető(k) le a morfológiai szerkezetből, és ebben az esetben a szavakat a szótárban kell tárolnunk.

A szóképzéshez szorosan kapcsolódik a produktivitás, ami a minta alapján tetszőleges számú, szemantikailag transzparens szó létrehozásának a lehetőségét jelenti adott szemantikai, szintaktikai és morfológiai feltételek mellett (KIEFER–LADÁNYI 2000: 149). A produktivitás feltétele az osztály nyitottsága: a földrajzi köznevek osztálya ilyen, mert bővíthető új szavakkal, képzéssel, összetétellel. A képző produktívitasának eldöntése azonban adott esetben nehezségeket okozhat, mert nem tudjuk a lehetséges alapszavak számát (vö. LADÁNYI 2001: 234). A képző produktívitasát teszteléssel fogjuk vizsgálni, potenciális (nem létező, de lehetséges) szavakat alkotunk a vizsgált képzővel.

Ha a képzés termékeny, akkor szabályszerű is, mert szabályba tudjuk foglalni a képzés menetét. A terméketlen képzés is lehet azonban szabályszerű, abban az esetben, ha szabályokkal leírható módon hoz létre új szavakat.

A képző megszabja a képzett szó szintaktikai kategóriáját, ebből adódóan a képzett szó alaptagja a képző, mely mindig a jobb oldalon áll ugyanúgy, ahogy az összetételek alaptagja is a jobb oldali tag. A *kaszálat* és a *folyóka* földrajzi köznevek összetevős szerkezete hierarchikus és lineáris módon a következőképpen ábrázolható:

kaszálat[kaszál]_V + [at]_N_N*folyóka*[folyó]_N + [ka]_N_N

A képzett szó maga is lehet összetételei tag (dióskert, halastó), és összetett szó is lehet képzett (gyalogösvényke).

A képzett szavak osztályozása többféle szempontból történhet. A hagyományos grammatikákban az alapszó és a származékszó szófaja alapján kategorizálnak: ilyen megközelítésben a földrajzi köznevek deverbális és denominális nomenképzés eredményeként egyaránt létrejöhetnek. A földrajzi köznevek között az alábbi típusokat találjuk:

N → N pl. *hidacska, akácos, hegység*

V → N pl. *áradmány, delelő, kaszálat*

Tekintsük át a legfontosabb típusokat (vö. KIEFER-LADÁNYI 2000: 165–214)!

V → N

a) *-(V)mány*. Az alapszó lehet tárgyias (*hagy, bérel*) vagy tárgyatlan ige (*árad, ég*). A jelentés csak az eredménytárgyat kívánó ige mellett jelezhető előre: *bérelmény* 'bérlés eredményeként valakinek a használatába jutott terület'.

A *-mány/-mény* képző nem termékeny (**kaszálmány, *delelmény, *átkelmény, *csöpögmény* stb), de a képzés szabályos morfológiai szerkezetű: [V + [-mány/-mény]_N]_N.

b) *-At*. A képző tárgyias igehez járulva a cselekvés eredményét jelöli, pl. *bérlat* 'bérelt földterület', *kaszálat* 'rendszeresen kaszált terület', míg a tárgyatlan igéből alakult képzések lexikalizálódtak: *hajlat* 'domb lejtős oldala', *dűlet* 'dűlő'. A földrajzi köznevek körében improduktív, nem létezik **lefolyat, *mosat, *forrat, *ásat* forma. A képző nem járulhat *-t* végű igékhez, ettől függetlenül morfológiai szerkezete szabályos:

$V_{tr} + [-At]_N \rightarrow [V_{tr} + [-At]_N]_N$

c) *-Ás*. Az *-Ás* képzővel tranzitív igei alapon létrejött szavak a cselekvés tárgyiasult eredményét jelölik, pl. *mérés* 'olyan terület, amelyet kifarcelláztak', *kerítés* 'körülkerített terület', *ásás* 'ásás eredményeként létrejött nagy gödör'. A tárgyatlan igéből képzett szavak lexikalizálódtak: *mélyedés* 'nagy gödör', *forrás* 'földből természetes úton, folyamatosan v. időszakosan felszínre törő víz', *állás* 'szellős, nyitott építmény; jószágok ideglenes (éjszakai) pihenőhelye', *csorgás* 'kis vízfolyás, ér'. Ezek kialakulása leginkább a 'komplex esemény' jelentésű főnévből konverzióval képzelhetők el (LACZKÓ 2000: 334). A képző földrajzi közneveink körében nem termékeny, hisz a **delelés, *le-gelés, *csörgés* stb. csak potenciálisan létező szavak, amelyek lexikai blokkolás miatt

nem használhatók 'hely' jelentésben. Ennek magyarázata az lehet, hogy ezt a jelentést inkább az -Ó képzővel fejezi ki a nyelv (*delelő, legelő, csörgő* stb). Bár a képzés a vizsgált szócsoportban improduktív, szabályba foglalható:

$$V_{tr} + [Ás]_N \rightarrow [V_{tr} + [Ás]_N]_N.$$

d) -Ó. A képzőt meg kell különböztetnünk a melléknévi igenév és a melléknév azonos alakú képzőjétől. LACZKÓ javasolja az -Ó főnévképző felvételét esemény, eszköz és hely jelentésben (LACZKÓ 2000: 392, részletes indoklás uo. 400–2). Az -Ó a cselekvés helyét jelölő földrajzi közneveket képez, elsősorban tartós cselekvést (*delel, áztat*) vagy történést (*inog, csöpög*) jelentő tárgyatlan igékhez társul. A *hevertető* 'delelőhely' esetében a képző műveltető képzős igéhez kapcsolódik. A földrajzi köznevek körében a produktivitás sajátos esete áll fenn: a képzés termékeny, de nem foglalható szabályba, ugyanis a létrejövő szavak jelentése nem jósolható meg, többségük lexikalizálódott (vö. a *dülő, lejtő, aszó, fertő, csörgő, fortyogó* 'forrás' szavak jelentése). Hangutánzó tőhöz kapcsolódik a képző a *cicogó* 'mocsaras terület', hangfestőhöz a *duzzogó* 'járhatatlan sártömeg' esetében.

Az efféle szavak kialakulása feltehetően olyan összetételi minta alapján képzelhető el, melynek előtagja -ó képzős (melléknév): *csöpögő kút* → *csöpögő, delelőpart* → *delelő, átkelőhely* → *átkelő, kaszálóföld* → *kaszáló, mosótó* → *mosó, kifolyókút* → *kifolyó, ingóláp* → *ingó* stb. (KIEFER 1998: 250). A *delelőhely*-ből 'állatok deleltetésére használt terület' konverzióval (ellipszis) jöhetett létre a vele megegyező jelentésű *delelő* forma. Ezt az állítást alátámasztani látszik az a megfigyelés is, hogy az említett párok mindkét tagja megtalálható a vizsgált korpuszban.

N → N

a) -kA és -(V)cskA. A földrajzi köznevek körében nem termékeny képzés, nincs **bércke, *hegyke, *mezőke, *legelőcske*. A két képző közül a vizsgált szócsoportban mindkét képzésre van néhány példa. A -(V)cskA a *közsécecske, falucska, fokocska, kaszálócska* stb. szavakban, a -kA a *csúcska, folyóka, cserőke, közke* szavakban fordul elő. A létrejövő derivátumok jelentése előre jelezhető: *falucska* 'kis falu', *folyóka* 'kis folyó'; a két képző szemantikailag azonos a 'kis, kicsiny' jelentésével.

A -(V)cskA hangtani korlátozás nélkül használható, míg a -kA alapszáva nem végződhet -a/-e magánhangzóra. Anyagomban a -kA egy szótagú szóhoz is kapcsolódik (*csúcska*), bár ezt KIEFERÉK kizáró feltételnek tekintik (i. m. 169). Ez azért lehetséges, mert a strukturális nyelvtan célja általános szabályok megfogalmazása, nem pedig egy konkrét szócsoport vizsgálata.

A kicsinyítő képző nem létező, de potenciális szavakhoz kapcsolódik a *dombika, hegyike, kútika, földike* formákban. E formák a *domb + i + ka* mintájára jöhetnek létre, ahol a közbülső alak nem létező szó, de a továbbképzés miatt szükség van rá. Erre a jelenségre máskor is van példa a nyelvben, így nem indokolt egy önálló -ika képző felvétele (KIEFER-LADÁNYI 2000: 172).

A képzés szabálya az alábbiak szerint foglalható össze:

$$N + [Vcska]_N \rightarrow [N + [Vcska]_N]_N$$

$$N + [kA]_N \rightarrow [N + [kA]_N]_N.$$

b) -sÁg. A képző főnévi alapszóhoz kapcsolódva gyűjtőnevet képez, melyek lexikalizálódnak (pl. *hegység, hátság, égerség, gyepeg*). A képzés azért sem tekinthető ter-

mékenynek, mert nincsen *mocsárság, *bércség, *eperség. A létrejövő kisszámú alak analógiával magyarázható, így nem foglalható szabályba sem.

c) -(V)s. Ezzel a képzővel gyűjtőneveket képezhetünk, pl. *akácos*, *almás* 'almát termő terület', *gyümölcsös*. A földrajzi köznevek körében az egyik leggyakrabban előforduló képző, ami indokoltá teszi szemantikai alcsoportok kijelölését az alapszó jelentése alapján:

- 1) növénynév: *akácos*, *gyümölcsös*, *almás*, *diós*, *diófás*
- 2) állatnév: *békás*, *cinégés*, *galambos*, *birkás*, *csíkos* (*csík* 'halféle')
- 3) terület anyaga: *agyagos*, *köves*
- 4) domborzata: *hegyes*, *dombos*, *láros*, *árkos*, *buckós*
- 5) területhez való hozzájutás: *árendás*

A képző gyakoriságának a magyarázata az lehet, hogy amikor képezhető gyűjtőnév, akkor képezhető a neki megfelelő jelzős szerkezet is, pl. *akácos terület* – *akácos*. Így feltehető egy *békás terület* – *békás*, *láros rész* – *láros* stb. változás (tapadás), melynek hátterében történeti folyamatok állnak. A képzős alak és a jelzős szerkezet élhet(ett) egymás mellett is *bükkös erdő* – *bükkös*. A *bükköserdő*-ből a *bükkös* ellipszissel is létrejöhetett, de a *bükk*-ből közvetlen főnévképzéssel is. Ráadásul élhetett a főnévi jelzős *bükkerdő* is.

A fentiekben a földrajzi köznevek körében leggyakoribb képzésmódokat tekintettük át, a ritkább képzők (*ásvány*, *akadék*, *dombolag* stb.) vizsgálata egy újabb tanulmány tárgya lehet. A földrajzi köznevek morfológiai vizsgálatával nemcsak ennek a szócsoporthoz a belső vizsgálatához, hanem általában a nyelv pontosabb alaktani leírásához is hozzájárulhatunk.

BALOGH LÁSZLÓ 1970. A földrajzi nevek struktúrája: *Nyelvtudományi Közlemények* 72, 95–123.

HOFFMANN ISTVÁN

2000. *Megjegyzések a helynevek szemantikai szerkezetéhez*: GECSÓ TAMÁS (szerk.), *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 110–19.

2002. *A helynevek szerkezetéről*: ANDOR JÓZSEF–BENKES ZSUZSA–BÓKAY ANTAL (szerk.), *Szöveg az egész világ*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 237–41.

KIEFER FERENC 1998. *Alaktan*: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 187–289.

KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA 2000. *A szóképzés*: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 137–214.

KISS LAJOS 1972. A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek: *Magyar Nyelvőr* 96, 250–1.

LACZKÓ TIBOR 2000. *Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés*: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 293–405.

LADÁNYI MÁRIA 1999. Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra: *Magyar Nyelv XCV*, 166–79.

NEMES MAGDOLNA 2002. *Összetétellel alakult földrajzi köznevek*: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS (szerk.), *Hungarológia és dimenzionális nyelvészlelet*. Debrecen–Jyväskylä, 91–7.

TÓTH LÁSZLÓ 1999. *A földrajzi köznevek tipológiái*: *Névtani Értesítő* 21, 176–82.

A nyelvi eszményről

Az eszmény fogalma nemcsak a nyelvtudományban, hanem más tudományok és művészeti ágak (pl. irodalomtudomány, pszichológia, esztétika, illetve festő- vagy szobrászművészet stb.) területén sem látszik pontosan körülhatároltnak. Arra pedig talán még utalást sem találunk, hogy vajon milyen összefüggés állhat fenn a különféle eszménytípusok (nyelvi ~ művészi, társadalmi ~ esztétikai, pszichológiai ~ művészi eszményfogalom stb.) között.

ERDÉLYI JÁNOS BAJZA (Tud. Gyűjt. 1828. XII. 35) szavait idézi az ideálról (T. ERDÉLYI: 1981): „A költőnek (...) egyik fő kötelessége a tárgyak idealizálása; mely nem egyéb, mint a természetben levő kép, cselekedet és érzeménynek a lehető tökéletig emelt m e g n e m e s í t é s e” (591). 1836-ban BAJZA kissé részletesebben már azt fejt ki (Kritikai Lapok. VII. füzet. 1836. 70–71), hogy „Minden művésznek (...) egyedüli tárgya az esztétikai szép, s ezen eszthetikai szép a természetből van ugyan átalván a művészi világba, de a művészi világnak levegőjében el kell változnia s el is változik és ideálitást nyer, s ez az idealitás az, mely megkülönbözteti az anyagi világ szépségeit a művészi széptől; ennek közbejövetele nélkül művészség és mindennapi természet tökéletesen egyet tenne s egy volna, így pedig nem tudom, minek vesződnének tovább az egész művészettel, miután mindazt, amit a művészet előállíthatna, a magában az anyagi világban, a prózai természetben fellelhetnők. A szép a természetben van ugyan még akkor is, miután ideállá változott, mert a z i d e á l m a g a i s m e g n e m e s í t e t t, de pusztán vagy mint az anyagi természet alkotta, a művész világba nem lehet áttenni.” ERDÉLYI JÁNOS nem azonosul ezzel a gondolattal, mivel BAJZA „a természetben elszórt tökéleyeket akarja egyesíteni”, ilyen úton pedig „életműi, organikus egységhez soha nem fog jutni a művészet” (i. m. 591).

Az utóbbi évtizedek szakirodalma főleg a művészeti ideálról/eszményről beszél. De MÁTRAJ LÁSZLÓ (1943) a világnézettel összefüggően azt hangsúlyozta, hogy az „az élményeink tarka és változó sodrából kiemelkedő magyarzatok és értékek rendje. Ennek az értékrendnek – folytatja – magának is vannak gyorsabban és lassabban változó elemei. Legszilárdabb, leglassabban változó elemei az *eszmények*, ideálok” (33–34). Bővebb kifejtést azonban itt sem találunk.

Az orosz L. N. SZTOLOVICS magyarul megjelent könyve (1974) az esztétikai eszmény fogalmával is foglalkozik. Az esztétikai eszmény – írja SZTOLOVICS – „az esztétikai viszony olyan fajtája, amely mintegy az esztétikai ízlés és az esztétikai nézetek között található. (...) Az eszmény a szükségesnek és a kívántnak a képmása. Az esztétikai eszmény általánosításának foka – folytatja a lábjegyzetben – az egyes embereknél különböző lehet” (10–11). Kifejtji továbbá, hogy „az eszmények lehetnek társadalmiak (a tökéletes társadalmi rend eszménye), erkölcsiek (az erkölcsös viselkedés mintaképe) stb.” (12). A mi szempontunkból most csupán annyit emelnénk ki, hogy szerinte többféle eszményről beszélhetünk, a művészi, esztétikai eszményen kívül ún. társadalmi és erkölcsi eszményről is.

RUBINSTEIN tulajdonképpen csak az *embereszményről* szól (1977), amit a következő idézet is igazol: „az eszmény jelentkezhethet viselkedési normák komplexumaként; nem-

egyszer pedig olyan kép, amely a legértékesebb és ebben az értelemben legvonzóbb emberi vonásokat testesíti meg” (984).

SZERDAHELYI ISTVÁN a Magyar Filozófiai Szemlében (1973. 5-6. sz. 718) teszi fel a kérdést, voltaképpen mi is az eszmény. A korábbi kézikönyvek sem adnak biztos fogódzókat – írja SZERDAHELYI – (pl. „az eszmény valamely jelenségnek az ember által elképzelhető legtökéletesebb formája”, valamint némi kiegészítéssel, hogy az eszmények történetileg változnak, társadalmi osztályonként, rétegenként differenciálódnak, egyéni- leg is módosulnak és mindenkor közös vonásokat is mutatnak). Azt is megemlíti azonban, hogy pszichológiai nézőpontból az eszmény nem más, mint a dolgok elképzelhető legértékesebb formájáról alkotott képzet (719).

Talán nem szükséges az esetlegesen más területen felbukkanó **eszményfogalmak** további számbavétele, mivel aligha képzelhető el, hogy a **nyelvi eszmény** kérdésének tisztázásához, meghatározásához lényegesen hozzájárulnának. Az imént idézettek nem a nyelvi eszményről szóltak. De talán mégis tanulságos volt a megemléztük, mert kiderült, hogy számolnunk kell az eszmények sokféleségével (művészi, társadalmi, erkölcsi, esztétikai, embereszmény stb.), s azzal a véleménnyel, hogy azok társadalmi osztályonként/rétegenként is változnak, illetőleg egyénileg is, közösségenként is eltérők lehetnek. Ezek a gondolatok megerősíthetnek bennünket abban, hogy a nyelv életében is hasonló sokféleséget tegyünk fel, és a társadalmi háttértől is függő eszmények létezését keressük.

A **nyelvi eszmény** kérdésével az utóbbi évtizedekben elsősorban BENKŐ LORÁND foglalkozott (1960). Több alapvető megállapítást tesz. Annak a véleményének ad hangot, hogy az irodalmi nyelv kifejlődése kapcsolatban van a nyelvi eszmény kialakulásával, s igen nagy mértékben a *nyelvi igényesség* szülte. Hogy egy belső nyelvtípus eszménnyé emelkedhessen, ahhoz a beszélőközösség körében tekintélyre kell szert tennie. Ennek megteremtésében jelentős szerepet játszanak – ha nem is ők teremtik meg – az írók. Hogy az eszmény a társadalomban szerephez jusson, ahhoz szociálisan ható tényezőnek is kell lennie. Hivatását akkor tölti be maradéktalanul, ha társadalmilag terjedő jelenség (40–45).

Látható, hogy BENKŐ LORÁND itt – könyvének természetéből következően – irodalmi, szépirodalmi eszményről beszél. BÁRCZI GÉZA (1974) azonban igazában a nyelvhelyesség, a mai nyelvhasználat sajátosságaiból indul ki, amikor kifejti, hogy „mindenkiben, aki szívén viseli anyanyelve sorsát, kell élnie többé-kevésbé tudatosan egy nyelvi eszménynek” (23). Figyelmet érdemel az a véleménye, hogy „a nyelvi eszmény egy olyan magyar nyelv – mind a művészi igényű frászművekben (...), mind pedig a nyelvhasználat minden területén, a tudományos okfejtésekben, a mindennapi beszédben és a kérész életre szánt írásokban is –, mely épen őrzi a maga hagyományos, értékes tulajdonságait, azaz a tömörséget, a képszerűséget, a finom árnyaltságot, a világos szabatoságot és a változatos hangzást, továbbá a rugalmasságot, mely magába foglalja nemcsak a különféle műfajokhoz, hanem a megváltozott igényekhez való simulást, anélkül, hogy szakítania kellene ősi jellemével” (24). Az idézett klasszikus, mondhatni hagyományos felfogás már meglehetősen szélesen értelmezi az *eszmény* fogalmát, mivel nemcsak a művészi igényű frászművekre gondol, hanem a *nyelvhasználat* minden területére, a mindennapi beszédre, a tudományos okfejtésekre, a kérész életű írásokra, sőt olyan nyelvi sajátosságokat is említ, amelyeket elsősorban a stilisztika szempontjai indokolnak (pl. tömörség, képszerűség, szabatoság, változatos hangzás stb.).

VILLÓ ILDIKÓ a nyelvi norma meghatározása (1992) során rendkívül figyelemre méltó áttekintést ad a nyelvi norma és a nyelvi eszmény fogalmának alakulásáról és miben-

létéről (7–22). Kitér arra, hogy a nyelvi eszményt a MMNyR. (I. 26) tulajdonképpen a nyelvi normával azonosítja, a normát pedig követendő eszménynek tartja. De a köznyelv megemlézése sem marad el a MMNyR.-éből, ugyanis az irodalmi nyelvi norma mellett az is szóba kerül, hogy a köznyelv erősen a művelt hagyomány és a választékosabb irodalmi nyelv hatása alatt van, azért némileg azzal együtt – elemzi tovább VILLÓ ILDIKÓ az akadémiai leíró nyelvtan fejtegetését – a nemzeti nyelv eszményi, mintának vehető változatát képviseli (8). Igazában a MMNy. is szinte teljesen ezen a véleményen van. Hadd emeljük ki azonban DEME LÁSZLÓ fejtegetéseiből, hogy „van (...) a nemzeti nyelvnek (...) egy fő típusa is. Ez a fő típus átfogja (...) a részlegtípusokat, s így úgy áll felettük, mint a nyelvhasználatnak központi rétege, ideális formája. Ezt a helyzetet foglalja el (...) a nemzeti irodalmi nyelv és beszélt változata, az igényes köznyelv” (DEME 1987). Lényegében ezzel megegyezően foglalt állást már korábban BENKŐ LORÁND is (1960: 46; 1988: 44). Mindezeket túl nem hagyhatjuk figyelmen kívül – noha lehetetlen lenne az eszmény, a követendő nyelvi norma kérdéskörére vonatkozó kutatásokat, megjegyzéseket a teljesség igényével bemutatni – WACHA IMRE minden részletre és elméleti-módszertani szempontból rendkívül alapos, nagyívű tanulmányának egy-két igen lényeges megjegyzését. Célszerű talán szó szerint is idézni a következőket: „A norma körüli vitát sok esetben az idézi elő, hogy ezt a beszélők nyelvi tudatában élő, kiemelt nyelvváltozatot vagy elképzelést minek nevezzük, pontosabban minek tekintjük: nyelvi eszménynek-e, vagy etalonnak-e, normának-e vagy netán standardnak. Vannak szerzők, akik ezt a kiemelt nyelvváltozatot (*nyelvi*) eszménynek, vannak, akik *normának*, s vannak, akik *standardnak* nevezik; vannak, akik elkülönítik az *eszményt*, a *normát* és a *standardot*” (85). Nemcsak óhajokat fogalmaz meg WACHA IMRE, hanem javaslatot tesz a műszóhasználatra is, melyek közül (nyelvi eszmény, nyelvi norma, nyelvhasználati norma, nyelvi vagy nyelvhasználati standard, belső vagy rétegnorma) minket ez alkalommal – e tanulmány címéből következően – csak a nyelvi eszményre vonatkozó gondolatai foglalkoztatnak. Azt írja, hogy a *nyelvi eszmény* „az az ideál és szabályrendszer, mely a nyelvet beszélő közösség tagjainak TUDATÁBAN él arról, hogy milyennek kell(ene) lennie az igényes, szép, adekvát, sőt esztétikai értékeket is tartalmazó nyelvváltozatoknak és nyelvhasználatnak, ha valaki igényesen, művelt emberhez illően akarja kifejezni magát, igényes beszédhelyzetben. Ennek mintája nagyjából a hagyományos értelemben vett szépirodalom és költészet nyelve, nyelvhasználata” (85).

A preskriptív szemlélet ellentmondásait VILLÓ ILDIKÓ is (i. m. 13) arra vezeti vissza, hogy az „nem határolja el az eszményt a normától, s így lépten-nyomon kiderül, hogy a tényleges nyelvhasználat jelentősen eltér a rögzített ideáltól”. Ebből nyilvánvalóan arra következtethetünk, hogy a *norma* és *eszmény* nem azonosítható egymással, s ezt mi is helyénvalónak tarthatjuk. A különbségek megfogalmazása azonban nem könnyű. Mindenesetre nagyon megszívlelendő és nézetünk szerint feltétlenül elfogadható az a véleménye, hogy „az eszmény absztrakció, és létét nem befolyásolja, nem korlátozza, ha nem realizálódik, nem is realizálódhat teljesen, a norma létformája viszont a tényleges érvényesség, a többé vagy kevésbé kötelező érvény” (i. m. 11).

TOLCSVAI NAGY GÁBOR a norma és az eszmény szigorú kettéválasztását óhajtja (1992: 41). A nyelvi norma – mondja – „az a szabályrendszer, amely előírja, ahogy beszélni kell, az eszmény pedig az, ahogy beszélni kellene” (uo.). A megállapítását el lehet, s általánosságban véve el kell fogadnunk, de komolyabb megokolás hiányában továbbra is bizonytalanságban vagyunk, hiszen az „ahogy beszélnünk kellene” kitétel nem tartalmaz kézzelfogható tartalmi elemeket.

BALÁZS GÉZA már egyenesen **eszményi nyelvváltozatról** beszél, amely – amint írja (2001: 207) – a „művelt” köznyelv elnevezése lett. A továbbiakban is azt fejtegeti, hogy az eszményi nyelvváltozat egyúttal *minta* és *érték*, illetve hogy „erre az eszményi nyelvváltozatra állapít meg nyelvhelyességi szabályokat a nyelvstratégia és a nyelvművelés” (208), de kitér arra is, hogy „legújabbán az eszményi nyelvet *szabványnak* is nevezük...”, másrészt hogy „a szabvány leírását a nyelvtanok tartalmazzák” (211).

Azt hiszem, egyet kell értenünk VILLÓ ILDIKÓVAL (i. m. 11–13.) és TOLCSVAI NAGY GÁBORRAL (i. h.), hogy el kell határolni egymástól a normá(ka)t és az eszményt. A normák típusai – nézetem szerint – a következők: a nyelvjárási (népnyelvi), a köznyelvi és a szépirodalmi nyelvi *rendszer* (amely az illető nyelvváltozat hangtani, morfológiai, szintaktikai stb. belső rendszerét foglalja magába, az ide tartozó nyelvi elemeket, illetve az elemek helyét, funkciót stb. a rendszeren belül). A rendszer elemeiből való „választás”-t biztosítja, hogy valamennyi, az imént említett nyelvváltozat fölé egy-egy nyelvhasználati, stilisztikai és nyelvhelyességi norma(rendszer) képződik. Tehát egy-egy nyelvváltozat négyféle norma hatása alatt állhat/működhet.

Az említett népnyelvi, köznyelvi és szépirodalmi rendszeres normák és a föléljük épülő normák alkotják a magyar nyelv normarendszerét, azaz nem egyféle normáról beszélhetünk, hanem a különféle normák együtteséről.

Az említett normáktól el kell választanunk a *nyelvi eszményt*, amely nyilvánvalóan összefügghet ugyan az egyes normatípusokkal, de a *nyelvi eszmény* az egyes normák, normarendszerek típusai fölött „helyezkedhet” el, csupán a képzeletben élő fogalom, tehát a fantázia szüleményeként él, mint elképzelés arról, hogyan kellene használni a kérdéses rendszert, hogy megfeleljen a társadalmi hétköznapi kommunikáció igényeinek éppúgy, mint a művészi igények (igényszintek) globális követelményeinek (l. még VILLÓ I. h.). Az eszmény fogalmát kiterjeszthetjük a magyar nyelv egészére vagy egy-egy nyelvváltozatára is. Ezt láttuk az irodalmi nyelv Benkő-féle tárgyalása során (l. fent) és ezt több más szerzőnél, akik ideális nyelvváltozatnak, eszménynek általában az igényes, a művelt értelmiség által használt köznyelvet, a kodifikált köznyelvet (többnyire annak írott változatát) tartják. Az eszmény – nézetem szerint – úgynevezett szubjektív fogalom, ahány ember, annyiféle eszmény (embereszmény, művészi eszmény, irodalmi eszmény, nyelvi eszmény stb.). Az eszményt ezért – akármelyikre is gondolunk – aligha lehetne kodifikálni.

A szakkifejezések fogalmának tisztázása érdekében úgy gondolom, célszerű lenne, ha az **irodalmi nyelv** terminust a 'szépirodalom nyelve' értelemben használnánk, vagy egyszerűen **szépirodalmi nyelvnek** neveznénk. A köznyelvnek pedig *írott* és *beszélt* változatát különítenénk el anélkül, hogy az írott változaton az **irodalmi** nyelvet értenénk (erre l. NYIRKOS 1981). A **kodifikált köznyelv** és (ha kell, ha mindenáron használni akarjuk, akkor) a **sztenderd (standard)/szabvány** terminust egymás szinonimáiként kellene felfognunk. A (kodifikált) köznyelvnek az eszménnyel való azonosítását egyáltalán nem látom célravezetőnek, mivel az *eszmény* fogalmát nézetem szerint nem helyes lefoglalni egyetlen nyelvváltozatra (s különösen nem annak csupán egyik: írott vagy beszélt változatára), mivel *eszményről* egy-egy ideálisnak elképzelt beszélt/írott nyelvjárás, köznyelv és szépirodalmi nyelv esetében is beszélhetünk. Ha ez így van, akkor természetesen *eszményekre* és nem *eszményre* kell gondolnunk. Az *eszmény(ek)* egyes lehetséges típusainak számbavétele ez alkalommal nem feltétlenül feladatunk, de talán nem szükséges véglegesen lemondanunk róla.

- BALÁZS GÉZA 2001. *Magyar Nyelvstratégia*. Budapest
- BÁRCZI GÉZA 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest
- BENKŐ LORÁND
1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest
1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest
- DEME LÁSZLÓ 1987². *A beszéd és a nyelv*. Budapest, 159.
- MÁTRAI LÁSZLÓ 1943. *Jellemtan (Karakterológia)*. Nemzetnevelők Könyvtára IV. Gyermek- és Ifjúságtanulmány. Budapest
- NYIRKOS ISTVÁN 1981. *Irodalmi nyelv – köznyelv – népnyelv. A nyelvváltozatok rendszeréről: Magyar Nyelvjárások* 24, 19–30.
- RUBINSTEIN 1977⁴. *Az általános pszichológia alapjai*. Budapest
- SZTOLOVICS, L. N. 1974. *A szép kategóriája és a társadalmi eszmény*. Budapest
- T. ERDÉLYI ILONA (sajtó alá rendezte) 1981. *Filozófiai és esztétikai írások*. Budapest
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1992. *A nyelvi norma és a magyar próza: KEMÉNY GÁBOR (szerk.), Normatudat–nyelvi norma*. Linguistica series A. Studia et Dissertationes 8. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest
- VILLÓ ILDIKÓ 1992. *A nyelvi norma meghatározásáról: KEMÉNY GÁBOR (szerk.), Normatudat–nyelvi norma*. Linguistica series A. Studia et Dissertationes 8. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Miért éppen János?

B. Gergely Piroskával személyesen csak akkor találkoztam, amikor a Miskolci Egyetem tanszékvezető professzora lett, de munkáit már jóval korábban ismertem. Szakdolgozatom, majd doktori disszertációm írásakor Rácz Endre, aki témavezetőm volt, azt mondta, hogy okvetlenül olvassam el, s alkalmazzam B. Gergely Piroška tanulmányát a személynevek szinkrón vizsgálatáról (B. GERGELY 1968), amellyel új fejezetet nyitott a magyar onomasztikában. Akkor még nem sejtettem, hogy 1999-ben együtt tölthetek a szerzővel egy felejthetetlen hetet Santiago de Compostelában, a 20. nemzetközi névtudományi kongresszuson, amikor magam is tapasztalhattam, hogy B. Gergely Piroška nemcsak kiváló tudós, hanem csodálatos ember is. Köszönöm neki, hogy barátságával megajándékozott, és tiszta szívből kívánom, hogy Isten éltesse még nagyon sokáig!

A leíró nyelvtan tanítása közben figyeltem fel arra, hogy a grammatikák szerzői példamondataikban többnyire ugyanazokat a személyneveket használják: *János, Péter, Mária, Éva*. Elhatároztam, hogy utánajárok a dolognak: vajon mi jellemző a magyar leíró nyelvtanokban szereplő személynevekre. Az adatgyűjtés után, a nevek feldolgozása előtt a következő előfeltevéseim voltak:

1. több a férfinév, mint a női név
2. több az alapalakban használatos név, mint a becenévi alak
3. inkább hagyományos nevek szerepelnek.

Adataimat a következő nyelvtanokból gyűjtöttem össze:

BENCZÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁ CZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ: A mai magyar nyelv. Budapest, Tankönyvkiadó, 1968

RÁ CZ ENDRE–TAKÁ TS ETEL: Kis magyar nyelvtan. Budapest, Gondolat, 1974

A. JÁ SZÓ ANNA (szerk.) A magyar nyelv könyve. Budapest, Trezor, 1991

KIEFER FERENC (szerk.) Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 2. Fonológia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994

É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁ R PÉTER: Új magyar nyelvtan. Budapest, Osiris Kiadó, 1998

(A Magyar grammatika c. egyetemi tankönyv – szerk.: Keszler Borbála, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000 – adatgyűjtésem után jelent meg, ezért az abban található adatokat sajnos itt és most nem tudom bemutatni. Ezt egy későbbi vizsgálat során szándékozom megtenni.)

Több mint kétezer adatot gyűjtöttem össze, amely 51 névelőfordulás, az alapalakokat és becenévi származékaikat külön vettem.

Mit mutatnak az adatok?

1. Valóban több férfinév szerepel a magyar leíró nyelvtanokban, mint női név. Igaz ugyan, hogy néhány szerzőnél (É. KISS KATALIN, SZABOLCSI ANNA) jobb az arány a női nevek javára, de ez inkább kivételnek számít. Egy amerikai vizsgálat szerint (MACAULAY–BRICE 1997) a tankönyvek nyelvi sztereotípiája egyfajta társadalmi sztereotípiát tükröz. Megfigyelésük szerint a férfiak nemcsak gyakrabban szerepelnek a példamondatokban, hanem mindig pozitív(abb) cselekvéseket hajtanak végre, mint a nők, akiknek az

ábrázolása kevésbé előnyös. (Saját példáimból: *Ida meg akarta harapni a vámtisztet. Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. 456*)

A férfinevek közül a leggyakoribb név a *János*. Vajon miért került az első helyre? A legkézenfekvőbb válasz az, hogy a szerzők egyszerűen átvették, illetőleg lefordították az angolból. CHOMSKY-nál is ez szerepel a leggyakrabban (CHOMSKY 1985: 75, 76, 179 és kk.), itt tehát ún. *adopted name*-mel van dolgunk, de nem szabad figyelmen kívül hagyunk a visszafordíthatóság gyakorlati szempontját sem. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a *János* évszázadokon keresztül a leggyakoribb magyar férfinevnek számított, egészen a 70-es évekig. Még 1967-ben is az 5. helyen állt a gyakorisági listán, igaz, hogy 1996-ban már lekerült a 21. helyre (LADÓ-BÍRÓ 1998: 18, 72–3). A *Jánosa*-, *Jánosi*-féle családnevek, valamint a *Jánosháza* típusú helynevek is azt mutatják, hogy ez a nevünk valamikor a leggyakoribbnak számított. A leíró nyelvtanokban általában (a példák 90%-ában) alapalakban szerepel, becenévi változatai – *Jani*, *Jancsi*, *Janika*, *Jancsika*, *Jánoska*, *Janó*, *Jankó*, *Janesz*, *Janek*, *Jáni* (HAJDÚ 1974, LADÓ-BÍRÓ 1998: 72) – közül csak a *Jani* és a *Jancsi* szerepel az általam vizsgált korpuszban.

A női nevek közül hasonló a *Mária* név szerepe a magyar névrendszerben. A középkor óta népszerű volt, de csak az utóbbi száz évben lett a leggyakoribb női keresztnévünk. 1967-ben a második helyen állt, s bár még ma is sokan viselik ezt a nevet, 1996-ban már csak az 53. a gyakorisági sorban (LADÓ-BÍRÓ 1998: 18–19, 211). Bár a grammatikákban a *Mária* alapalakban is szerepel, gyakoribb a becenévi *Mari*, amely jobban „rímél” az angol *Mary*-vel, nem beszélve a francia *Marie*-ről. Becenévi változatai közül még a *Marcsi* fordul elő, de csak szórványosan.

2. Az alapalakok, valamint a becenévi származékok megoszlása érdekes képet mutat. A korábban megjelent grammatikákban inkább az alapalakok szerepeltek, itt főleg a *János* gyakori használata magyarázza a nagyszámú előfordulást, de a 90-es évektől már jellemzőbb a becenevek megjelenése a példamondatokban.

A grammatikákban szereplő férfinevek: *Alajos*, *András*, *Andris*, *Béla*, *Elek*, *Elemér*, *Előd*, *Feri*, *Géza*, *Gyuri*, *Imre*, *Jancsi*, *Jani*, *János*, *Jenő*, *Jóska*, *Laci*, *Lajos*, *Miska*, *Ödön*, *Pali*, *Péter*, *Pista*, *Pityu*, *Richárd*, *Zoli*, *Zsolti*.

A férfinevek gyakorisági sorrendben: *János*, *Péter*, *Imre*, *Zoli*, *Feri*, *Pista*, *Jóska*, *Béla*, *Pali*, *Jancsi*, *Laci*, *Gyuri*, *András*, *Andris*, *Miska*, *Elek*, *Előd*, *Jenő*, *Elemér*, *Géza*, *Alajos*, *Jani*, *Lajos*, *Ödön*, *Pityu*, *Richárd*, *Zsolti*.

Bizonyos nevek esetében számolnunk kell azzal, hogy a nevek valóságos személyekre (szerzőkre, kollégákra) vonatkoznak. Ilyen az *András/Andris*, *Feri*, *Laci*, *Miska*, *Péter*, *Pista*, *Zoli*. (Vö. *Komlósy András bejött az intézetbe. Grúzul bezzeg tud az András. Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. 403, 448*)

A grammatikákban szereplő női nevek: *Ági*, *Ágnes*, *Anna*, *Bözszi*, *Emese*, *Erzsi*, *Eszter*, *Elvira*, *Éva*, *Gizi*, *Ida*, *Juli*, *Juliska*, *Jutka*, *Kati*, *Krisztina*, *Marcsi*, *Mari*, *Mária*, *Mariska*, *Panka*, *Panni*, *Piri*, *Zsuzsa*.

A nevek gyakorisági sorrendben: *Mária*, *Mari*, *Kati*, *Éva*, *Jutka*, *Juli*, *Erzsi*, *Anna*, *Panni*, *Eszter*, *Elvira*, *Zsuzsa*, *Piri*, *Mariska*, *Juliska*.

3. Harmadik előfeltevés, amely szerint inkább hagyományos keresztnévek szerepelnek a grammatikákban, csak részben igazolódott az adatok elemzése során. Úgy tűnik, hogy a névdivat eleinte nem volt hatással a nevek megválasztására, de az utóbbi időben sokkal inkább érvényesül az a törekvés, amely a 90-es évektől kezdődően jellemzi a szerzőket, hogy példamondataikkal, a nevek megválasztásával és használatával a

mindennapi életet tükrözzék, vagyis a mai magyar felnőtt korosztályra jellemző nevek szerepelnek a leggyakrabban. A nevek beszélt nyelvi alakjára utal a határozott névelő megjelenése a nevek előtt (pl. *a Zoliéktól, a Zsolti, a Marcsiék, a Lajos* stb., vö. Strukturális magyar nyelvtan 2. 426, 435, 456, 461), valamint a becéző alakok gyakoribb használata is. A nyelvi humor is megjelenik, s kifejezésének egyik eszköze a ritka és/vagy régies nevek, névalakok alkalmazása a példamondatokban (például: *Alajos, Elemér, Ödön, Gizi, Mariska* stb.).

Összefoglalva az elmondottakat, azt tapasztalhatjuk, hogy a magyar leíró nyelvtanokban a példamondatokban szereplő személynevek megválasztása korábban egyfajta nyelvi sztereotípiát tükrözött, amelyet a szerzők a 90-es évek óta igyekeznek minél inkább elkerülni, s ez a törekvésük sokkal életszerűbb névanyag megjelenését eredményezte.

CHOMSKY, NOAM 1985. *Aspects of the Theory of Syntax*. Fourteenth printing. The M.I.T. Press, Massachusetts Institute of Technology Cambridge, Massachusetts, 75, 76, 179.

B. GERGELY PIROSKA 1968. *Módszertani észrevételek a személynevek szinkrón vizsgálatához*: Magyar Nyelv-járások XIV, 3–15.

HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Budapest, Akadémiai Kiadó

LADÓ JÁNOS-BÍRÓ ÁGNES 1998. *Magyar utónévkönyv*. Budapest, Vince Kiadó

MACAULAY, MONICA-BRICE, COLLEEN 1997. Don't Touch my Projectile: Gender Bias and Stereotyping in Syntactic Examples: *Language*, 73: 798–825.

Raátz Judit

Női neveink az Új magyar utónévkönyvben

Amióta létezik a névadás szabályozása, azóta jelen van az igény az anyakönyvezhető nevek körének bővítésére. Ezt bizonyítják azok az elemzések, tanulmányok, melyek a hivatalosan nem anyakönyvezhető nevek bemutatásával foglalkoznak (GULYÁSNE 1981; RAÁTZ 1997, 2001).

Az első, viszonylag részletes, az állami anyakönyvek vezetéséről szóló 1894. évi XXXIII. törvény, mely 1895. október 1-jétől egészen 1952. december 31-éig szabályozta a névviselést, nem korlátozta a választható keresztnévek számát. Csupán annyi megszorítást tett, hogy a gyermek utónevét az állam anyanyelvén, azaz magyar alakban kell anyakönyvezni. A nemzetiségi szülők kérhették, hogy gyermekük utóneve a magyarul bejegyzett névalak után zárójelben, „az illető vidéken dívó nemzetiségi nyelven is beírassék”, pl.: *Mária (Mariutza)*. Az 1963-as újraszabályozás is csak annyi megszorítást tett, hogy ha a választott név olyan idegen hangzású, melynek magyar megfelelője is van, akkor azt csak a magyaros formában lehetett bejegyezni. Külföldi állampolgárságú és idegen nemzetiségű (anyanyelvű) magyar állampolgár szülő gyermekének utónevének bejegyzésénél ettől el lehet térni. Az anyakönyvezetők munkáját ugyan segítette néhány könyv (az 1893-ban, majd 1909-ben kiadott *Nem magyar keresztnévek jegyzéke*; az 1948-ban megjelent BABÓ SZILÁRD által írt *A hatályos anyakönyvi házassági és válásügyi jogszabályok kiadványának Utónevek jegyzéke* című melléklete, melyben összesen 1013, erősen régies és elavult név állt, valamint az 1965-ben BACSÓ JENŐ és SZILÁGYI LÁSZLÓ *Anyakönyvi ügyintézés* című jogszabálygyűjteménye, mely csak elvileg, azaz névjegyzék nélkül szabályozta az utónevek bejegyzését), de az anyakönyvezetők főleg a naptárakra, a vitás kérdésekben az MTA Nyelvtudományi Intézetének szakvéleményére támaszkodhattak. A kaotikus helyzeten sokat segített a Magyar utónévkönyv megjelenése (LADÓ 1971), melyben már 1827 név (895 női és 932 férfinev) szerepel. A Ladó-féle utónévkönyv megjelenése megkönnyítette, és valamelyest egységesítette a keresztnévadást. Folytatódott az a bevált gyakorlat is, ha a szülő olyan nevet választott, amely nem szerepelt az utónévkönyvben, akkor szakvéleményért a Nyelvtudományi Intézethez fordult. Az intézetbe érkező kérvények száma a 80-as, 90-es években egyre szaporodott, majd az 1994-es és 1995-ös évben hirtelen csökkent. Ez a névadás újabb szabályozásával függ össze. Ugyanis a társadalom életében bekövetkezett változások maguk után vonták a névválasztás kiszélesítésének igényét is. A Ladó-féle könyv kevésnek bizonyult. Ezért a Belügyminisztérium kezdeményezésére napvilágot látott a Szemimpex Kiadó gondozásában az – a mára már elhíresült – névjegyzék, amelyet 1996-ban visszavontak, és 1997-ben megjelent az Új magyar utónévkönyv (BÍRÓ 1997), mely figyelembe vette a magyar hagyományok és a szokásrend mellett a megújult igényeket is. A Ladó-féle könyvhöz képest 883 utónévvvel bővült, és összesen 2710 bejegyezhető utónevet tartalmaz. Ezt, a névanyagában is kibővített, a nevek helyesírásában is irányt mutató jegyzéket követte 1998-ban a LADÓ JÁNOS és BÍRÓ ÁGNES által összeállított, az újabb anyakönyvezhető nevek nagy részét részletesen is bemutató Magyar utónévkönyv.

Dolgozatomban arra kerestem a választ, hogy milyen irányban, milyen típusú nevekkel bővült az anyakönyvezhető női nevek köre az Új magyar utónévkönyvben. Szám-

adatait tekintve az anyakönyvezhető női nevek köre majdnem megkétszereződött, a Ladó-féle utónévkönyv 895 női neve még 631 névvel egészült ki. A 631 nevet megvizsgálva – a Magyar utónévkönyv (LADÓ-BÍRÓ 1998) által meghatározott néveredetet és jelentést figyelembe véve – próbáltam az újonnan fölvelt neveket csoportosítani.

1. Idegen eredetű nevek

Az újonnan felvett nevek nagyobb része, 71%-a (450 név) idegen eredetű. Az idesorolt nevek esetében elsősorban nem arra voltam kíváncsi, hogy milyen nyelvből kerültek át, inkább azt vizsgáltam, hogy milyen típusú nevekkel, milyen szempontok szerint gazdagodott a már meglévő névanyag.

1.1. **Új névalaknak** tekintetem azokat a neveket, amelyek még semmilyen formában, alakváltozatban nem szerepeltek a Ladó-féle könyvben. A bővített női nevek közel 25%-a ilyen típusú (csupán hozzávetőleges nagyságrendet adok meg a további csoportoknál is, mert a pontos számadatok meghatározását nehezíti a sokszor több eredettel és jelentéssel rendelkező, illetve az 1998-as névkönyvből hiányzó nevek besorolása). A nevek között szép számmal találhatunk latin: *Adelheid, Admira, Áfra, Béda, Oliva, Vélia*; görög: *Androméda, Antea, Dafné, Diké, Pandóra*; német: *Almanda, Hildegárd, Szinglind*; héber: *Betsabé, Cippóra, Jáhel*; olasz: *Kolomba, Loréna, Szantina*; angol: *Golda, Kendra, Kimberli, Melodi*; finn: *Ainó, Anelma, Küllikki*; szláv: *Bozsena, Indra, Mirjána*; francia: *Eponin, Korália, Odil* eredetű neveket. De van példa skandináv: *Tira*; indiai: *Véda*; kínai: *Asma*; spanyol: *Bonita, Pilár*; román: *Viorinka*; arab: *Dzsamilla*; perzsa: *Szoroja*; kelta: *Dzsesszika, Kelli* származásúakra is.

1.2. **Polinom nevek** csoportjába soroltam azokat, amelyek valamilyen név alakváltozata(i), becézett formái, illetve egy meglévő név más nyelvben is föllelhető, azonos eredetű változata. A nevek felosztásakor figyelembe vettem J. SOLTÉSZ KATALIN (1979) polinom keresztnevéről alkotott tipizálását is.

1.2.1. **Keresztnévi alakváltozatok** közé tartozik az új nevek 20%-a. Ezek közül a nevek közül több alapalakjában vagy valamilyen alakváltozatában már szerepelt az 1971-es MU-ben, s az újonnan anyakönyvezhető nevek közé valamilyen alakváltozata került (*Barbarella* < Barbara, *Julilla* < Júlia). De számos, az Új magyar utónévkönyvbe (1997) felvett névnek szintén olvashatjuk az alakváltozatát is (*Brünhild, Brunhilda; Cippóra, Cipóra*). A névanyag ilyen típusú bővítésével feltehetően az volt a cél, hogy egy-egy név minél több alakváltozata váljon anyakönyvezhetővé, vagyis egy-egy névcsalád minél szélesebb kínálatából választhassanak a szülők. Az idesoroltak között gyakoriak az egyes keresztnévek alakváltozatai: *Alitta* (< Aletta), *Anéta* (< Anetta), *Beneditta* (< Benedetta), *Daniéla* (< Daniella), *Felicita, Felicitas* (< Felicitász), *Izabel, Izabell* (< Izabella), *Salomé* (< Szalóme) stb.; és a rövidüléssel keletkezett formák: *Adria* (< Adriána), *Armant* (< Armanta), *Andelin* (< Andelina), *Béta* (< Erzsébet), *Elin* (< Heléna), *Kim* (< Kimberli), *Lenóra* (< Eleonóra), *Mábel* (< Anábel). Találunk példát több név továbbképzett: *Adalbertina* (< Adalberta), *Adélia* (< Adél), *Bernardina* (< Bernarda), *Jamina* (< Jana), *Tinetta* (< Tina) vagy kicsinyítőképzős változatára is: *Barbarella* (< Barbara), *Julilla* (< Júlia), *Lorella* (< Lora), *Miett* (< Mia), *Pauletta* (< Paula) stb.

1.2.3. A korábban már anyakönyvezhető, vagy az újonnan felvett nevek **becéző formái** a bővített neveknek majdnem 13%-át alkotják. Nézzünk közülük néhányat: *Anica, Anka* (< Anna), *Atika* (< Atália), *Betti* (< Erzsébet), *Dana* (< Boddána, Daniella), *Dea*

(< Deodáta), *Deti* (< Bernadett), *Dominka* (< Dominika), *Effi* (< Elfrida), *Elke* (< Adelheid), *Evica*, *Evila*, *Evita* (< Éva), *Hanka* (< Hanna), *Kolett* (< Nikolett), *Molli* ~ *Polli* (< Mária), *Relli* (< Rella), *Szanna* (< Zsuzsanna), *Szindi* (< Cintia), *Zorinka*, *Zorka* (< Zóra) stb. Találunk példát több név becézőjéből alakult formákra is, pl.: *Aliza*, *Inka*, *Netti*, *Szetti*.

1.2.4. Kisebb számban (8%), de előfordul a névanyagban, hogy egy már ismert és használt női keresztnév valamelyik, **más nyelvben használatos formája** vált anyakönyvezhetővé. Jó példa erre az olasz *Alesszia* (< gr. Alexia), *Federika* (< ném. Friderika), *Kiara* (< lat. Klára), *Liviána* (< lat. Livia); a spanyol *Benita* (< lat. Benedikta), a francia *Floransz* (< lat. Florencia), a német és finn *Iréne* (< gr. Irén), az angol és francia *Natali* (< lat. Natália) stb.

1.3. A női névalkotás gyakori módjával, az úgynevezett **nőiesítéssel** keletkezett formával is bővültek a hivatalosan adható neveink. A vizsgált névanyag kb. 10%-át alkotják ilyen névalakok: *Adeodáta* (< Adeodát), *Anatólia* (< Anatol), *Arzénia* (< Arzén), *Edmunda* (< Edmund), *Ernesztin* (< Erneszt), *Ferdinanda* (< Ferdinand), *Krisztiána* (< Krisztián), *Mansvéta* (< Manszvét), *Maxima* (< Maxim), *Morgána* (< Morgan), *Paszkália* (< Paszkál) stb. Míg az előbb felsorolt nevek férfi változatai is anyakönyvezhetőek, addig a következőknek csak a nőiesített formája: *Agrippína* (< Agrippa), *Amira* (< Amir), *Ismeria* (< Ismero), *Palmira* (< Palmiro) *Vilhelma* (< Vilhelm) stb.

2. A magyar eredetű nevek jóval kisebb számban, csupán 25%-ban (155 név) található az újonnan adható nevek körében. Ez érthető, hiszen névkincsünk a kereszténység felvétele óta folyamatosan bővül idegen eredetű nevekkal.

2.1. **Felújított régi nevek** közé azokat az alapalakokat soroltam, amelyek a Magyar utónévkönyvben (LADÓ-BÍRÓ 1998) a „rég Magyar név” minősítést kapták, vagyis a kereszténység felvétele előtti időkből származnak. Ilyen nevek például *Balzsam*, *Bíbor*, *Csepke*, *Enéh*, *Fehéra*, *Gyöngy*, *Karolt*, *Neste*, *Pirit*, *Piros*, *Szines*, *Szinta*, *Tegza*.

2.2. Az **új (belső) keletkezésű nevek** majdnem dupla annyi alakkal gazdagították névkincsünket, mint a felújított régiek. Feltűnően sok közöttük a növénynévi eredetű: *Árnika*, *Borbolya*, *Borostyán*, *Gyopár*, *Kála*, *Kökény*, *Liliom*, *Magnólia*, *Mandula*, *Málna*, *Montika*, *Sziringa* stb. De találunk közszoói (*Boglár*, *Korall*, *Gyémánt*, *Platina*, *Melódia*, *Remény*, *Szellő*), tulajdonnévi eredetűt (*Hargita*), sőt egyéni névalkotást is (*Riána*, *Tűzvirág*).

2.3. Polinom nevek

2.3.1. **Alakváltozata** a már régebben engedélyezett névnek típus kis számban található a magyar eredetű nevek között. Jellemző az eredeti kicsinyítőképzős névforma képző nélküli alakja, pl.: *Angyal* (< Angyal), *Hajnal* (< Hajnalka), *Sudár* (< Sudárka), *Sugár* (< Sugárka). De egyéb alakváltozatok is megtalálhatók: *Ené*, *Enet* (< Enéh), *Fehére* (< Fehéra), *Zsuzsánna* (< Zsuzsanna) stb.

2.3.2. A **becéző formák** anyakönyvezhetővé tétele a magyar nevek esetében is (10%-a a neveknek) kedvelt névbővítési mód. Minden olyan becenév ide tartozik, amely (annak ellenére, hogy az alapalakja nem magyar eredetű) a magyar névrendszerbe illeszkedik. Néhány az anyakönyvezhető nevek közül: *Biri*, *Bora*, *Bori*, *Boris*, *Borka*

(< Borbála), *Csöre, Örzse* (< Erzsébet), *Fáni* (< Franciska, Stefánia), *Ila, Ilon, Ilonka, Ilus* (< Ilona), *Manyi, Mari, Mariska* (< Mária) stb.

2.4. Nőiesítéssel csak pár esetben bővült a magyar eredetű frissen anyakönyvezhető nevek köre: *Csobánka* (< Csobán), *Ajtonka* (< Ajton), *Aporka* (< Apor), *Árpádina* (< Árpád), *Györgyike* (< György).

3. Valamilyen művészeti alkotás hatására elterjedt idegen eredetű név, ugyan igen kis számban, de szintén gazdagította a választható női neveink számát: *Anitra* (< Ibsen Peer Gynt című darabjának egyik szereplője), *Eszténa* (< Krúdy Gyula spanyolos hangulatúnak szánt névalkotása Az útítárs című regényében), *Malvina* (< Macpherson skót költő névadása az Ossian-dalokban) stb.

4. Néhány ismeretlen, bizonytalan eredetű név is került az új keletű nevek közé (*Arita, Merima, Zelina, Zeline, Zselinke* stb.).

A választható női nevek típusait áttekintve megállapíthatjuk, hogy a bővítés két irányban történt. Az egyik a kérvényezett és a Nyelvtudományi Intézet által engedélyezett nevek, a másik az egyes névcsaládoknak a magyar névrendszerbe beilleszthető alakjainak minél több fölvétele volt. Természetesen a nevek köre mindig bővíthető – ahogy erre már javaslat is született (FÜLÖP 2001) –, sőt elgondolkozhatunk a szabad névválasztási jog megadásán is (HAJDÚ 2002). De nem hiszem, legyen szó fiú- vagy lánynévről, hogy a névkönyveket alaposan tanulmányozó szülő ne találja jelentésében, hangzásában is megfelelő nevet gyermekének a kibővített névanyagban. Persze, ha mégsem, akkor is fordulhat segítségért, szakvéleményért a Nyelvtudományi Intézet munkatársaihoz. Mindenesre nem árt gyermekeinknek olyan nevet választani, amellyel azonosulni tud, amelyet szívesen visel majd egész életében.

BÍRÓ ÁGNES

1993. *Anyakönyvezhető becézőnevek*. Névtani Értesítő 63–6.

(szerk.) 1997. *Új magyar utónévkönyv*. Budapest

FERCSIK ERZSÉBET 2002. *A keresztnév kincs változásai egy névcsalád tükrében*: BALÁZS–JÁSZÓ–KOLTÓI (szerk.), *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Kiadó, Budapest, 173–8.

FÜLÖP LÁSZLÓ 2001. *Hiányoznak a magyar utónévkönyvből*: Névtani Értesítő 23, 55–7.

GULYÁSNÉ MÁTRAHÁZI ZSUZSANNA 1981. *Napjaink különleges keresztnévdivatja*. Magyar Névtani Dolgozatok 15.

HAJDÚ MIHÁLY 2002. *Keresztnévadásunk normája*: BALÁZS–JÁSZÓ–KOLTÓI (szerk.), *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Kiadó, Budapest, 211–4.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest

LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES 1998. *Magyar utónévkönyv*. Vince Kiadó, Budapest

RAÁTZ JUDIT

1997. *A névválasztás különleges esetei*: Névtani Értesítő 75–85.

2001. *Különleges keresztnévek az ezredfordulón: Módszertani Lapok*. Magyar. 1. szám, 9–15.

Rácz Anita

Mássalhangzó-torlódások ómagyar kori helyneveinkben

Közismert, hogy a magyar nyelv – a többi finnugor nyelvhez hasonlóan – nem kedveli a szókezdő mássalhangzó-torlódásokat, így finnugor eredetű szavaink sem kezdődnek két, esetleg több mássalhangzóval. A szó belsejében azonban bizonyos konzonánskapcsolatok előfordulhatnak. Kutatóink a két torlódás-típus közül inkább a szóelejivel foglalkoztak, annak is a feloldása állt főleg a vizsgálatok középpontjában. A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok kérdését legátfogóbban B. LŐRINCZY ÉVA *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei* (Bp., 1979) című művében vizsgálta, amelyben az ÚMTSz. adatai alapján a köznyelvi és nyelvjárási szóalakokban megfigyelhető mássalhangzó-torlódásokat vette vizsgálatá alá, s kutatásai eredményeként különféle típusokat és altípusokat állapított meg.

A magyar nyelv korábbi állapotának szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatairól azonban nemigen jelentek meg tanulmányok. Az ősmagyar kor elejének mássalhangzó-rendszerét E. ABAFFY ERZSÉBET kísérte meg felvázolni az UEW. anyaga alapján (Mássalhangzó-rendszerünk az ősmagyar kor elején. Fonotaktikai vázlat az UEW. alapján: *Magyar Nyelv* 98 [1994], 421–34.), s vizsgálatában fontos helyet kapott a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok kérdése is. Az ómagyar korrá vonatkozóan azonban nem ismerek e témában megjelent munkát.

Számtalanszor halljuk, s magunk is valljuk, hogy a nyelvtörténeti kutatások fontos előrevivői lehetnek a korai helynevek vizsgálatából levonható tanulságok. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén összeállított, jelentős számú helynevet tartalmazó adatbázis lehetővé teszi számunkra, hogy az egyes nyelvi jelenségeket, így a mássalhangzó-torlódásokat se csupán egy-egy oklevélhez kapcsolódva vizsgáljuk, hanem jóval nagyobb korpuszból kiindulva szélesebb körben folytassunk kutatásokat. (Az adatbázisról részletesen szól HOFFMANN ISTVÁN az e kötetben megjelent dolgozatában.)

A fenti gondolatmenetből kiindulva a B. GERGELY PIROSKA tiszteletére készített frásomban 17 ómagyar kori vármegye (Abaúj, Árva, Bács, Bányanya, Bars, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó-Szörény, Doboka, Erdélyi Fehér Alsó és Felső része, Esztergom, Fejér, Gömör, Győr) helynévanyagát – főleg mikroneveit, kisebb számban településneveit – abból a szempontból vontam vizsgálat alá, hogy vajon a korai helynevekben hogyan tükröződik a mássalhangzó-torlódás problémája. A több mint 11 ezer szóadatot tartalmazó névanyagból 1451 olyan lexémát gyűjtöttem ki, amely két vagy három egymás mellett álló mássalhangzót tartalmaz. Közéjük soroltam a hosszú mássalhangzókat is (101), de jóval nagyobb azoknak az eseteknek a száma, amelyekben különböző konzonánsok találkoznak. (Fontos megjegyezni, hogy a nevekben, névadatokban ismétlődő szóelemeket csak egyszer vettem figyelembe, hogy kiszűrjem az előfordulások véletlenszerűségét. Nem voltam ugyanakkor tekintettel a helyneveket alkotó szavak határán jelentkező hangkapcsolatokra.)

B. LŐRINCZY ÉVA szerint „A mássalhangzó-kapcsolódások vizsgálatában aligha lehet másból kiindulni, mint az összetevők természetének rögzítéséből” (i. m. 20). Magam is ezt vettem figyelembe: első lépésként a kapcsolódások sokaságából az olyanokat soroltam egy csoportba, amelyek alkotóelemei képzésmódjuk szerint azonosak: egymás

mellé állítottam azokat, amelyekben például zárhang kapcsolódik affrikátához (*bc, bcs, kcs, pcs*), zárhang laterálisoz (*bl, dl, gl, kl*), zárhang orrhanghoz (*dm, dn, gm, km*) stb. Azt vizsgáltam meg tehát, hogy a mássalhangzó-kapcsolatok első eleme képzésmód szempontjából milyen képet mutat. (Ebbe a számításba nem vontam bele a hosszú mássalhangzókat.) E vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy csaknem azonos arányban képviseltetik magukat a torlódás első elemeként a *pergő hangok* (325: 22,45%) és a *részhangok* (318: 21,8%). Szintén nagyon közeli az aránya az *orr-* (265: 18,2%) és a *zárhangoknak* (261: 18%) is. A *laterálisok* ritkábban jelennek meg torlódásban első hangként (156: 10,7%), s az *affrikáták száma* még kisebb (25: 1,7%). A következőkben ezekből a típusokból csupán a leggyakoribb csoport jellemzőit veszem szemügyre: a fentieknek megfelelően tehát azokat a torlódásokot vizsgálom, amelyekben az első helyen *pergő hang* áll.

A korai ómagyar kori magyar nyelv konzonáns-kapcsolataiban a *pergő hanghoz* adataink tanúsága szerint a legnagyobb számban zárhangok csatlakoztak (156), a második leggyakoribb előfordulás a *pergő és nazális hangoké* (67), a harmadik a *pergő utáni réshangok csoportjáé* (55), ezt követi a *pergő + affrikáta* (35), és a *pergő + laterális* (12) mássalhangzó-torlódás.

Az *r pergő hang* tehát adataink messze legnagyobb részében *zárhanggal* kapcsolódva (156: 48%) hoz létre mássalhangzó-kapcsolatot. E csoporton belül a legnagyobb az *rk* (41), az *rd* (36), az *rt* (30), az *rb* (21), valamint az *rg* (12) aránya. A többi előforduló hangkapcsolat száma 10 alatt marad: *rp* kapcsolatra 8, *rgy* torlódásra 2, *rt* torlódásra pedig 1 (*Gyertyán* [1247/331: *jurthan*]) példát találtam. Van azonban olyan bizonytalan megítélésű kapcsolat is, ahol helyesírási gondok miatt nem lehet biztosan eldönteni a második konzonáns jellegét. 15 lexémában nem csupán a *pergő + zárhang torlódás* figyelhető meg, hanem egy másik mássalhangzó-kapcsolat is szerepel benne.

Jól látható, hogy a leggyakoribb hangkapcsolatok között találhatók azok, amelyekben azonos helyen képzett konzonánsok kerülnek egymás mellé (*rd, rt*), ezek gyakoriságát hangtani jellemzőjük is magyarázza.

A szó hangsorában való elhelyezkedésüket tekintve ezek a kapcsolatok jellemzően a név belsejében találhatók, az esetek legnagyobb részében az első és a második szótag határán. Feltűnő kivételt csak az *rd* jelent, hiszen ez összes előfordulása közel felében (15) figyelhető meg a név végén. Ezen azonban nem csodálkozhatunk, ha az ómagyar korban gyakori *-d* helynévképzőre gondolunk, amely mindenkor, még mássalhangzóra végződő lexémák esetében is a név végén, tövéghangzó nélküli kapcsolódással jelent meg (pl. *Sárd* [1238/–1332–6/Pp: *Sard*], *Szamárd* [1292: *Zamard*] stb.).

Ha a *pergő hang + zárhang konzonáns-kapcsolatokat* abból a szempontból vonjuk vizsgálat alá, hogy vajon jellemző-e köznévi vagy tulajdonnévi lexémákban való előfordulásuk, akkor azt láthatjuk, hogy csaknem kétszer olyan gyakori a megjelenésük a tulajdonnévi (99), mint a köznévi lexémákban (57). Ennek oka minden bizonnyal abban a tényben keresendő, hogy a tulajdonnévi lexémák között nagyobb az idegen eredetű (zömmel szláv) elemek száma, mint a köznévié között (pl. *Verbelice* [1317: *Werbeliche*], *Tardona* [[1240]: *Turduna*], *Tárkányica* [1588: *Tarchanichia*], *Terpec* [1256: *Terpech*], *Gibárt* [1290–1316/: *Gybart*] stb.). A jövevényszavak és -nevek nyilván nagyobb gyakorisággal tartalmazhattak torlódásokat, mint az eredeti magyar lexémák.

E. ABAFFY az ómagyar kori állapotokra a mi tapasztalatainkhoz hasonló megállapítást tett: „Míg a kapcsolatok első tagjaként kiemelkedő szerep jut a laterálisoknak és a pergetett hangnak (...), addig a második tag szerepét túlnyomórészt két zárhang tölti be:

a *k* és a *r*” (i. m. 432). B. LŐRINCZY említett munkájában a pergő + zárhang konzonánskapcsolatokat közepes gyakoriságúnak találja (i. m. 447), tehát napjainkra az ősmagyar, majd a hasonló képet mutató ómagyar kori állapotokhoz képest kisebb változás zajlott le.

A pergő hanghoz szintén nagy számban kapcsolódnak *orrhangok* (67: 20,6%). Nagyjából azonos arányban találjuk az *r* után az *n*-et és az *m*-et: adatainkban 31 *rn* és 27 *rm* hangkapcsolat figyelhető meg. Az *ny* palatális nazális csupán 5 névben jelenik meg a pergő hanggal együtt, 4 esetben pedig jelölési okokra visszavezethető bizonytalanság miatt nem dönthető el, hogy *rn* vagy *rny* kapcsolattal van-e dolgunk (1299/369/590: *Chemerne*, [1077–9]//403: *Copurna*, ?1248–1282/379: *Scerneue*, 1291: *tor*n). Ennél a torlódás-fajtánál sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a nagyobb számban megjelenő *rn* típus mindkét hangeleme ugyanazon a képzési helyen jön létre.

Az itt felsorolt torlódás mindegyike kivétel nélkül a név belsejében szerepel, s jóval több tulajdonnévi eredetű lexémában figyelhető meg (48: pl. *Arnold* [1281–1319: *Arnold*], *Gyarmat* [*1213: *Gyurmot*], *Ternye* [1272/419: *Ternye*] stb.), mint köznévi eredetű névben (19: pl. *Tormás* [+1252/[1270]: *Tormas*], *Vermes* [1257: *Wermus*] stb.). Érdekes belső megoszlást mutat ez a jelenség az *rm*, illetve az *rn*, *rny* kapcsolatokban: a köznévi elemek 5 kivételtől eltekintve az *rm* torlódásos nevekben vannak jelen. Hogy ez véletlen előfordulás-e vagy sem, az talán még nagyobb anyag vizsgálatával lenne kideríthető. B. LŐRINCZY a pergő + nazális kapcsolatot mai nyelvünk alapján a ritka torlódásfajták között tartja számon (i. h.), úgy tűnik tehát, hogy az ómagyar korhoz képest e típus gyakorisága is csökkent.

Az ómagyar kori mássalhangzó-torlódások számarányait tekintve a harmadik legsűrűbben előforduló típus a pergő és valamely *r* é s h a n g kapcsolata (54: 16,6%). Ezen belül a leggyakoribb az *rs* (19), ezt követi az *rv* (11), majd az *rj* (8), az *rh* (5) és az *rz* (4). Néhány esetben azonban a helyesírási következetlenségek miatt nem dönthető el biztosan, hogy a betűkapcsolat második eleme milyen hangértékben szerepel. Ebben a csoportban ugyan nem az azonos helyen képzett konzonánsok kapcsolódnak össze a legnagyobb számban, az azonban látható, hogy két nagyon közeli helyen képzett mássalhangzó egymásra következése a legjellemzőbb.

A torlódások ebben a csoportban is főleg a nevek belsejében jelennek meg, ám ahogyan az *rd* esetében némi eltérés mutatkozott a pozíció tekintetében, úgy az *rs* esetében is érdemes figyelmet fordítani a névvégi pozíciókra, mivel a *-d* és az *-s* egyaránt gyakori helynévképző volt az ómagyar korban. Az *-rd* torlódás esetében azt állapíthattuk meg, hogy a típustól feltűnően elütő nagyszámú névvégi előfordulás oka gyakran a *-d* helynévképző jelenléte. Az *-s* azonban nem mutatja ugyanezt a sajátosságot: az *-rs* kapcsolat csupán 5 alkalommal áll a helynévi elem végén, és benne az *-s* egyetlen egyszer sem helynévképző. Ez tehát azt mutatja, hogy ez a képző – a *-d*-től eltérően – mindig magánhangzós tőhöz kapcsolódott, így nem hozott létre mássalhangzó-torlódást.

A vizsgált lexémák tulajdonnévi vagy köznévi jellegét számba véve azt láthatjuk, hogy az előző csoportokban már megfigyelt jelenség mutatkozik meg itt is: az esetek több mint felében (34) tulajdonnévi lexémában fordul elő a torlódás (pl. *Gerha* teteje [1323: *Gerhatetey*], *Ómarja* [1322–1353: *Omaria*], *Barsi* [1308–11/Pp.Reg: *Borsí*], *Árva* [1287–1316: *Arua*], *Borza* [1338: *Barza*]). A mai magyar nyelvben B. LŐRINCZY vizsgálata szerint ez a torlódás-típus a gyakori előfordulásúak csoportjába sorolható (i. h.).

A pergő hang és az affrikáták kapcsolata gyakoriságát tekintve névanyagunkban a korábban felsorolt típusokat követi (35: 10,7%). Az *r*-rel azonos helyen képzett *c* 19 esetben adja a konzonáns-kapcsolat második tagját. Bár döntő többségében ez a kapcsolat is lexéma belsejében jellemző, mégis, érdemes felfigyelni arra, hogy viszonylag gyakori a szó végén (6) való megjelenése is. Figyelemre méltó az is, hogy a köznevek és tulajdonnevek aránya ebben a típusban tolódik el legerősebben a tulajdonnevek felé: a 19 lexémából 17 tulajdonnév (pl. *Tarca* [1249/–1360: *Tarcha*], *Marcelfalva* [1332–5/Pp: *Marcelfolua*], *Kerc* [[1205–9]–1223: *Kerch*] stb.), s csak kettő közszó (*Bérc* [1243: *Berch*], *Herceg* [1396: *Herczygh*]).

Az *rcs* betűkapcsolat 10 lexémában jelenik meg, ebből hat adatban a szó végén, s csupán egyetlen közszói névelemben (*Sáracs* [1212/397/405: *Sarch*]). Többször nem lehet bizonyosan eldönteni, hogy a kapcsolat második betűje pontosan milyen hangértékben szerepel.

B. LŐRINCZY ezt a konzonáns-kapcsolatot teljesen azonos előfordulásának tartja a pergő + orrhang típusal, vagyis mindkettőt ritka megjelenésűnek látja (i. h.).

A legritkábban előforduló típust a pergő és a laterális konzonáns-kombináció 12 adata képviseli (3,7%). Ezek egyetlen kivételtől eltekintve (*Olaszarl* [1301/352: *Olosorl*]) névbelseji helyzetben, az első és a második szótag határán vannak, s utánuk egyetlen adatban sem szerepel újabb torlódás. A lexémák között 5 tulajdonnévi elem található (*Arló* [+1268/+271/XVIII: *Arlo*], *Berled* [1316/418: *Berled*], *Gerla* [1206: *Guerla*], *Mellek* [1332/Pp: *Merlek*], *Olaszarl* [1301/352: *Olosorl*]).

A gyakoribb előfordulású csoportokban arra hívtuk fel a figyelmet, hogy a kapcsolódó mássalhangzók képzési helye azonos, vagy nagyon közeli. Itt azonban arra látunk példát, hogy ez a közös tulajdonság nem feltétlenül biztosítéka a nagyszámú előfordulásnak, hiszen a pergő és a laterális hang képzési helye azonos ugyan, ám ez a kapcsolat mégis viszonylag ritkán jön létre. A magyar nyelv mai állapotában B. LŐRINCZY ezt a mássalhangzó-kapcsolatot a közepes gyakoriságú kombinációk között tartja számon (i. h.).

A terjedelmi korlátok miatt még egyetlen hang torlódásban való viselkedésének minden aspektusát sem tudtam megvizsgálni (pl. nem voltam tekintettel arra, hogy milyen gyakran fordul elő második vagy harmadik tagként). A mássalhangzó-kapcsolatok ómagyar kori állapotának vizsgálatához azonban elkezdődött egy olyan adatbázis építése, amelynek segítségével a korszak összes megjelenő hangkapcsolat-variációja és azok minden tulajdonsága leírható lesz. Az ilyen részletkutatások elvégzése előremozdíthatja hangtörténetírásunk egészének helyzetét is.

V. Raisz Rózsa

A nevek mint informáló tényezők két Márai-regényben

Egy alkalommal Gergely Piroskával való beszélgetésünkben kiderült, hogy szívesen olvassa Márai Sándor műveit, s talán egyszer szakít időt arra is, hogy Márai névadásáról írjon tanulmányt. Bízom benne, hogy most, amikor az őt köszöntő emlékkönyvbe írva bizonyos reflexiókat fűzök két Márai-regény tulajdonnév-állományához és -használatához, nem tekinti úgy, hogy elveszem tőle a dédelgetett témát – hiszen a Márai-életmű oly nagy, hogy bőven akad benne (még a nevek vonatkozásában is) kutatható, akkor is, ha első látásra azt állapítjuk meg, hogy az író nem bánt bőkezűen a nevekkal.

A két regény: a *Válás Budán* (1935) és *A gyertyák csonkig égnek* (1942) olyan művek, melyeknek rokon vonásait több elemzőjük felfedezte. LENGYEL BALÁZS szerint (1988: 217) ezek a regények „az ambivalens lélek megtapasztalt zajlásának rögzítései”; GRENDEL LAJOS (2000: 84–85) krízisregénynek minősíti mindkettőt, hangsúlyozva hasonlóságukat és eltéréseiket. A téma mindkettőben a szereplők bonyolult lelkivilágából adódóan tragikusan végződő szerelmi háromszög. Valójában cselekménytelen regények, az elbeszélte jelen történései egy napban játszódhatnak le, párbeszéd alig van bennük, a szereplők monológjaiban, utalásaiban jelenik meg a regényhősök elmélkedéseinek alapot adó eseménylánc; a szereplőket pedig az elbeszélőnek még régebbi múltba visszatekintő narrációja mutatja be az olvasónak. Nem az események fontosak, nem is a külső világ (ennek ábrázolása a léghőz érzékeltetésére való, s az időt és a teret jelzi), hanem a szereplők bonyolult egymáshoz kapcsolódása, ennek vetülete belső világukban. Így az előforduló „embernevek” többnyire az említést, nem a megszólítást szolgálják.

A két mű közül általában a későbbit, *A gyertyák csonkig égnek* címűt tartják kiérleltebb alkotásnak (ezzel ellentétes nézetet vall Grendel 2000). A *Válás Budán* egyik első kritikusa, KARDOS LÁSZLÓ (1936/1987: 84) felismerte a mű szerkezetében az aránytalanságot. „Érzésem szerint – írja – a regény túl van alapozva. A könyv első fele olyan hatalmas méretű, egész felületén tékozló fényekkel kivilágított jellemrajz, szónak és gondolatnak oly nábobbi túlsága, oly igényes tömege, a társadalom és az egyén viszonyába ázott csatornáknak oly gazdag labirintusa, vakmerő és mégis egyensúlyos reflexióknak oly dús hálózata, hogy végül is fölöslegesen soknak érezzük ezt a pazar készülődést.”

Ez a rendkívüli bőség azonban azt is magával hozza, hogy rávilágít a szereplők belső világának eredetére, szociokulturális környezetére, s így az évszázadokra nyúló polgári műveltség világának felépítése a műben a nevekkal való ábrázolást sem kerülheti el.

Az elbeszélte jelen cselekményének helyszínét már a cím elárulja: *Válás Budán*; a fővárosnak elegánsabb, polgárabb, megítéltebb felén élnek hősei; egy társas összejeövetelnek leírásából megtudjuk: „A »Várban lakni« finom dolog volt” (58), az a társadalmi réteg, amelyhez a hős is tartozik, ilyen helyeken él. „Itt fenn a Várban e néhány évszázados, lazán tatarozott utcákban, az előkelők palotái között észrevétlenül húzódtak meg a keskeny családi házak...” (uo.), ezek „lépcsőjéről kilátás nyílt a *budai hegyekre*”. (Az -i képzős, tulajdonnévből képzett mellékeveket is a nevekhöz sorolom ezúttal, szövegbeli funkciójuk alapján.) A hős „ismert sok házat itt a Várban, ismert néhány gyermekarcot a *Bástya-sétányon*, a nőrszök batárszerű gyermekkocsikban tolták a fiatal grófokat és gróf-

nőket, s vigyáztak, hogy *Krisztina-negyed* feltolakodott proligyerekeivel ne keveredjenek” (59). Ugyancsak Buda kies részén, a Zugligetben található az a lelkigyakorlatos ház, melyet 1928-tól működtetett a jezsuita rend (PUSKELY 1990: 50–51), s egy spanyol városról, *Manresáról* nevezték el. A hős „Minden évben elvonult három napra a *Manrézába*, és részt vett néhány bírótársával a húsvéti ünnepeket megelőző lelkigyakorlaton.” (38), nem annyira mély vallási érzülettel hajtvva, mint a polgári életformának hódolva.

A szereplők életének fővárosi helyszíneiből azonban *Pest* előkelő, belvárosi részei sem maradnak ki: „Minden évben egyszer, az esztendő utolsó napjának délutánján, elment gyermekeivel a *Belvárosi templomba*” (30); a *Belvárosban* sétálva vett gyermekeinek ajándékot (31), ment az *Operába*, találkoztak a *Szigeten...* (100). Ezek az utóbbi elnevezések a magyar főváros ismerőinek tulajdonnevek: a Magyar Királyi Operaházat, illetve a Margitszigetet jelölik. Még a szerényebb polgári környezetben felnőtt egyik hősnővel is a *Köröndből* nyíló *Szív utcában* találkozik a főszereplő, s a *Hungáriában* táncol vele. Csak a hős húga lakik „messze”: „*Pesten*, az egyik külső, kertés kertületben” (67).

Mindezek a szereplőknek elbeszélte jelenbeli életere; a KARDOS LÁSZLÓ által említett „megalapozás” azonban, mely a hős „tékozló fényekkel kivilágított” jellemrajza, polgári mivoltának a távolabbi múltba nyúló gyökereit is részletező alaposággal tárja az olvasó elé.

Kőmives Kristóftól, a fiatal bíróról megtudjuk, hogy már édesapja: *Kőmives Gábor* is „híres régi bírócsaládból származott, a nagypapa, bizonyos *Kőmives Kristóf*, e néven az első, hétszemélynök-bírja volt az országnak...” (22), arcképét *Barabás* (Miklós), a híres festő rajzolta (90). Kisnemes elődeiknek „nyomát az *Anjouk* idejéig tudták követni” (24); bár NAGY IVÁN családtörténeti munkája (1859) ezen a néven Szatmár és Szabolcs megyében, valamint Erdélyben ismer nemes családokat, a regény hőse családjának felvidéki kötődései vannak, ahol Márai szerint a nemességet kapott értelmiség is mindig őrizte polgári tudatát és erkölcsét. A hős édesanyját nem nevezi néven a regény, csak azt tudatja, hogy egy *késmárki* orvos leánya volt. Feltűnő azonban Márai vonzódása a *Kristóf* névhez (1939-ben született s csecsemőkorában elhalt fiát is erre a névre keresztelték), nem valószínű, hogy a név jelentése ’Krisztust hordozó’ befolyásolta volna ebben. Az író 17 [!] éves kora „zsengéjének” címe: *Kristóf* kezd rosszat sejtetni; a kamasz szerző szereplőjének azt a felismerését közli lelki rezdüléseinek, hangulatának ábrázolásával, hogy szereplője negyvenedik [!] születésnapjához ért. Igaz NÉMETH G. BÉLA megjegyzése Márairól: „Koraérő volt ifjúságában, korán rezignált lett férfiéveiben” (1991: 370). Az említett novella *Kristóf* hőse is *Budán* a *Várban* lakik, de nem olyan rendezett életvitelt folytat, mint a *Válás Budán Kőmives Kristófja* (Fried 1993: 15–16).

A *Válás Budán* hőseit az író hol teljes kételemű nevéen, hol *Kőmivesként*, hol *Krisztofként* említi; a női szereplőket sem emlegeti becéző névváltozatokkal; *Kristóf* öccse *Károly* (kivételesen említőnévként *Őcsinek* becézve), féltestvére *Emma*. A két fivér neve alliterál. *Kőmives Kristóf* egyházi gimnáziumi éveinek egész életére kiható tanár egyénisége, *Norbert páter* „valamilyen bonyolult erőhalmozó készülékként töltötte meg a gyermek lelkét” – „tudott pajtás lenni és tudott tekintélyes maradni” (35). *Kőmives* gyermekkorára e fontos szereplőjének családi és „civil” keresztnévéről sem értesülünk, hiszen ez a gyermek számára nem is fontos. Lényeges eseménye *Kőmives* életének, hogy feleségül vette *Wiesmeyer Károlynak*, „annak a hírhedt *Wiesmeyernek* a leányát, aki a háború elején – egy különösen véres lengyelországi támadás után – *Mária Terézia-rendet* kapott” (47). A tábornoknak és leányának neve magyar sorrendben szerepel, ez – mint

még annyi más vonatkozás a két regényben – a Monarchia korának nemcsak politikai, hanem szociális-kulturális egységét jelzi számomra. A szép *Wiesmeyer Herthát* Kömives a híres osztrák üdülőhelyen „Este hatkor ismerte meg *Zell am See*ben a tó partján” (48). A tábornok „Kristófot hamarosan »*Christoph*erl«-nek nevezte” (56) – s ez már bécsiesen kedélyes becéző formája a *Christoph*nak; így említő és szólító név is, de párbeszédben nem jelenik meg, csak az elbeszélő narrációjából tudjuk, amint azt is, hogy az após „*Mikosch-adomákat*” szeret mesélni a magyarokról, leereszkedő hangon. A Mikosch-viceket – mint köztudott – Mikszáth Akli Miklós című regényéből is ismerjük. Akli Miklós a hagyomány szerint Ferenc császár udvari mulattatója volt, s Mikszáth úgy tudta, hogy a Mikosch-vicekkel „a sógorék még ma is csúfolni szeretik a magyarokat” (Krk. 16: 7). BISZTRAY GYULA a regény kritikai kiadásának jegyzeteiben a forrásokat kutatva közli, hogy TÓTH BÉLA Magyar anekdotakincs című művének VI. kötete is közöl Akli címen egy adomát. A *Miklós* név *Mikosch*, azaz *l* nélküli alakja valószínűleg elírás (BISZTRAY 1961: 188). Hogy Márai forrása a Mikszáth-regény, TÓTH BÉLA gyűjteménye vagy Bécsben esetleg még a 20. század elején is élő szájhagyomány volt-e, nem tudhatjuk. A tábornok magyarcsúfoló megnyilatkozásai a Márai-regényben nemcsak az osztrák főtiszt egyéniségét, hanem az osztrák–magyar „sógoriség” ellentmondásosságát is jelezheti.

Visszatérve Kömives Kristóf családjának névhasználatára, a feleség, *Hertha* neve német helyesírású alakban szerepel budai asszony korában is, gyermekeik azonban, *Eszter* és *Gábor*, keresetlen, a magyar névadásban szokásos nevet kaptak, Gábor – miként édesapja – a nagyapja nevét örökölte. A család osztrák kapcsolatai fennmaradtak: *Mürzzuschlag*ból származó alkalmazottjuk, *Trude*, látomásokkal bajlódik („*Visionen hat Sie, die Jungfrau von Orleans*” 82); rokonaitól évente a városka nevezetességét, a *Rosegger Stubét* ábrázoló képeslapot kapja. *Mürzzuschlag* sem fiktív helynév: stájerországi helység neve. *Hertha* *Mozart*-zenét hallgatva eredeti címén nevezi meg a művet: *Eine kleine Nachtmusik*.

A regényben, bár kezdetben nem testi valóságában, hanem a bíró tudatában, a válóperi iratok által felidézve, jelen van a tragikus sorsú házaspár, Kömives iskolatársa, *dr. Greiner Imre* orvos és felesége, *Fazekas Anna*. Az orvos a *Felvidékről*, cipszer családból származott, nagyapja *Bártfa* környéki paraszt, édesapja *rózsashegyi* munkás volt. Keresztneve, a gyakoribb *Imre* talán „alacsonyabb” családi eredetének felel meg:

A szövegben előforduló egyéb tulajdonnevek (vagy tulajdonnévből képzett melléknevek) a polgári környezet és műveltség légköréhez járulnak hozzá: „a falon *Oxford* lát képe” (123), *Anna* angolul olvassa *Shakespeare*-től a *Rómeó és Júliát*, az *Operában* a *Don Juant* hallgatják, az üvegszekrény *holicsi* porcelánokkal van megrakva, Kömivesék kutyáját *Teddý*nek hívják stb. A kort jelzi, hogy a beszélgetők említik *Szovjet-Oroszországot*, *Tolsztoj Jasznaja Poljana*-i életmódját... Az *Írás* (a 'Biblia'), a *Nyugat* és *Európa* erkölcsi és kulturális eszményekként szimbolikus értékeket kapnak, nemcsak a szereplők, hanem az elbeszélő szemszögéből is.

Európának mint a kultúra hordozójának féltése és az egyéniség féltése, a polgári életforma válságának sejtése a szereplők magánéleti válságában, székepszisében nyilvánul meg. Greiner Imrének az elbeszélő jelenben lejátszódó családi tragédiájáról az olvasó a bíró és az orvos látszólagos párbeszédéből, valójában az orvos monológjából szerez tudomást. Valódi párbeszéd alig fordul elő a műben, a regény szövegét az elbeszélő narrációja, a szereplők monológjai, reflexiók, elmélkedések alkotják. A hiteles lélekrajzhoz,

amely a felsorolt közlésmódok alapján kirajzolódik, hozzájárul a tapinthatóan érzékletes környezetrajz, s ennek fontos tényezői a tulajdonnevek.

A **gyertyák csonkig égnek** című regény elbeszéli jelen idejének helyszínét nevekkal nem határozza meg az író: csak az derül ki, hogy az egy meg nem nevezett városhoz közeli főúri kastély. A magyar környezet csak halvány célzásokban jelenik meg: a magyar bor, a magyar kúriák említésével, valamint egészen sejtető módon: a francia arisztokrata hölgy eljött feleségnek a messi *Keletre: Párizsból Svájcra, Tirolon át; Bécsben* fogadta férjével együtt a császár és a császárné, majd folytatta a fiatal pár útját a francia asszony számára mindvégig idegen messzeségbe. E regényben a szereplők családnevéről egyáltalán nem értesülünk.

Ez az elvont, csak sejtetett színhely azonban csak a kastély és a város hollétére érvényes, s nem is jellegzetes magyar környezetet mutat, ha feltételezzük is a tábornok magyar voltát. A francia és az osztrák helyszínek viszont pontosan meg vannak jelölve, az időpont pedig kikövetkeztethető, kiszámítható. A tábornok és barátja Európában általános, helyesírásuk szerint pedig magyar keresztnéveket viselnek: gyermekkori barátságuk a Bécs környéki katonaiskolából ered. A tábornok, az ízig-vérig katona *Henrik*, a művészi hajlamú barát *Konrád*.

A bécsi katonaiskolai idő az elbeszélés idejénél évtizedekkel korábbi, az idős tábornok gyermekkorára. A hősök otthonosan mozognak az osztrák fővárosban: a fiú látja a császárné arcképét a *Burgban*, az apa „*Szent István templomának árnyékában* szállott meg a »Magyar Királynak« címzett fogadóban” (23), kikocsiznak a *Práterbe*, a *Várszínházba* járnak, délutánként a *Schönbrunn* parkjában sétálnak, a fiatal *Strauss* kerिंगői szólnak, s *Konrád* a *hietzingi* városrészben lakik, s a *Sacherban* terítenek a főhercegek számára. Mindezek valódi bécsi tulajdonnevek, egyik-másik magyarra fordítva (*Stephansdom, Burgtheater*).

A Schönbrunn parkjában lejátszódó jelenetnek kormeghatározó szerepe van: „Egy asszony ment vállán fehér csipke napernyővel, fedetlen fővel az úton; gyorsan ment el mellettük, és a lelkész mélyen meghajolt.

– A császárné – súgta a gyermekeknek.

Az asszony arca nagyon fehér volt, vastag, fekete haját háromszoros fonatban csavarta feje köré [...].

A gyermek utánanézett a magányos asszonynak, aki csaknem szaladt a nagy kert farsori között, mintha menekülne valami elől” (21–22). A leírás egyértelműen Wittelsbach Erzsébetre utal.

Henrik francia édesanyja *Párizssal, Bretagne*-ban, a tenger partján álló kastélyukkal ismereti meg fiát, aki számára mindez még idegenebb, mint a francia asszony számára új, távoli lakóhelye. Az anya a „messze keleti” kastélyt *Versailles*-ből való bútorokkal, *sévers-i* porcelánokkal rendezi be, s *Chopin* zenéje már azért is érzelmeket kelt benne, mert a zeneszerző „apja francia volt” (31).

A *galíciái* bárósfittott hivatalnok és a lengyel nemes lány házasságából származó *Konrád* és a bécsi polgárlányból a tábornok feleségévé lett *Krisztina* között is a zene hozza létre a titokzatos kapcsolatot. Henrik és Krisztina kapcsolata nem lehet teljes lelki azonosulás: a másik embert soha nem lehet teljesen kiismerni, még akkor sem, ha igazán közel érezzük magunkhoz (SZEGEDY-MASZÁK 1991: 120). A konok és konzervatív Henrik magányosan él; a regény szövege jóformán az ő monológjából áll, igazi párbeszédet – katonás rövidséggel – csak dajkájával, a 91 éves *Ninivel* folytat. *Ninit* csak ezen a néven ismerjük: „Így mondták »Nini!«. Mintha ezt mondanák: Érdekes, van más is a vi-

lágban, mint az önzés, a szenvedély, mint a hiúság, »Nini«! (8). Ez a szellemes szójáték jellemzi ugyan Ninit, a rideg kastély jó szellemét, nevének eredetét azonban nem fejti meg. Az úri házakban magányos rokonként vagy régi hűséges alkalmazottként életük végéig élő önzetlen, a családdal azonosuló lényekhez tartozik ő, akit a gyermeknyelv alkotta ikerszóból állandósult névvel illetnek egész magányos, de az emberek szeretetétől körülvevett életében, mint az Eszter hagyatéka *Nunu*-ját vagy Babits regényének, A gólyakalifának *Nen*-jét.

A két „krízisregény” hasonlósága ellenére éppen névhasználatát szemügyre véve – talán a neveken túl is mutató – különbségeket hordoz. Közös bennük, hogy (a személyeket jelölő neveken kívül) az előforduló nevek nem fikciók: valóságos földrajzi, valamint műalkotásokat jelölő nevek. Az író az általa megnevezett személyeknek szokásos, polgári-nemesi, keresetlen, természetes neveket ad; a földrajzi nevek a helyszínt és – Ausztria, a Monarchia vonatkozásában – az idő jelzéseiként is szolgálnak. A gyertyák csonkig égnek titokzatosabb világa, a magány végzetességére való rádöbbenés fölöslegessé teszi a helyszínt, a szereplők pontosabb megnevezését. A külső történet egyik műben sem lényeges, a cselekménytelenség azonban a budai polgári környezet és a szereplők névvel nevezett megjelölését azért kívánja meg, mert polgári-társadalmi létük jellemzésére szolgálnak a nevek; A gyertyák csonkig égnek szimbolikusabb, átvittebb értelmezhetősége, talán az általánosabb érvényűvé alakítás szándéka teszi fölöslegessé a személynevek gazdagabb, teljesebb jelenlétét.

BISZTRAY GYULA 1961. *Jegyzetek Mikszáth Kálmán összes művei 16. kötetéhez*. 183–244. (Krk.)

FRIED ISTVÁN 1993. *Márai Sándor titkai nyomában*. Mikszáth Kiadó, Salgótarján

GRENDÉL LAJOS 2000. *Janus-arcú Márai?: „Este nyolckor születtem...” Hommage à Márai Sándor*. Szombathely

KARDOS LÁSZLÓ 1936/1987. *Válás Budán: Száz kritika*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

LENGYEL BALÁZS 1988. *Zöld és arany. Válogatott esszék*. Magvető Kiadó, Budapest

MIKSZÁTH KÁLMÁN *Akli Miklós cs. kir. udvari mulattató története*. Krk. 16.

NAGY IVÁN 1859. *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal H–K*.

NÉMETH G. BÉLA 1991. A regényíró drámai remeklése. (A kassai polgárok): *Irodalmi Szemle* XXXIV/4.

PUSKELY MÁRIA 1990. *Szerzetesek*. Zrínyi Nyomda Kiadója, Budapest

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1991. *Márai Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest

A regények következő kiadására vonatkoznak lapszámjelöléseim:

Válás Budán. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest, 1993

A gyertyák csonkig égnek. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest, 1990

Hetyen vezetékevei

Hetyen (ukránul: Герен) színmagyar falu Kárpátalján a Beregszászi járásban, Beregszásztól 23 km-re északnyugatra. Lakosainak száma: 1880: 490, 1910: 751, 1921: 665, 1930: 783, 1941: 819 fő. Napjainkban körülbelül 870-en lakják.

A falu nevének eredetére KISS LAJOS a következő magyarázatot adja a Földrajzi nevek etimológiai szótárában: „Hetyen 'helység Beregszásztól nyugat-északnyugatra' [1270/1272/1393: *Heytin*: Györffy 1: 541]. Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással.” Az elnevezés alapjául szolgáló személynév a magyar *hét* számnévnek lehet a származéka. Nem veti el azt a lehetőséget sem, hogy köze lehet a német *Het(t)in* személynévhez is. Vannak olyan elképzelések is, hogy a törzsnévszerű elszórtóságban jelentkező *Hetény* helynevek valamilyen népcsoporthoz kapcsolódnak (KISS 1997: 592, 610–11).

Első írásos említése 1270-ből származik. A 14. században már rendezett község, ekkor a Kerecsényi család tulajdona, amely templomot is építtetett. 1566-ban a falut a betörő tatárok feldúlták. Hetyen lakói korán megismerkedtek a reformáció tanaival, egyházuk 1739-ig a szomszédos Csonkapapinak volt fiókja, azután anyagyülekezetté vált. Anyakönyvét 1765-ben kezdték vezetni. Mai temploma 1793-ban épült egy összerokadt fatemplom helyén. Keleti végében különálló fatorony áll két, 1783-ban öntetett haranggal.

A trianoni békeszerződés után a falu határában húzták meg a magyar–csehszlovák határt, és ennek következményeként Hetyen a külvilágtól eléggé elzárt település lett. 1938–44 között rövid ideig újra Magyarországhoz tartozott, de utána a Szovjetunió részévé vált. Ma Ukrajna egyik határmenti települése.

A falu lakossága a történelem folyamán folyamatosnak látszik. Nagyobb betelepülésre, betelepítésre forrásaimban nem találtam utalást. A hetyeniek ma zömében református vallásúak, néhány család a Jehova Tanúi szekta tagja.

Anyaggyűjtésem során főleg az élő névanyagra támaszkodtam. Felhasználtam továbbá a falu egyetlen fennmaradt anyakönyvét, amely 1921-től napjainkig tartalmazza a vezeté- és keresztnéveket. A nevek felsorolásánál azokat a neveket, amelyek ma már nem fordulnak elő, de az anyakönyvben szerepelnek, A betűvel jelzem. Emellett összegyűjtöttem a temető sírkövein található neveket is. Az anyakönyviekhez hasonlóan itt is megjelölöm (T) a faluban már nem élő neveket.

Összesen 130 vezetéknévvel sikerült összegyűjtenem, ezek közül 84 ma is használatban van. Ez pedig ahhoz viszonyítva, hogy mekkora a falu lakossága, nagyon meglepő, hiszen egy nevet átlagban csak tíz ember visel. Örvendetes viszont, hogy a hetyeni családnév-állomány ennyire változatos. A névanyag feldolgozása során B. GERGELY PIROSKA (B. GERGELY 1981) és MIZSER LAJOS (MIZSER 1999, 2000) munkáit vettem alapul. A nevek motivációjának kiderítésében legnagyobb segítségemre KÁZMÉR MIKLÓS könyve volt (KÁZMÉR 1993; rövidítve: K).

I. A névadó ős személyére visszamenő nevek

1. Egyházi személynevek

Antal – (K – 41–42), *Berecz* – (K – 125–126), *Demjén* – (K – 276–277, T), *Fábián* – (K – 341, T), *Ferencz* – (K – 360–361), *Gábor* – (K – 386), *Illés* – (K – 491), *Jakab* – (K – 507, T), *Lénárt* – (K – 671, T), *Lőrinc* – (K – 685), *Márkus* – (K – 710–711), *Marton* – (K – 713–714, T), *Sándor* – (K – 910–911, T), *Sebestyén* – (K – 921–922), *Simon* – (K – 935–936).

2. Egyházi személynév rövidült, képzett alakja

Albók – (K – 33, A) < az *Albert* egyházi személynév rövidülése + -ó bec. képző; *Balla* – (K – 76–77, A) < a *Barabás* v. *Barnabás* r. egyházi személynév *Ballabás*, *Barlabás*, *Barrabás*, *Bollabás*, *Borlabás* változatainak rövidülése; *Barta* – (K – 99–100) < a *Bertalan* ~ *Birtalan* < *Bartalan* r. egyházi személynév rövidülése; *Benkő* – (K – 123) < a *Benedek* r. egyházi személynév rövidülése + -kő bec. képző; *Dóka* – (K – 307, T) < a *Dávid* r. egyházi személynév rövidülése + -ka bec. képző; *Gerő* – (K – 409) < a *Gergely* r. egyházi személynév rövidülése + -ő bec. képző; *Kati* – (K – 562) < a *Katalin* r. női egyházi személynév rövidülése + -i bec. képző; *Katkó* – (K – 562, T) < szintén a *Katalin* rövidülése a -kó bec. képző segítségével; *Lackó* – (K – 659) < a *László* r. egyházi személynév *Lácló* változatának rövidülése + -kó bec. képző; *Lelkes* – (K – 684) < *Lőkös* – *Lökes* – *Lölkös* – *Lölkes* – *Lelkes* becézőnév a *Lőrinc* r. egyházi személynév rövidülése + -kös, -kes bec. képző; *Pető* – (K – 850–851) < a *Péter* r. egyházi személynév rövidülése + -ő bec. képző; *Tiba* – (K – 1064) < a *Tibold* / *Tiborc* r. egyházi személynév rövidülése + -a bec. képző.

3. Világi személynév

Bahus ~ *Bós* – (K – 176), *Baksa* – (K – 70) – személy- ill. nemzetségnév, *Buda* – (K – 190), *Cselle* – (K – 228), *Konta* – (K – 615, T), *Ködöböcz* – Mizser Lajos (MIZSER 2000) szerint kun-besenyő eredetű, alapszava a *küt*- 'óv, őriz' ehhez járul a tagadó *aoristos* Sg. 3. személyű -bes (mes) alakja, *Nyeste* – (K – 776) – világi női személynév.

4. Patronimikum képzős név

Ferenci – (K – 361) – egyházi személynév + -i patronimikum képző. A köznyelvi használatban sok esetben a *Ferencz* vezetéknévűeket is *Ferenci*-ként szokták megnevezni.

II. A származás helyére utaló nevek

1. Puszta helynév

Kőrös – (K – 640, T) – Kőrös hn., *Szálka* – (K – 964–965) – Szalka hn. (Bereg m.).

2. Melléknévképzős helynevek

- Közeli helység: *Barkaszi* – (K – 95) – Barkaszó hn. (Bereg m.), *Beregszászi* – (K – 127 – 128, T) – Beregszász hn. (Bereg m.), *Biri* – (K – 141) – Bir ~ Biri hn. (Szabolcs m.), *Komjáthy* – (K – 610–611) – Komját hn. (Ugocsa, Vas m.) / Komjáti hn. (Nyitra, Torna m.), *Lónyai* – (K – 680, A) – Lónya hn. (Bereg m.), *Naményi* – (K – 765, A) – Namény hn. (Bereg, Szatmár m.).
- Távoli helység: *Barakonyi* – (K – 89) – *Barakony* hn. (Arad, Bihar, Pozsony, Torna m.), *Bárczi* – (K – 92–93, A) – Bárc hn. (Bars m.) / *Bárca* hn. (Abaúj m.) /

Barca hn. (Borsod m.), *Bátorkeszy* – (K – 106, T) – Bátorkeszi hn. (Esztergom m.), *Bay* – (K – 63) – Baj hn. (Bihar, Komárom, Szabolcs m.) / Báj hn. (Szabolcs m.), *Berényi* – (K – 129) – Berény hn. (Békés, Fejér m., Jászság, Nógrád, Somogy, Sopron, Temes, Tolna, Veszprém m.), *Csatári* – (K – 221, A) – Csatár hn. (Baranya, Békés, Bihar, Fejér, Tolna, Vas, Veszprém, Zala m.), *Cseri* – (K – 238–239, T) – Cser hn. (Bács m.) / Cseri hn. (Bihar, Hont, Somogy m.) // Csér hn. (Sopron m.), *Diósy* – (K – 300, A) – Diós hn. (Fejér, Kolozs, Nyitra, Pozsony, Somogy, Szerém, Zala m.), *Edelényi* – (K – 321, A) – Edelény hn. (Borsod m.), *Gerzsenyi* – (K – 410) – Görzsöny (Régen Gerzseny I. Csánki 3:232) hn. (Veszprém m.) / Gerzsenő hn. (Bereg m.), *Horti* – (K – 480, T) – Hort hn. (Heves, Szabolcs m.), *Komáromi* – (K – 610) – Komárom hn. (Komárom, Veszprém, Zala m.), *Kőszegi* – (K – 642) – Kőszeg hn. (Baranya, Máramaros, Sáros, Vas m.), *Nánási* – (K – 765, T) – Nánás hn. (Hajdúság), *Petneházi* – (K – 850, T) – Petneháza hn. (Szabolcs m.), *Szikszai* – (K – 1009–1010) – Szikszó hn. (Abaúj, Heves m.), *Várad* – (K – 1118–1119) – Várad hn. (Arad, Bars, Bihar m., Maroszlók, Nyitra, Somogy m.).

- c. Megyei név: *Baranyi* – (K – 90) – megye v. Baranya (vár) (Baranya m.) / Baranya hn. (Máramaros, Ung m), *Bihari* – (K – 140) – Bihar megye / Bihar hn. (Bihar m.) / Biharó hn. (Sáros m.), *Borsodi* – (K – 174, T) – Borsod megye / Borsod hn. (Bács, Borsod m.), *Szolnoki* – (K – 1019, A) – valószínűleg Belső-, Közép-, Külső Szolnok m. / Szolnok hn. (Abaúj, Heves, Moson, Szabolcs m.).
- d. A helység bel-, illetve külterületéből eredő név: *Mezei* – (K – 729) – a falutól távolabb lakó, dolgozó szántóvető elnevezése, *Végső* – (K – 1132, T) – *végső* ~ *vígso* 'szélső' – a falu szélén lakó ember.

3. Népnevek

Horváth – (K – 480–481), *Kun* – (K – 650–651), *Lengyel* – (K – 672–673), *Oláh* ~ *Oláj* – (K – 783, A), *Orosz* – (K – 792–793), *Rácz* – (K – 879–880), *Török* – (K – 1087–88), *Tálián* – (K – 1040, T), *Tóth* – (K – 1080–82). A faluban ma a *Tóth* a leggyakoribb vezetéknev, ez teszi ki az összes név mintegy 15 százalékát.

III. Foglalkozásra utaló nevek

- a. Tisztség, hivatal: *Bíró* – (K – 142), *Hajdú* – (K – 447–448), *Mester* – (K – 726, T), *Pap* – (K – 821–822).
- b. Vagyon állapot: *Gazdag* – (K – 397–398, T), *Kódus* – (K – 607–608, T).
- c. Katonáság: *Katona* – (K – 253–254, T).
- d. Zenész: *Dobos* – (K – 304) – hangszernévből alakult. B. GERGELY PIROSKA ezt a nevet a katonaságra utaló nevek közé sorolja, mivel a dobos elsősorban a hadseregben töltött be régen fontos szerepet. *Dudás* – (K – 317–318, A), *Hegedűs* – (K – 464–66), *Kántor* – (K – 543–544, T).
- e. Mezőgazdasági tevékenység: *Kertész* – (K – 585), *Szántó* – (K – 969).
- f. Halászat: *Halász* – (K – 450–451).
- g. Állattartás: *Kecskés* – (K – 567–568).
- h. Iparosi tevékenység: *Bányász* – (K – 78, T), *Bodnár* – (K – 148, T), *Csizmadia* – (K – 251–252), *Eötvös* – (K – 806–807, A), *Kovács* – (K – 629–630), *Lakatos* – (K – 662), *Mészár* – (K – 727, A), *Molnár* – (K – 745–746), *Szűcs* – (K – 1031–1033, A), *Sütő* – (K – 952), *Szabó* – (K – 955–956), *Szakács* – (K – 958).
- i. Kereskedelem: *Soós* – (K – 946–947, T).

IV. Emberi tulajdonságot jelölő nevek

- a. Külső tulajdonság: *Balog* – (K – 79–80) – testi v. lelki tulajdonság, *Fehér* – (K – 350–352, A) – bőr v. haj színe, *Fejes* – (K – 353–354) – testi tulajdonság v. jellemnév, *Fodor* – (K – 367–368, T) – köznévi eredetű, göndör, *Kondor* – (K – 614, T) – köznévi, göndör, *Kiss* – (K – 594–596) – testalkat v. nemzedék-viszonyító elnevezés, *Nagy* – (K – 756–758) – testalkat, társadalmi rang, nemzedék-viszonyító elnevezés, *Veres* – (K – 1136–1138, T) – haj- vagy bőrszín, *Szeles* – (K – 988) – *széles* – *szélles* – *szélös* – *szíles* – *szíles* – *szélyes* – *szélles* – vsz. 'széles' (homlokú, arcú, vállú, mellű, termetű).
- b. Belső tulajdonság: *Joó* – (K – 517–518) – jellemnév, *Ember* – (K – 328) – jellemnév.

V. Egyéb indíték

- a. Madárnévből alakult: *Sas* – (K – 919), *Szarka* – (K – 972), *Bagu* – bagoly (T).

VI. A névadás keletkezésének indítéka nem világos, bizonytalan

Több olyan vezetéknevet találtam, amelynek az eredetét nem sikerült kideríteni. Ezek többsége idegen: szláv, román és német eredetű lehet. A végződések alapján ruszin eredetűnek tekinthetjük a *Fedinec* (valószínűleg a *Fedor* ~ *Fegyir* szláv férfi keresztnévből), *Kucsinka*, *Kulij*, *Mahlinec* neveket, cseh–szlovák a *Kreknyák*, *Szikora*, lengyel a *Kornicki*, román a *Serbán*, német a *Suller* (? a n. *schullehrer* 'tanító' szóból). Talán magyar eredetre vezethetők vissza a *Baraté*, *Bimba*, *Hanyu*, *Pópé* családnevek.

Megvizsgálva a hetyeni vezetéknev-állományt, arra a következtetésre jutottam, hogy az itteni nevek nagy része magyar eredetű, és korábbi adatokban is csak elvétve található nem magyar eredetű név. Ezek viselői közül többen bizonyíthatóan alig néhány éve, évtizede költöztek a faluba. A leggyakoribb nevek a következők: *Tóth*, *Sebestyén*, *Bihari*, *Benke* ~ *Benkő* (együttesen a nevek mintegy 40%-át alkotják).

B. GERGELY PIROSKA 1981. *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. Nyelvtudományi Értekezések 108, Budapest

KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. sz.* Budapest

KISS LAJOS 1997. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest

LEHOCZKY TIVADAR 1881–82. *Beregvármegye monographiája*. Ungvár

MIZSER LAJOS

1999. *Börvely vezetéknevei*: Magyar Nyelvjárások XXXVII, 315–320.

2000. *Lónya vezetéknevei*: Magyar Nyelvjárások XXXVIII, 305–309.

A posztmodern intertextualitás egy sajátos változatáról

1. Köztudott, hogy a posztmodern irodalom egyik feltűnő stílusjegye a szövegköziség, az intertextualitás. Ahogy KULCSÁR SZABÓ (1996: 259) véli, a posztmodern irodalmi alkotás létformája az intertextualitás. Jellegzetes eljárás a korábbi művekből való átvétel. És erre az eljárásra és eredményére elég sok műszó, kifejezés utal: szövegirodalom, idézetmontázs, összetett textuális valóságok KULCSÁR SZABÓ (1996: 257), vendégmondatokba való belebonyolódás (Esterházy Péter: Otthon. Körkép, 1987, 161–162, idézi SZIKSZAINÉ 1999: 334). Lényegét DERRIDA így világítja meg: a szövegek nem magukban, hanem más szövegek változó kereszteződésében élnek (idézi BÓKAY 1997: 283).

Az átvétel nem értékvesztés, hanem gazdagodás. A posztmodern felfogás szerint a mű eredetiségét nem cáfolja az, hogy átvételek függvénye, ellenkezőleg, az átvétel új formát teremtő erő.

Az átvételnek többféle formáját ismerjük. Egészen általános a jelölt vagy a nem jelölt idézet. Például Esterházy Péter egyik művében olvashatjuk: „Valaki erősen megfogja a vállamat, dolmányom feszül, hová, hová, *bülbül szavú rózsák* gyermeke?” (Ki szavatul a lady biztonságáért? Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982: 14). A forrás Arany János: *Bülbül szavú rózsák* két mennyei bokra (Szondi két apródja).

De van másfajta, az előbbitől különböző eljárás, azaz nem egy hosszabb-rövidebb szövegrészlet átvétele, hanem egy valamilyen stílári sajátosságra való utalás, NÉMETH G. BÉLA (1971: 324, 327) idevonható műszavával egy ilyen sajátosságra való „rájátszás”: mintaként, analógiaként való hasznosítása. Ez aztán az olvasó, a befogadó szférájában egy hasonlóság észlelését, felfedését jelenti. Ilyen stílári sajátosság lehet egy irodalmi mű, egy egyéni stílus vagy egy irányzati stílus valamelyik jegye, alkotóeleme.

Erre a lehetőségre azonban mind ez idáig nemigen fordítottak figyelmet. Ezért is érdemes foglalkozni vele. (Ehhez hasonló témájú BENCZE LÓRÁNT, 1985, vizsgálata, amelynek tárgya Ladik Katalinnak a pop art irodalomhoz kötődő költészete).

Mindennek mint vizsgálati tárgynak tudományelméleti alapja a mérési műveletekhez kapcsolódó összehasonlítás, ennél is továbbmenően a relációkat feltételező megfelelés, hasonlóság, izomorfizmus, analógia. A dolgok között végtelen sok hasonló tulajdonság lehetséges, emiatt (is) a sokféleségben, a variánságban fel kell fednünk a mindegyikben közös vonások foglatát, az invariánst (WARTOFSKY 1977: 136–174).

2. Irányzati sajátosságokra való utalásra, rájátszásra figyeltem fel Borbás Gabriella Dóra két verseskötetében: *Őszinteversek 1990–1999*. Budapest, 1999 és *TEst? versek*. Rara Avis Publishing, Budapest–Stuttgart, 2001. A vizsgálathoz a kiindulópont a két kötetben közölt versek posztmodern sajátosságainak felfedése, jellemzése volt. Ehhez tággabb összefüggésrend a posztmodern irodalom stílusának a tanulmányozása (aminek részéről kezdete SZABÓ 1998), újabban pedig lehető változatok kimutatása. Hamar feltűnt, hogy a két kötetben alig van szöveg szerinti átvétel, itt most egyet idézek: „Mint komor bikáé / Olyan a járás”od (*TEst?* 48). Az ilyen átvétel Borbás Gabriellánál egészen ritka, egyáltalán nem jellemző. Jellemző viszont az irányzati sajátosságokra való sok utalás, rájátszás. Fő források: expresszionizmus, szürrealizmus, konstruktivizmus, tár-

gyias-intellektuális stílus, az (Erdélyi Józseféhez hasonló) népiesség. Ezekben az utalásokban rejlik nála az intertextualitás lényege, ezért tekinthetjük ezt az intertextualitás egy sajátos változatának.

Ezt próbálom itt most két példával megvilágítani. Mindkettő – a fentiekből is következően – irányzattörténeti, stílustörténeti sajátosság, forrásuk az expresszionizmus és a szürrealizmus.

3. Az első az expresszionizmus. Itt a képek merész társítások eredményei. Ezek között feltűnőek a felnagyítások, a túlzások, valamint a kint, a fájdalmat vagy az ijesztőt jelentő szavak, valamint az erős jelentésintenzitású hangutánzó igék. Például: „Őrjöngő cafatok / Folyók és patakok / Vízszagú fenyvesek / Őrjöngő patakok... Örülő örület / Őrjöngő döbbenet” (Ő. *Nem szabad*. 52–53); „Kiabálnak / Zörgés / Dübörgés / Fáj / Belezakatolt egy vonat a fejembe / A kín szelei körülsvítenek” (Ő. *Monoton törések* 11. 74).

A hasonlóságok, analógiák forrására néhány példa: „Aknák! cafatokkal tapétázzák az eget” (Barta Sándor: *Költőkhöz*), „ájult körutak vonaglanak, fájdalmas gyökereid” (Kassák Lajos: *Boldog köszöntés*), „Nem én kiáltok, a föld dübörög” (József Attila: *Nem én kiáltok*), „fetrengtem a jajgató fűvön” (Szabó Lőrinc: *Torzonborz fekete állat*).

A második irányzat a szürrealizmus. Jellemző sajátossága, hogy a képeket alkotó fogalmak egymástól egészen távoli és eltérő tartalmú jelentéskörökbe tartoznak, olyanokba, amelyeknek a logika szerint semmi kapcsolatuk sincs egymással.

Például: „Te szikár szószátyár / jégtömbkocka, / tejfelbálvány! / Te szikár szószátyár, / szöttyenő sustorgásod / Többet már nem talál!” (Ő. *Kopogók*. 19); „Bosszantó bungallók / Lárva lángok / Rettegő reszketők / Civil civilizáció / Véres vágycsokor / Késfényű kádak... csempekék csend” (T. *Kutya. Wers*. 51); „kiszikkadt romok / agyaggörgeteg / nádsovány fűcskák / s a felkelő naphóból / biztató üzenet” (Ő. *Monoton törések* 31. 83).

A hasonlóságok, analógiák lehető forrásaira néhány példa: „te rőthajú acélfalu / te selyemsírály a vizek hajában... te tintamennyország ablaka az abroszon / te szemérmetlen nászmatiné” (Tamkó Sirató Károly: *Igen*); „Derengő rózsa, szomorú, / derekán kórikoszorú” (József Attila: *Derengő rózsa*); (egy szalmaszál) „kis száraz nemzet; izgágán szutyog, / zúzódik, zizzen, izzad és buzog” (József Attila: *Óh szív! Nyugodj!*).

4. A stílusirányzati sajátosságokra való rájátszásoknak különböző szempontú magyarázata lehetséges.

Hogy a hasonlóságok, analógiák egyik forrásaként az expresszionizmust és a szürrealizmust lehetett kiemelni, annak nyilvánvaló stílustörténeti oka az, hogy mindkettő avantgárd irányzat, és így mint felújítás, mint neoavantgárd egészen közel áll a posztmodernhez, esetleg része annak. Még tágabb összefüggésekre gondolva állítja KIBÉDI (1998: 96), hogy „az intertextualitás felújítja a múlttal való viszonyt”.

És az is idetartozik, amit KULCSÁR SZABÓ (1987) mond az idézetekről, a tényleges átvételekről (sajátos témánkhoz igazítva): mindez „a stílus, a kor és a szerző tudatosítása híján szabályosan beépül az aktuális közleménybe, s hírértéke, jelentése most már az új poétikai struktúra függvényében értelmezendő” (315), és azt is hangsúlyozza, hogy az átvételek így „nyerik el azokat a váratlan jelentéseiket, amelyek a műben intencionált szabályrendszer elsajátítása nélkül csupán a nyelvi-stilisztikai artisztikum élményét keltetik” (319). És ugyanitt KULCSÁR SZABÓ figyelemmel van az olvasóra is. Szerinte „az

olvasók ama része előtt, akik fölismerik a nem jelzett paramétereket, természetesen összetettebb interpretációs lehetőség nyílik meg” (315).

Egy másik magyarázat a személyiség-lélektanhoz kötődik, elsősorban ahhoz, amit FABÓ KINGA (1984) mond a nyelvhasználat és az önazonosítás összefüggéséről. Ha véleményét témánkra váltjuk át, azaz a jóval tágabb körű nyelvhasználatról mondottakat irányzati sajátosságok átvételére vonatkoztatjuk, feltételezhetjük, hogy ezek „a saját és a mások énjének azonosítási kísérletei” (13), amiben lényeges az, hogy ez „az én-tudat örömeivel jár együtt” (23). Ez a felfogás további vizsgálatok tárgya lehet, érdemes tehát folytatni, továbbfejleszteni.

Produktív magyarázat adódik a kognitív lélektan, a kognitív nyelvészet néhány produktív téziséből is, amiből a legfontosabb az emlékezet.

BENCZE (1996: 311–350) emlékezetten alapuló stílusesszékéről beszél. Szerintem annak tekinthetjük a tárgyalt utalásokat, rájátszásokat is, azaz ezekre is vonatkoztathatjuk azt, hogy „az emlékezés folyamatában alapvető az úgynevezett felismerés és visszakeresés”, az, hogy amit érzékelek, felfogok, azzal már korábban is találkoztam (ez a felismerés), továbbá az, hogyha valamivel találkozom, azt korábbi ismereteimhez kötöm, velük asszociálom (ez a visszakeresés).

Az emlékezést TOLCSVAI (1996: 259) a stílustípus-ismerethez kapcsolja, amelynek megformálásához a beszélő vagy a hallgató hozzárendeli saját nyelvi értékrendjének egy vagy több elemét (122). Fontos továbbá az is, hogy a stílust mint viszonyrendszert több kategória összjátéka hozza létre, amit az egyéni nyelvtudás tesz teljessé. Mindebben a hasonlítás és a hozzá szükséges emlékezet képessége az alap, és ez egyéni (53, 55).

Ennyiből is látható, hogy BENCZE LÓRÁNT és TOLCSVAI NAGY GÁBOR kognitív szempontú stílusértelmezése és egyáltalán ilyen tartalmú felfogása sok mindent magyaráz a tárgyalt stiláris utalások, rájátszások sajátosságairól, átvételeikről: hogyan és miért utal a szerző irányzatok stiláris sajátosságaira, és hogy mindennek milyen vonatkozásai lehetnek a hallgató, a befogadó számára.

5. Következtetésként állíthatjuk, hogy Borbás Gabriella Dóra egyéni stílusa egyfajta szintézis, ugyanakkor két verseskötete stílustörténeti montázs. És természetesen azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a stiláris sajátosságokra való utalások a posztmodern intertextualitás egy sajátos változatát alakítják.

BENCZE LÓRÁNT

1985. „A White Dog in the Universe” (*A Short Guide to the Poetic Language of Katalin Ladik*). *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. Tomus XIII* (1982), 215–239.

1996. *Mikor Miért Kinek Hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban I–II*. Corvinus Kiadó, Budapest

BÓKAY ANTAL 1997. *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris Kiadó, Budapest

FABÓ KINGA 1984. *Nyelvhasználat és önazonosítás (Az újabb magyar irodalom egy jellemző tendenciájáról)*: Általános Nyelvészeti Tanulmányok 15, 13–31.

KIBÉDI VARGA ÁRON 1998. *Szavak, világok*. Jelenkor Kiadó, Pécs

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

1987. *Műalkotás–szöveg–hatás*. Magvető Könyvkiadó, Budapest

1996. *Beszédmód és horizont*. Formációk az irodalmi modernségben. Argumentum, Budapest

NÉMETH G. BÉLA 1971. *A Babits-versek mint „hasonlatok”*: Hankiss Elemér (szerk.), *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 321–337.

SZABÓ ZOLTÁN 1998. A posztmodern irodalom főbb stiláris sajátosságai: *Magyar Nyelvőr* 122, 46–57.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

WARTOFSKY, MAX W. 1977. *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába*. Gondolat, Budapest

A két verseskötet rövidítése:

Ö. Öszinteversek

T. TEst? versek

Szathmári István

A XX. századi magyar nyelvtudomány rövid története (Részlet egy hosszabb tanulmányból)

1. A XX. századot az általános nyelvtudomány-történet is külön korszaknak tekinti. Hiszen ez a század Saussure munkásságával indul, aki gyökeresen mást, újat kezdeményezett, és az utána jövő irányzatok jobbára vagy az ő nézeteit vitték tovább (pl. a strukturalisták), vagy azok ellenében jöttek létre (pl. a kognitív szemlélet). Nálunk az 1918-tól napjainkig tartó időt a következő kisebb korszakokban tárgyalhatjuk:

a) A két világháború között. – A nyelvtudomány nehéz anyagi helyzetbe került. Számos munka torzóban maradt, a folyóiratok csonkán jelentek meg, vagy meg sem jelentek. De kiváló tudósok alkottak, valójában az ún. budapesti iskola is ekkor körvonalazódott.

b) A második világháború után a hatvanas évek vége feléig. – Valójában viszonylag sokirányú nyelvészeti kutatás folyt mind az MTA Nyelvtudományi Intézetében, mind az egyetemeken, főiskolákon. Az újabb nyugati irányzatok azonban politikai okokból nem válhattak ismertté.

c) A hatvanas évek végétől máig. – Az egyes irányzatok (pl. a strukturalizmus, a generatív grammatika stb.) a hetvenes évek elejétől lassabban, majd később, különösen 1989 után akadálytalanul áramlanak Magyarországra. Az elméleti oldal nagyobb hangsúlyt kap, új diszciplínák indulnak, a sokoldalúság jellemzi immár nyelvtudományunkat.

És most lássuk részletesebben az egyes alkorszakokat.

2. A két világháború között

Anyagiak hiányában nem tudott létrejönni semmilyen tudományos központ, s így kollektív kutatás sem. Torzó maradt Gombocz Zoltánnak és Melich Jánosnak mennyiségben és minőségben páratlan alkotása: a Magyar Etymológiai Szótár. Úgyszintén a korszak egyetlen nagyszabású szintézisterve: A magyar nyelvtudomány kézikönyve. Ez a kor legjobb nyelvészeinek a tollából 27 egységben (monográfiában, hosszabb tanulmányban) kívánta volna összefoglalni a nyelvtörténeti diszciplínák addigi eredményeit. A köteteknek azonban csak mintegy harmada látott napvilágot.

Mindamellet a nyelvtudósok dolgoztak, a tudományos munka igen magas színvonalú maradt. Ezt igazolja többek között, hogy ekkoriban körvonalazódott a külföld által is elismert ún. budapesti iskola, amelynek a képviselői között ott találjuk Melich Jánost, Gombocz Zoltánt, Mészöly Gedeont, Pais Dezsőt, Bárczi Gézt, Kniezsa Istvánt és másokat. Ez a tudóscsoport módszerében igyekezett elhagyni az újgrammatikus iskola túlzásait, merevségeit, a pozitivizmust fejlesztette ki, amely mindenkélt az adatokra épített, de a tények és az elmélet egyensúlyát kereste, és támaszkodott a jól megalapozott nyelvészeti fantáziára is.

Ez a negyedszázad a nyelvtörténetben produkált legtöbbet. Az akkori új nézetekben is tájékozott és dinamikus Gombocz Zoltán a nyelvtörténetnek szinte valamennyi stúdiumával (hangtan, alaktan, jelentéstan stb.) foglalkozott. Előadásai 1925-től sokszorosításban jártak kézről kézre, majd nyomtatásban is – részben halála után – megjelentek: Nyelvtörténeti módszertan (1922), A magyar történeti nyelvtan vázlata II. Hangtan, hangtörténet, III. Alaktan (1925), IV. Jelentéstan (1926), Syntaxis (1951) stb. Fontos és

sajátos összegezés volt Klemm Antal Magyar történeti mondattana (1928–1942). Nevezetes idevágó nagyobb munkák még: Horger Antal: A magyar igeragozás története (1931), Mészöly Gedeon: A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai (1931) és Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján (1942). A szótörténetet illetően számos tanulmány és etimológiai cikk mellett megjelent Bárczi Géza sokat forgatott Magyar szófejtő szótára (1941). Fellendült a névtudomány: a földrajzinév-kutatásban jelentős Melich Jánosnak A honfoglaláskori Magyarország című műve (1925–1929); a személynevek tárgykörében Pais Dezső Régi személyneveink jelentéstana című tanulmánya (1921–1922). A földrajzi nevek történeti vizsgálatát folytatja Kniezsa István több dolgozatában (pl. Erdély víznevei, 1942; Kelet-magyarország helynevei, 1944), és alapvető tanulmányokkal jelentkezett Kolozsvárról Szabó T. Attila (pl. Kalotaszeg helynevei, 1942).

A leíró jellegű kutatások kis területre zsugorodtak. Csupán a fonetikában látott napvilágot három összefoglalás: Gombocz Magyar fonetikája (1925), Horger Általános fonetika, különös tekintettel a magyar nyelvre című munkája (1929) és Laziczius Gyulának e tárgyban addigi legterjedelmesebb műve: a Fonétika (1944). Leginkább fellendült a nyelvjáráskutatás, elsősorban Csúry Bálint jóvoltából. 1935–36-ban kiadta saját gyűjtésű, módszerében mintaszerű kétkötetes regionális tájszótárát: a Szamosháti szótárt, majd mint a debreceni egyetem tanára megszervezte a Népnyelvkutató Intézetet, és megindította a Magyar Népnyelv című évkönyvet. Csúrynek és tanítványainak hatására országsszerte megindult a nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás. Ezenkívül megjelent Horgernek A magyar nyelvjárások (1934) és Lazicziusnak fonológiai sajátságokra alapozott hasonló című munkája (1936).

Ez az időszak nem hanyagolta el az általános nyelvészetet sem, elsősorban Gombocznak és Lazicziusnak ilyen irányú érdeklődése folytán. Gombocz idevágó munkája a már említett Nyelvtörténeti módszertan, a Lazicziusé pedig: az Általános nyelvészet (1942). Ez utóbbi Saussure és a Prágai Iskola hatását is tükrözi.

3. A második világháború után a hatvanas évek vége feléig

Ebben a negyedszázadban nyelvtudományunk részben kollektív munkával törlesztette a múlt adóságait, részben korábbi színvonalát megtartva tovább fejlődött, jóllehet politikai okokból el volt zárva a nemzetközi, főleg a nyugati tájékozódástól. Az előbb mondottakat az tette lehetővé, hogy az előző korszak tudósai – nagyrészt mint vezetők – tovább munkálkodtak; hogy megalakult az MTA Nyelvtudományi Intézete tekintélyes számú kutatóval; hogy megnőtt az egyetemi és főiskolai nyelvészeti tanszékek száma, és ezek is lassanként kutatóműhelyekké váltak. A régi folyóiratok is nemcsak rendszeresen és a szokott terjedelemben jelentek meg, hanem újak is indultak.

Nyelvtudományunknak ebben a korszakában három sajátságát emelhetjük ki. Először, hogy eddig nem tapasztalt mértékben fordult a gyakorlati élet, a közvetlen – beszélt és írott nyelvi – használat kutatása felé. Ennek következtében a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelvművelés, a lexikográfia, az irodalmi nyelv vizsgálata, sőt az eredményesebb nyelvtan- és nyelvoktatás, a minél gazdaságosabb hírközlés, továbbá a gépfordítás kutatása került az érdeklődés központjába. Ebből is következik a második sajátság, hogy ti. e tudományág egyre jobban differenciálódott. Addig elhanyagolt diszciplínák újultak meg, vagy éppen addig ismeretlenek születtek. Az előbbiekre példa a stilisztika, a nyelvművelés, az irodalmi nyelv vizsgálata, az utóbbiakra pedig a történeti nyelvjáráskutatás, a lexikográfia, a matematikai nyelvészet

stb. Végül pedig azt is kiemelhetjük, hogy az egyes diszciplínák komplexekké váltak, és így sokoldalú kutatást igényelnek.

Néhány mondatot a kor három vezető nyelvtudósáról: Pais Dezsőről, Bárczi Gézáról és Kniezsa Istvánról. Mindhármuk tudományszervező és nevelő tevékenységet is kifejtett, valójában iskolát teremtettek. Elsősorban nyelvtörténettel foglalkoztak, ezt – Melich Jánost követve – a magyarságismeret részének tekintették. Az újgrammatikus iskola mechanikus felfogásmódján messze túljutottak, és a módszer szabadsága mellett foglaltak állást. Összekapcsolták a magyar nyelv kutatását az irodalmi nyelv, a csoportnyelvek és a kultúra történetének vizsgálatával. Pais professzor munkásságát inkább a kisebb közlemények túlsúlya jellemezte, sokat adott viszont az egyes kérdések művelődéstörténeti háttérének a bemutatására. Nyelvemlék-magyarázatai, szó- és névfejtései eredeti látásmódról tanúskodnak. Ő indította el a magyar irodalmi nyelv vizsgálatát. – Bárczi Géza a szintézisek sorát alkotta meg az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek-sorozatban és azon kívül. Irányította az intézetbeli kollektív munkálatokat. Megindította a történeti nyelvjáráskuitatást. Monográfiát írt a Tihanyi alapítólevélről és a Halotti Beszédről. – Kniezsa István státusa szerint szlavista – európai hírű szlavista – volt, de munkássága a magyar nyelvészethez kapcsolta. Mint a szláv nyelvek történetének kitűnő ismerője és mint igen ötletes nyelvész, elsősorban nyelvünk szláv jövevényszavait kutatta, de megalapozója a magyar helyesírástörténetnek is. (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig, 1952).

Lássuk röviden a negyedszázad termését. – Először a leíró jellegű munkákat. Elkészült az Intézetben A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII. (1959–1962, főszerk.: Bárczi Géza és Országh László), valamint kisebb, de ki is bővített változata: a Magyar Értelmező Kéziszótár (1972, szerk: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós). 1966-ban jelentette meg O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások című összefoglalását. Itt utalok az értelmező szótár alapján Papp Ferenc által összeállított sajátos munkára: A magyar nyelv szóvégmutato szótárára (1969).

A nyelvtani rendszer szinkrón vizsgálatában nagy mulasztást pótoló a szintén kollektív munkával készült kétkötetes leíró nyelvtan: A mai magyar nyelv rendszere (1961–1962, szerk.: Tompa József), amely egyszerre volt összegezés és előremutatás. Rövidített német nyelvű változata az Ungarische Sprache (1968). Ekkoriban készült el A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv is (1968, szerk.: Rác Endre), amely azonban a tudományos kézikönyv szerepét is betöltötte. Utalok még Hadrovics László sajátos könyvére: A funkcionális magyar mondattan alapjai című munkára (1969).

Tovább gyarapodott a dialektológia. Jól képzett nyelvjáráskutatók Bárczi Géza vezetésével 327 hazai és 68 szomszédos államokbeli kutatóponton mintegy háromnegyed millió tájnyelvi adatot gyűjtöttek össze. Ennek az anyagát A magyar nyelvjárások atlasza címen hat kötetben 1968-tól 1977-ig jelentette meg az intézet Deme László és Imre Samu szerkesztésében. Megjelentek továbbá színvonalas tájzótárak, és napvilágot látott az Őrségi és hetési – regionális – nyelvatlasz (Végh József munkája, 1959).

Természetesen tovább folytak a nagy hagyományú történeti jellegű kutatások. Legnagyobb kollektív vállalkozás volt a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának a megalkotása (I–IV. 1967–1976, főszerk.: Benkő Loránd). Ebben a korszakban jelent meg A magyar szókészlet finnugor elemei című négykötetes munka (1967–1981, főszerk.: Lakó György). A szókincskutatás területén létrejött munkák – Kniezsa már említett művén kívül –: Tamás Lajos: Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen

Elemente im Rumänischen (1966), Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban (1986).

Az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek-sorozat összefoglalva feldolgozta nyelvünk szinte valamennyi részlegének a történetét: Bárczi Géza: Fonetika (1951), A magyar szókincs eredete (1958), Magyar hangtörténet (1958), Magyar történeti szóalaktan I. A szótövek (1958); – Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek (1959); D. Bartha Katalin: A magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története (1958); – Kálmán Béla: A magyar nyelvjárások (1951); – Berrár Jolán: Magyar történeti mondattan (1957) stb. Bárczi Géza írta A magyar nyelv életrajza című szintézist (1963), mely bemutatja nyelvünk teljes történetét, a legmagasabb rendű ismeretterjesztés szintjén. Egyetemi segédkönyvként láttak napvilágot a következő munkák: Papp István: Lefró magyar hangtan (1966), Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvstudományba (1966), Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története (1967). Ebben az időben is folyt a legkülönbözőbb nyelvemlékek korszerű kiadása. A névtan területén igen fontos kiadvány Györffy Györgynek Magyarország történeti földrajza az Árpádok korában című műve, eddig négy kötete látott napvilágot (1963–1998).

Új szint jelentenek a Pais Dezsőtől megindított irodalmi nyelvi kutatások: Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában (1960), Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk (1968) stb. Az alkalmazott nyelvstudományon belül fellendült a nyelvművelés (l. Lőrincze Lajos szerk.: Nyelvművelésünk főbb kérdései, 1953 és Lőrinczének több más könyve) és a stilisztika (Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata, 1958; Szathmári István: A magyar stilisztika útja, 1961; J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve, 1966 stb.)

Az általános nyelvészet területén meg kell említenünk Bárczi Géza Bevezetés a nyelvstudományba című munkáját (1953) és az 1963-tól megindult, rendszerint évenként megjelenő modern folyóiratot: az Általános Nyelvészeti Tanulmányokat.

4. A hatvanas évek végétől máig

Ez az alkorszak nem válik el szigorúan az előzőtől, valójában minden folytatódik, csupán az interdiszciplinaritás nő, új stúdiumok nagyobb számban jönnek létre, a súlyponteltolódás erősebb lesz, nemzedékváltás következik be. Mindez természetesen jellemző a hatvanas évek elejétől is – Károly Sándor egyébként ide helyezi a határt (1. Magyar Nyelv 76: 280) –, én viszont lényegesnek gondoltam, hogy a külföldi irányzatok a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől hatottak nálunk jelentősebb mértékben.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez az alkorszak még nem zárult le. Továbbá minden olyan közeli, hogy szinte lehetetlen tárgyilagosan ítélni róla. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy ebben a negyedszázadban az előzőeknél is több mű látott napvilágot, akkor talán érthető, hogy most már csak a fontosabb diszciplinákat veszem sorra, és csupán néhány lényeges, új munkára hívom fel a figyelmet.

Lefró nyelvten. – Az ELTE Mai magyar nyelvi tanszékének munkaközössége alapos előkészület után 2000-ben jelentette meg a klasszikus magyar nyelvten lényegesen megújított változatát Magyar grammatika címen (főszerk.: Keszler Borbála). – Az MTA Nyelvstudományi Intézetében készült el az alapjaiban más szemléletet képviselő strukturalista magyar nyelvten két része: I. Mondattan (szerk.: Kiefer Ferenc, 1992) és a II. Fonológia (1994, szerk.: Kiefer Ferenc). Ezenkívül É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc és Šiptár

Péter 1998-ban kiadott egy lényegében hasonló szemléletű teljes magyar nyelvtant Új magyar nyelvtan címen.

Szemantika. – Négy munkára utalok: Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan (1970), Hadrovics László: Magyar történeti jelentéstan (1992), Szende Tamás: A jelentés alapvonalai (1996) és Kiefer Ferenc: Jelentéelmélet (2000). Itt említem meg, hogy megjelentek szinonimaszótárak: O. Nagy Gábor és Ruzsiczky Éva: Magyar szinonimaszótár (1978); Kiss Gábor főszerk.: Magyar szókincstár (1999) és egyéb lexikológiai munkák: Kövecses Zoltán: Magyar szlengszótár (1998), Kiss Gábor és Pusztai Ferenc: Új szavak, új jelentések 1997-ből (1999).

Nyelvtörténet. – Kollektív munka eredményeként vehetjük kezünkbe a magyar történeti grammatika három hatalmas kötetét: Benkő Loránd főszerk.: A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei (1991), II/1. A késői ómagyar kor. Morfematika (1992), II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika (1995). Páratlan munka továbbá az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, Szabó T. Attila alkotása, amelynek eddig kilenc kötete látott napvilágot (1976–1997, A–Op.). Utalok még a következő könyvekre: Berrár Jolán és Károly Sándor: Régi magyar glosszárium (1984); Hadrovics László: Magyar frazeológia. Történeti áttekintés (1995); Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei (1980), Balázs János: Magyar deák-ság (1980).

Szövegten. – Idevágó munkák: Szathmári István és Várkonyi Imre szerk.: A szövegten a kutatásban és az oktatásban (1979), Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtenába (1981), Rácz Endre és Szathmári István szerk.: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtena köréből (1983), Balázs János: A szöveg (1985), Tolcsvai Nagy Gábor: A szövegek világa (1994), Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegten (1999) és Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv szövegtena (2001). Utalok még Békési Imre és Petőfi Sándor János idevágó munkáira és az általuk szerkesztett Szemiotikai szövegten kötetekre.

Szociolingvisztika és dialektológia. – Idevágó alapvető munka Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat (Szociolingvisztikai alapfogalmak) (1995) című műve. A dialektológia körébe tartozik az Új magyar tájszótár (főszerk.: B. Lőrinczy Éva), eddig három kötete látott napvilágot (1979–1992, A–M). Ezenkívül megjelent számos tájszótár, és sok mindenről tájékoztat a debreceni Magyar Nyelvjárások című évkönyv.

Stilisztika. – A leíró nyelvtanhoz hasonlóan immár a stilisztikában is képviselve van két egymástól eltérő szemlélet: a funkcionális stilisztika (l. pl. Szathmári István: Stílusról, stilisztikáról napjainkban, 1994 és Három fejezet a magyar költői stílus történetéből, 1995) és a kognitív stilisztika (l. pl. Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája, 1996 és Bencze Lóránt: Mikor Miért Minek Hogyan 1996). Utalok még a következő munkákra: Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanáról (1989) és A költői nyelvről (é.n. [1999]); Péter Mihály: A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai (1991); Szabó Zoltán: Szövegnyelvészet és stilisztika (1988) és A magyar szépirodai stílus történetének fő irányai (1998); Szathmári István szerk.: Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok) (1996); Szathmári István szerk.: Stilisztika és gyakorlat (1998). Itt jegyzem meg, hogy írói-költői szótárak is napvilágot láttak, ezek közül kiemelkedik a Petőfi-szótár (I–IV. 1973–1987, főszerk.: Gáldi László).

Névtudomány. – Ezúttal csak fontos szótárakra és névgyűjteményekre utalhatok: Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára (I–II. 1988); Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) (I–IV. 1991–1998);

Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. sz. (1993) és immár csaknem minden megye földrajzi neveinek a gyűjteménye.

Nyelvművelés. – Nyelvművelő kézikönyv I–II. (1980, 1985, szerk.: Grétsy László és Kovalovszky Miklós).

Fontosnak tartom még a magyar nyelvészek nemzetközi kongresszusainak az előadásait közreadó köteteket, valamint az egri Anyanyelvoktatási napok kiadványait és a mostanában nagy számban megjelent emlékkönyveket.

Végezetül csupán egy mondatban utalhatok arra, hogy a szomszédos országokban, az egyetemi, főiskolai magyar tanszékeken valóságos műhelyei alakultak ki a magyar nyelvtudománynak, így a pozsonyi és a nyitrai egyetemen, az ungvári egyetemen és a beregszászi főiskolán, a kolozsvári és a bukaresti egyetemen, az újvidéki és a maribori egyetemen.

A reklámcélú banki nyomtatott ismertető kérdéshalakzatai

1. A reklámokon belül sajátos típust képvisel a banki nyomtatott reklámszöveg. Az érzelmi manipulálásnak az eszközeivel – szemben az autóreklámokkal – alig élnek benne a reklámszakemberek. Ezek a pénzügyi ügyekkel foglalkozó reklámszövegek leginkább a gyógyszerreklámokkal (SZIKSZAINÉ 2001: 1196–1208) rokoníthatók, vagyis a befolyásolás a tudatra hatni kívánó informáló elemek mögé rejtetten bújik meg.

A banki szolgáltatásokról egy reklám funkciójú írott tájékoztató a meggyőzés érdekében többféle hatáskeltő nyelvi eszközzel élhet, például felszólítással (*Várjuk hívását! Várjuk jelentkezését! Valósítsa meg álmait! Hadd nyissunk fiókot az Ön asztalán! Ne a párnába gyűjtse! Menjen biztosra!*), felkiáltással (*Mintha varázsceruzával rajzolna! Személyi kölcsönünkkel valóra válthatja álmait! Pénz nem lehet akadály!*), ezenkívül tipográfiai és képi eszközökkel is.

Dolgozatomban nem törekszem teljes nyelvi-stiláris elemzésre, a banki reklámoknak kizárólag a kérdő mondatait vizsgálom, mert a hatáskeltő alakzatok közül a kérdés a leggyakoribb. Az írott formátumú banki reklámszöveg meghatározott pragmatikai viszonyok között keletkezik: az adó a bank létalapját biztosító pénzmozgásokat akarja megteremteni, felgyorsítani, a vevő pedig tárgyilagos tájékoztatást vár el hitelfelvételről, pénzügyi befektetésekről. És mivel ez a reklámfajta nem pénzügyi szakembereknek, hanem az átlagpolgárnak készül, az ő feltételezett szociokulturális ismereteihez igazodva szükséges a pénzügyi manőverekről, azok feltételeiről, várható eredményeiről tájékoztatást adni. Ebben a kommunikációs szituációban nagy szerep jut a reklám írott voltának, stiláris megformáltságának. A pénzügyletekben való részvételre rábírásnak kiváló pszichikai motiváló eszköze kijelentő mondatok helyett kérdők használata. Ezek mind álkérdések, hiszen a befogadónak nincs módja rájuk válaszolni. Egy részük nem is igényel választ, mivel maga a reklámszöveg meg is adja a feleletet. Ezért a banki reklámszövegekben azt vizsgálom: milyen kérdéshalakzatok fordulnak elő bennük, és melyek a gyakori kérdéshalakzataik.

2. Anyaggyűjtésem tapasztalatai szerint a banki reklámokban uralkodó szerephez a kérdés-felelet típusú alakzatok jutnak. Ez a **subiectio** néven számon tartott alakzat „színellett (tehát monologikus) dialógus” (LAUSBERG 1960: 381; vö. SZABÓ–SZÖRÉNYI 1988: 177), mely kérdésből és válaszból áll.

Jellegzetes fajtát képvisel ebben a típusban a következő reklámszöveg, amely **lánc-kérdéses** formával reklámozza az ún. ingatlanfedezetes hitelt: *Ki veheti igénybe az ingatlanfedezetes hitelt? Minden 18 év feletti, devizabelföldi magánszemély, aki rendelkezik a CIB Bank által elfogadható ingatlanfedezettel, illetve az adóminősítésnek megfelel. Milyen célra vehető igénybe az ingatlanfedezetes hitel? Új és használt lakás- vagy lakóház vásárlására [...] Mekkora összegű hitelt lehet igényelni? Hitel minimum összege 500 000 Ft [...] Milyen dokumentumok szükségesek a hitelkérelem benyújtásához? Ügyfél-azonosításhoz személyi igazolvány [...] Milyen ingatlant lehet fedezetként bevonní az igénylés során? Vásárlás esetén a megvásárolni kívánt tehermentes ingatlan elsődleges fedezet. Mikor történik a hitel folyósítása? A hitel abban az esetben kerül folyósításra, ha [...] Hogyan történik a hitel folyósítása? Amennyiben a kölcsön folyósít-*

tásának feltételei maradéktalanul teljesültek, [...] **Hogyan lehet törleszteni a hitelt? A hitel törlesztése havonta [...]**

És így sorjázhatnak tovább is a kérdések és a rá adott válaszok az információk tagoltsága, követhetősége érdekében. Nyilvánvaló ebből, hogy a reklámcélú szöveg a párbeszéd formája jellegét használja fel a figyelemkeltésre. Az áldialógus jellegét még az eltérő betűméret és -vastagság is sugallja és megerősíti. Hogy miért hatásos a kérdés-felelet forma, az egyik bank reklámjában a pszuedodialógusai élén álló mondat jelzi: *Őn kérdez, mi válaszolunk*, azaz a reklámszöveg írója a banki szolgáltatások iránt érdeklődőben szokásosan felvetődő problémákat a feltételezett befogadó nézőpontjából fogalmazza meg kérdés formájában, a válaszokat pedig a banktisztviselő szájába adja, azaz kettejük elképzelt, ideális párbeszédét jeleníti meg. Ezt a beszédhelyzetet az igeragozás, illetve a birtokos személyragozás (-jelezés) használata világosan jelzi is a kérdésben és a válaszban: *Milyen számlát nyissak? Mibe fektessem a pénzem? Hogyan értesülhetek a számlám állásáról? Havonta díjmentes számlakivonatot küldünk Önnek [...] Hogyan fizetek azért, amit vásárolok? [...] fizethet kártyával [...]*

Néha a szöveg szerkesztője alighanem elfelejtkezik arról, hogy az ilyen típusú reklámszövegekben az érdeklődő egyén egyes szám első személyben szólal meg, mert funkció nélkül megváltoztatja a szöveg nézőpontját, és egy-két kérdése már a banktisztviselő szájába illik: *Kinek ajánljuk a Devizaszámlát? Mindenkinek [...] És Önnek miben segíthetünk? ...bátran forduljon munkatársunkhoz...*

Nem véletlen, hogy a subiectio kérdésszerkezte a leggyakoribb a banki reklámszövegekben, hiszen ez ad módot a kifejtésre. Például fogalmakat értelmez, folyamatokat magyaráz meg általa a szöveg írója, fontos információkat tudakolnak a kérdések, és sok ismeretet nyújtanak a válaszok.

Nemegyszer a kérdéseket a bank nézőpontjából fogalmazzák meg. Mutatja ezt a kérdések névmáshasználata és az igeragozása (*Önnek, vehet részt*): *Mi a Multipont? A Multipont az OTP Bank, a MOL és a Matáv által közösen létrehozott program [...] Miért előnyös Önnek a Multipont kártya? Egyszerre bankkártya és pontgyűjtő kártya [...] Hogyan vehet részt a Multipont programban? A Multipont program pontjait kétféle bankkártyával gyűjtheti [...]*

A reklámcélú banki nyomtatott ismertetőkből előforduló kérdések mind racionálisak, semmi jele bennük az érzelmi ráhatásnak: *Mit nyújt...? Hogyan nyithatók...? Hogyan kamatozik? Hogyan köthetők le...? Hogyan használhatja...? Hogyan működik...? Hogyan veheti igénybe szolgáltatásainkat? Miért ajánljuk...? Mikor válasszam...? Mennyibe kerül...? Milyen előnyei vannak?*

Az egyik reklámtájékoztató a formátummal: a külön oldalakra írt kérdésekkel és válaszokkal a kérdések rendszerét szinte modellálja is: *Mit kínál a...? Mire...? Milyen feltétellel...? Milyen dokumentumok kellene hozzá?*

Megállapítható tehát, hogy a subiectio mint a nyomtatott banki reklámok leggyakoribb kérdésszerkezte a kérdés-felelet párok által tagolt szöveget használja fel a hatékony információközlésre.

3. Az álkérdéseknek az a másik jellegzetes típusa is igen gyakori a banki nyomtatott szövegekben, amely a következő reklámban is szerepel: *Jövedelme biztos alap? Vegyen fel személyi kölcsönt – ingatlanfedezet nélkül! Ingatlant ajánlana fedezetül? Vegyen fel személyi kölcsönt – ingatlanfedezettel!*

Ezek a kérdések mindig eldöntendők, és a befogadót belsőleg *igen* vagy *nem* válaszadására készítetik, miközben ezek a kérdések kijelentő formájú beismeréssé transzformálódnak a befogadó tudatában: *Volt már úgy, hogy éppen nem volt elég készpénz Önénél, és meglátta álmai ruháját, amire mindig vágyott? A bankkártya a modern kor fizetőeszköze.*

Ebben a kérdéshalakzatban a retorikai kérdésekre szabályszerűen jellemző modalitás, illetve logikai minőség átváltása nem érvényesül. Viszont a szöveg folytatását a reklámszöveg írója úgy fogalmazza meg, mintha a kérdésre *igen* válasz érkezett volna. Vagyis a reklámszövegbe belekódolódik a verbálisan meg nem fogalmazott *igen* felelet, és a szöveg további része erre vonatkozó reakció. Ez a sajátos virtuális gondolati kötés teszi hatásossá ezt a kérdéshalakzatot.

Bár a retorikák nem veszik fel rendszerükbe ezt az álkérdésfaját, mégis a reklámokban való relatív gyakorisága miatt említésre méltó. A reklám-szakirodalom ismeri ezt a kérdéstípust, FÖLDI ezt *igen* vagy *nem* választ igénylő nyílt kérdésnek mondja (1977: 61). Ezeket az eldöntendő formájú kérdéseket esetleg olyan önvizsgálatra készített kérdéseknek is lehetne nevezni, amelyek a megkérdezett anyagi helyzetének, tevékenységének azonosítására szolgálnak: *Szeretné lakását átállítani gázüzeműre? ... a hitel összege a munkálatok teljes költségét fedezi.*

Az olvasóra tett hatás fokozható az egyetértést kiváltó kérdések halmozásával is: *Szeretné, ha pénze biztonságban lenne – úgy, hogy közben bármikor hozzáférhet –, és akkor is gyarapodna, amikor nem is gondol rá? Havonta többször sorban áll, hogy befizesse villanyszámláját, gázzámláját és egyéb közüzemi számláit, s valami kényelmesebb megoldást szeretne? Válassza az Erste Bank Lakossági folyószámláját, amelyhez számos szolgáltatás kapcsolódik! – Úgy gondolja, hogy a közeljövőben nem lesz szüksége a számláján lévő pénzére? Szeretne egyszerűen, utánajárás nélkül minél nagyobb nyereségre szert tenni? Dolgoztassa pénzét magasabb fordulatszámon, és kösse le, ameddig szüksége nem lesz rá!*

Az ilyen típusú kérdések szerepe csupán a kérdésekben foglalt tények tudatosítása az olvasóban. Ez is elegendő ahhoz, hogy az idézett kérdő mondatokhoz a befogadó a felszólítást vagy a kijelentést következtető jelentéssel kapcsolja.

Jellegzetes fajtat képvisel annak a reklámszövegnek a kérdéssora, amelyben a választási lehetőségek sorjázása többféle ok felsorolásával igyekszik legalább egy *igen* választ elérni: *Szeretné meglepni kedvesét valami értékesebb ajándékkal? Férjhez megy az unokahúga, érettségizik az unokája, és van még ideje a nagy eseményig? Fektesse pénzét... Garas Betétjegybe, s az összeg addig is kamatozik!*

Latens manipuláció érvényesül ezekben a kérdésekben, hiszen a mindennapi élet apró gondjait fogalmazzák meg a reklámírók kérdés alakjában azért, hogy mindenképp pénzügyi tranzakcióra vegyék rá az olvasót.

4. Banki reklámszöveg-anyagomban csak egyetlen adatot találtam, amelyben retorikai kérdés fordult elő: *Tudjuk, hogy ma már egyre fontosabb az emberek számára a kiszámítható, biztos jövő. De vajon tervezhetünk-e hosszabb távra, szöhetünk-e terveket a távoli jövőre, ha nem ismerjük fel, hogy ma mit tehetünk a holnapunkért?* Ez a kérdés azt az értelmet implikálja: 'Nem tervezhetünk hosszabb távra, nem szöhetünk terveket a távoli jövőre, ha nem ismerjük fel, hogy ma mit tehetünk a holnapunkért.' Ebben az adatban tehát a kérdés kijelentéssel feleltethető meg, hiszen az ún. interrogatio „alakzatként konvencionális hatáskeltő eszköznek [...] a kérdő mondatként megfogalmazott (konven-

cionalizálódó nyelvi jelzésekkel is megerősített) »állítást«, »felszólítást« és »értékelést« tekintjük” (KOCZSÁNY 2001: 18), ráadásul úgy, hogy a retorikai kérdésekre jellemző módon „negatív kérdésre pozitív átértelmezés vonatkozik, pozitív kérdésre pedig negatív” (KOCZSÁNY 2001: 18).

5. Nyilvánvaló tehát, hogy a banki nyomtatott reklámtípusban latensebben van jelen a befolyásolás, mint más reklám szerepű szövegekben, például az autóreklámokban (SZIKSZAINÉ 2002: 479–489). Ezek racionális reklámok. De azért míg a banki reklámokban szereplő kérdésfajták felvilágosító jellegre törekedve, ésszerű cselekvésekről tájékoztatnak, addig éppen a subiectio típusú álkérdéses mód választása miatt nyilvánvaló mégis a befolyásolással való meggyőzés. Hasonlóképpen az életünk gondjaira-bajaira rátapintó kérdések igen feleletet kiváltva próbálnak rábírní pénz befektetésére, hitel felvételére.

A hatásra törekvés rejtettebb jellegét mutatja a banki reklámokban az, hogy nem jellemző rájuk a reklámok egyéb típusaitól eltérően a játékosság, a humor, és csupán egy nyelvi leleményt mutató kérdésre akadtam anyagomban: *Biztos, hogy biztos?*

Bár a banki nyomtatott reklámszövegek kérdő mondatai mind álkérdések, mégis egy-két kivételtől eltekintve nem stílári szerepűek, hanem a pszichikai-retorikai ráhatás hatásos eszközei: valódi kérdésszituáció nélkül is képesek az olvasót az áldialógus részesévé téve bevonni a probléma tárgyalásába.

Az is jellemző, hogy milyen pszeudokérdés nem található a banki reklámokban. Sem dubitációval, sem communicatioval nem éltek bennük a reklámszakemberek, hiszen egy biztosságot sugalló bank kétségeket nem támaszthat tanácsalanságot megfogalmazó kérdő mondattal, és az olvasótól sem kérhet tanácsot.

FÖLDI KATALIN 1977. *A reklám lélektana*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

KOCZSÁNY PIROSKA 2001. *A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája*: SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.), *Az alakzatok világa*. 2, 7–19.

LAUSBERG, H. 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Max Hueber, München

SZABÓ G. ZOLTÁN–SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó, Budapest

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

2001. *Kérdéstípusok szerepe a szórólapos gyógyszerreklámokban*: ANDOR–SZÜCS–TERTS (szerk.), *Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára*. Lingua Franca Csoport, Pécs, 1196–208.

2002. *Kérdésfajták az írott autóreklámokban*: ANDOR–BENKES–BÓKAY (szerk.), *Szöveg az egész világ*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 479–489.

Takács Judit–Várnai Judit Szilvia

Gondolatok a magyar hivatalos személynévhasználatról az uniós csatlakozás tükrében

1. Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozása minden bizonnyal fontos gazdasági, politikai, társadalmi változásokkal jár majd. Felvetődhet az a kérdés is, hogy nyelvünket vajon fogja-e ez, s ha igen, milyen mértékben érinteni. Az Unióban a nyelvi kérdésnek kiemelt jelentősége van, hiszen de jure minden tagállam nyelve hivatalosnak számít, tehát csatlakozásunk pillanatában a magyar is azzá válik. Ennek a de facto jelentősége ugyanakkor nem lesz kiemelkedő, hiszen az Unióban a jogszabályok szövegezési nyelve főleg az angol, az intézmények munkanyelve pedig a francia, illetve az angol, tehát az egyes tagállami nyelvekre, ha egyáltalán valamelyik másik gyakorol is hatást, az elsősorban ez a kettő lehetne. Csatlakozásunkkal mindenesetre olyan közegbe kerülünk, melytől nyelvilag viszonylag elszigetelt helyzetben vagyunk: gondolunk itt elsősorban arra, hogy a jelenlegi tagállamok képviselt nyelve – a finnt kivéve – valamelyik indoeurópai nyelv, elsősorban germán és újlatin nyelvek (kivéve a görögöt; illetve az írek pragmatikus szempontból az angolt használják), ami számunkra sokszor megnehezítheti azt, amit a többiek számára a történeti eredetű hasonlóságok okán éppen a nyelvrokonság ténye könnyít meg: a fordítást és a tolmácsolást. A csatlakozás nyelvi változatairól igen terjedelmesen lehetne értekezni, minket az érdekelt, hogy várhatók-e változások vajon a névhasználat terén, hatással lesznek-e az európai hagyományok a több évszázada kialakult magyar család- és keresztnévrendszerre, illetve a névhasználati szokásokra. E kérdésre jóstehetség híján nemigen tudunk biztos választ adni, de a mai magyar névrendszernek és egyes névadási, névhasználati szokásoknak európai távlatba helyezésével az alábbiakban megpróbálunk kiemelni bizonyos lényegesnek tűnő szempontokat.

2. A névadási és -használati lehetőségek Magyarországon meglehetősen kötöttek, sőt bizonyos területeken jogszabályok által szabályozva vannak. Ilyen nagyfokú szabályozottság ritka Európában. Talán a finnországi szokások hasonlíthatók leginkább a mi hagyományainkhoz, ahol a keresztnévállomány feltérképezése és védelme érdekében névarchívumot is kialakítottak. A finn és a magyar névállomány (ezen belül családnévállomány) egyik típusának összehasonlító vizsgálatával B. GERGELY PIROSKA is foglalkozott (CIFU-8/5: 268–73).

Az Európai Unió nem alkalmaz egységes jogi szabályozást az Unió polgárainak névhasználatára. Ez azt jelenti, hogy a névhasználat kontrollját tagállami szinten hagyja. Ily módon csatlakozásunk esetén az esetleges változások, hatások nem egy ránk is érvényessé váló központi uniós szabályozási rendszernek lesznek a következményei, hanem annak a többszörös nyelvi kontaktusnak az uniós országokkal, mely elé nézünk. A változások tehát mindenképpen informálisak, nem pedig tervezettek lesznek. A legkényesebb pont a névsorrend lehet. A magyar névrendszer sajátosságára jól rávilágít az *utónév* terminus, hiszen nyelvünkben a keresztnév a családnév után áll. Ez jelentős különbség az EU országainak névhasználatával szemben. Ami nálunk az *utónév*, azt például az angol nyelv *first name*-nek (tkp. első név) nevezi, és ami nálunk második *utónév* vagy má-

sodik keresztnév, az ott *middle name* (tkp. középső név) néven ismeretes. A mindennapi életben nyilván nem fog továbbra sem gondot okozni nekünk a fordított sorrendű névhasználat, de kétségtávol lesznek problémák a hivatalos közösségi szintű ügyintézés során: a magyaron kívül bármelyik uniós nyelven is készüljön el valamilyen hivatalos irat, abban egy magyar személy neve mindenképp fordított sorrendben fog szerepelni. Nyilvánvaló egyébként, hogy a magyar sorrend a praktikusabb, hiszen a családnév az elsődleges jelölő minden hivatalos ügyintézés során is, ám nyelvtörténeti okok folytán rajtunk (és a nagyobb nyelvek közül a japánon) kívül a világ nagyobbik része a kevésbé praktikus sorrendet használja. Ily módon máris feltűnni látszik egyfajta jövőbeli kettős norma a névhasználatot illetően.

Tekintsük át, milyen is a már említett nagyfokú névadási, névhasználati szabályozottság Magyarországon!

2. 1. Hazánkban az apától vagy (ritkábban) az anyától örökli a családnévét a gyermek. Amennyiben a keresztnévválasztás megfelel a jogszabályban előírtaknak, kiállítják az anyakönyvet, amely a gyermek család- és keresztnévét/-neveit tartalmazza. Előfordul, hogy a szülők azt kívánják: gyermekük mindkettőjük családnévét viselje. Erre a Belügyminisztérium engedélyének megszerzése után kötőjeles formában van lehetőség. Ilyen jelenségre egyébként találunk példákat az Unióban is: angol-szász nyelvterületen például a *middle name* gyakran nem a második keresztnév, hanem eredendően az anya vezetékneve (így történt, hogy az angolban rengeteg vezetéknevű keresztnévvé vált, pl. *Stanley, Ashley* stb.); a spanyolban pedig, ahol a gyermek y kötőszóval ellátva hagyományosan felveszi mindkét szülője vezetéknevét is, így keletkeznek a hosszú és komplikált spanyol személynévek.

Esztétikai vagy egyéb okokból (például örökbefogadás miatt) a vezetéknevű megváltoztatható. Magyarországon erről is a Belügyminisztérium dönt. Megfelelő indokkal kell azonban a névváltoztatási kérelmet alátámasztani, és figyelembe kell venni, hogy vannak védett vezetéknevek is. A nyelvészbírálok azt is mérlegelik, hogy a választott név illeszkedik-e a hagyományosan kialakult magyar családnévrendszerbe.

2.2. A keresztnévválasztás lehetőségeit is jogszabályok határozzák meg. Erről az 1982. évi 17. számú törvényerejű rendelet, illetve annak 27. paragrafusa intézkedik. Eszerint az anyakönyvbe csakis a Magyar utónévkönyvben szereplő neveket lehet bejegyezni. E szabály alól csak a Magyarországon élő nemzetiségiek, nemzetiségi anyanyelvűek, valamint a nem magyar állampolgárok és a külföldön tartózkodó magyar állampolgárok gyermekei kivételek. Vannak azonban a névválasztásban is kiskapuk, ugyanis ha valaki a tizenhárom magyarországi nemzeti kisebbség valamelyikéhez tartozónak vallja magát, 1993 óta teljesen szabadon választhat, és akár idegen helyesírással is jegyeztethet be nevet gyermekének. Így anyakönyveztek már *Kalányos Jeffersont* és *Orsós' Carlost* is (Dzseniferek és Szabasziánok [Riport Bíró Ágnessel]. Népszabadság, 1999. május 21.).

1953 óta jogszabályok szerint Magyarországon csak két keresztnév adható, addig tetszőleges számú nevet adhattak a szülők gyermeküknek (vö. NytudÉrt. 26: 32). Az uniós országok ebben általában nem kötik meg a szülőket, sok országban gyakori a három keresztnév, és az ennél több sem ritka.

A LADÓ JÁNOS által szerkesztett Magyar utónévkönyv 1971-es megjelenéséig rengeteg problémával kellett a névadóknak és az anyakönyvezőknek szembenézniük. Szabályozni kellett a sok kiejtés- és írásmódjában eltérő névváltozatot, az idegen eredetű ne-

vek helyesírását, az alap- és becéző névváltozatok írását. Meg kellett kötni a keresztnév alakját, hogy az adott név hivatalosan csak egy változatban éljen, illetve hogy a különböző alakok ne lehessenek felcserélhetőek (pl. *Monika ~ Mónika, Lóránt ~ Loránd*). Lényeges szempont, hogy a név tájékoztasson viselője neméről, vagyis – más európai hagyománytól eltérően – elkülönüljenek egymástól a férfi és női nevek (Nyr. 93: 33–7). Franciaországban viszont az *Anne* előfordulhat férfinévként is, spanyol nyelvterületen találkozhatunk *José María* férfi keresztnévvel, és ne feledkezzünk meg az angol uniszex tendenciáiról sem: a *Cameron* például mind férfi-, mind női névként megjelenik. Nálunk 1967-ben még férfi és női névként is előfordult a *Jácint*, ezt is szabályozni kellett. Ekkor alakult ki az az azóta is követett gyakorlat, hogy az idegen eredetű neveket csak magyaros helyesírással lehet anyakönyvezni (vö. Nyr. 93: 38), pl. *Alíz, Henriett, Mariann*, újabban *Dzsenifer, Szabaszián, Dzsesszika, Kimberli, Eszmeralda*. Ez utóbbi példák is rámutatnak arra, hogy a Magyar utónévkönyvben eredetileg szereplő 895 női és 932 férfinév száma azóta jelentősen megnövekedett. Az 1997-ben megjelent Új magyar utónévkönyv ennél már 231-gyel több férfi és 548-cal több női nevet tartalmaz, de a keresztnévek száma gyakorlatilag napról napra nő. Ez azt sugallja, hogy a magyar nyelv-közösség névadói számára talán terhes ez a szabályozottság, és a kiüresedő tradicionális névadási szokásokat a lexika bővítésének már ismert eljárásai révén (kölcsonzés más nyelvekből, a szóalkotás valamely típusa) igyekeznek élettel megtölteni. Bár a név a nyelv egyéb egységeinél merevebb jelölő, a nyelvhasználók tudatában ugyanúgy ki van téve az élő nyelveket általában jellemző, a használatból adódó változási tendenciáknak.

Ha valaki olyan nevet szeretne, amely nem szerepel a kb. 2600 adható között, akkor kérelmét az anyakönyvvezető az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez továbbítja, s a bejegyzésre csak az intézet javaslata után kerülhet sor. Évente a többszáz kérelem közül csupán néhány tucatot fogadnak el, ennyivel gyarapodik tehát minden évben keresztnévállományunk. Így került be a névállományba a *Bodza, Áfonya* (index.hu [2002. január 8.]), *Alett, Zalánka, Cipora, Alexisz, Flávió, Nátánel* (NÉ. 18: 82).

Nem engedélyezik az idegen helyesírású alakokat (az előbb már említett kivételekkel), a névként még semmilyen nyelvben elő nem fordult alakokat (például *Tayo, Nefitisz*), a fiúnévként kérelmezett lánynevet (azért utasították el a *Nikolát* fiúnévként, mert az utónévkönyvben már női névként szerepel). Nem engedélyezték az anyakönyvezését például a *Kisherceg, Bóbita, Kiskegyed* névnek, és nem engedélyezhető a római szám használata sem a generációk óta öröklődő keresztnév előtt (Népszabadság i.h.). Nem javasolják a városnevek (például *Atlanta* vagy *Szidni*) fiúnévként való használatát, és elutasították azt a *Kalóz* vezetéknevű kérelmezőt is, aki fiát *Jack* névre akarta keresztelni (NÉ. 18: 77).

A kérelmek elbírálásakor figyelembe veszik azt is, hogy a név illeszkedik-e a meglévő névanyagba. Nem lehet korábban férfi- vagy női névként szereplő nevet a másik nem számára kérvényezni, és csínján kell bánni a becézett alakokkal is. A bizottság általában nem engedélyezi a becézett alakok anyakönyvezését, mert egy-egy, kimondottan a gyerekkorhoz kötődő alak felnőttkorban valóban kereszt lenne a névviselő számára. Nagy azonban a nyomás, hiszen sok közéleti személyiség is nevének becézett alakját viseli, elfogadták ezért az *Annamari, Via, Orsi* nevet (NÉ. 15: 63), de nem használható utónévként az *Évike, Szilvi* és a *Tóni* (index.hu [2002. január 18.]). Persze az a gyakran emlegetett jelenség továbbra is idegen tőlünk, hogy a politika közismert szereplői becézett keresztnévvel szerepeljenek, ami viszont a brit miniszterelnök, *Tony* (< *Anthony Blair* esetében az angol anyanyelvűek számára teljesen természetesnek tűnik.

Magyarországon sokkal több nevet kérvényeztek, mint az EU tagállamai közül például a jóval népesebb Németországban. Ott egyébként sincs olyan erősen szabályozva a névadás, mint nálunk, nincs lista, csak névkönyvek vannak. Németországban 42 év alatt 120, Magyarországon 3 és fél év alatt 1477 új nevet akartak bejegyeztetni (NÉ. 18: 76).

Ha valaki felnőtt korában utólag módosítani szeretné keresztnévét, egy alkalommal megteheti a Belügyminisztérium engedélyével. A szülőknek is lehetőségük van erre a gyermek 14 éves koráig.

3. Az asszonynévviselés magyarországi lehetőségei is szabályozva vannak. A *Kovács Jánosné*-féle típus mellett a *Kovács Jánosné Tóth Erzsébet* és a *Kovácsné Tóth Erzsébet* is előfordul, és egyre inkább terjed a *Kovács Erzsébet*-féle típus. Ennek praktikus okai vannak, hiszen így a férjes asszony keresztnéve is megmarad. Ez az általános Európa nagy részén, de ott, hogy egy nő férjzett voltát jelöljék, eléteszik az *asszony* (*Mme, Mrs, Frau*) megnevezést (KÁLMÁN BÉLA, *A nevek világa*, IV. kiadás, 73). Sokan bírálják ezt a magyar névviselési módot, mert a nyugati szokás utánzásának, divatjelenségnek tartják. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ennek a típusnak évszázados hagyományai vannak magyar nyelvterületen, főleg Erdélyben is, és használata a megszólítást könnyítő okok miatt is ajánlható. E témáról ünnepeztünk is írt (NÉ. 15: 118–25). A *-né* képzős névalak annál több problémát vet fel az európai uniós csatlakozás tükrében – ahogy erre korábban már utaltunk. Idegen nyelvre rendkívül nehéz lefordítani, főleg a *Kovácsné Tóth Erzsébet* típust. Ha az angolt vesszük mint célnyelvet, akkor általában ilyen fordítási kísérletekkel találkozhatunk: *Erzsébet Kovácsné Tóth, Erzsébet Kovácsné-Tóth, Erzsébet Tóth Kovács, Mrs Erzsébet Kovács née Tóth, Mrs Erzsébet Kovács* stb. Hogy idézett példáink közül az első kettő mennyire értelmezhetetlen a célnyelvi befogadónak, az nem igényel magyarázatot. A harmadik megfelel az angol nyelvterületen férjes asszonyok esetében szokásos névhasználatnak, a negyedik nehézkes, nem élő, bár precíz, az ötödikből kimarad a lánykori családnév, tehát pontatlan. Persze a *Kovács Jánosné* sem teljesen „könnyű” eset, hiszen lehet belőle *Jánosné Kovács*, ami azt a hamis képzetet keltheti, hogy a *Jánosné* keresztnév lenne, *Mrs János Kovács*, ami pontos fordítás, bár kulturális ismeretek híján ismét csak felmerülhet a gyanú, hogy a *János* a hölgy keresztnéve. Talán ez az a terület, ahol az uniós csatlakozás kapcsán el lehetne azon gondolkodni, hogy ez a hagyományokban gyökerező, sajátosan magyar asszonynévhasználati mód mennyire állja ki egyre inkább individualizálódó, másfelől globalizálódó korunkban a gyakorlat próbáját. Hátrányait már itthon is érzékelhetjük: a *Kovács Jánosné* típusú névhasználat esetén elvész a keresztnév, s ha pszichológiai síkra akarnánk terelni a problémát, akkor azt mondhatnánk, hogy valamelyest ezzel együtt az egyéniség is.

Tóth Valéria

Hangszerkezeti vizsgálódások a korai ómagyar korban

A magyar nyelv szavainak a legkorábbi írásos dokumentumokkal is igazolható hang- és szótagszerkezeti típusaival a magyar nyelvtörténeti szakirodalom mindezidáig alig-alig foglalkozott. Leginkább az adatokkal nem jellemezhető korszakokra vonatkozóan találhatunk a témába vágó megállapításokat: a finnugrisztika közismerten szívesen foglalkozik az alapnyelvi szókészlet hangszerkezeti jellemzésével, de az ősmagyar korról is napvilágot látott egy-egy tanulmány (pl. BALÁZS JÁNOS, E. ABAFFY ERZSÉBET néhány írása), amely – többnyire ugyan csupán érintőlegesen – az ősmagyar kor során megfigyelhető hangszerkezet-módosulásokkal (is) foglalkozik. Arról ugyanakkor, hogy mi jellemezte a legelső nyelvemlékes korunkat a hang- és szótagszerkezet terén, nem szólnak a vizsgálatok. Mindez azt jelenti, hogy az eddigi vizsgálatok csupán a kikövetkeztetett adatokra alapoztak, a ténylegesen dokumentálható nyelv vizsgálatával e téren adósak maradtak nyelvtörténeteseink. Ez azért különösen meglepő, mert a korai ómagyar korban több olyan hangváltozás zajlott és részben be is fejeződött, amely a szavak hangszerkezetét is érintette.

Közismert, hogy legelső nyelvemlékeink jórészt hely- és személynéveket tartalmaznak. A tulajdonnevek fonológiai jellemzői, struktúrája szintén kevésbé részesült eddigi kutatóink figyelmében. Egyedül talán PETER SHERWOOD rövid írása említhető meg e helyütt, amelynek fő tanulsága az, hogy mivel bizonyos hangkapcsolatokra (pl. *-tk*, *-tyk*, *-csk* stb.) nem végződhetnek a magyarban közsavak, helynevek viszont igen (pl. *Detk*, *Batyk* stb.), e fonológiai ismérvek bizonyára a tulajdonnévi jelleggel vannak összefüggésben (NÉ. 3 [1980]: 56).

A fentiek ösztönöztek arra, hogy vállaltára fogjam a korai ómagyar kor helyneveiben előforduló lexémákat (tulajdonneveket és közsavakat egyaránt), és a hangszerkezetükre vonatkozó megállapításokat tegyek. Nyilvánvaló azonban, hogy e téma túlzottan tág ahhoz, hogy egy rövid tisztelgő írásban a vizsgálatoknak csak a vázlatos bemutatására is kísérletet tehessek. Emiatt határoztam úgy, hogy csupán a háromszótagú lexémák (névelemek) egyik gyakori strukturális csoportjának, a CVCVCV szerkezetű nyelvi elemeknek a bemutatására vállalkozom. Írásomnak így elsősorban az a célja, hogy a hang- és szótagszerkezeti analízis elvi-módszertani lehetőségei közül néhányat felvillantsak a korai ómagyar korra vonatkozóan. A feldolgozás alapjául az a hang- és helyesírás-történeti adatbázis szolgált, amely a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén készült, s amelyről HOFFMANN ISTVÁN írása számol be ugyanezen könyv hasábjain.

Az oklevelekben adatható helynevek köznévi és tulajdonnévi (hely- és személynévi) névelemeket egyaránt tartalmaznak. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy vannak olyan szócsoportok, amelyek különösen jellegzetesek a helynevek elemeként: ilyenek például a földrajzi köznevek (*bérc*, *ér*, *erdő*, *hegy*, *patak* stb.), illetőleg bizonyos növénynevek (elsősorban fanevek) stb. Az adatbázisban emiatt az ilyen típusú lexémák a leggyakoribb névelemek, s így azoknak a hangszerkezeti típusoknak, amelyekbe ezek a lexémák tartoznak, a statisztikai gyakorisága szükségképpen egyoldalú információt nyújt. Ahhoz, hogy reális képet kaphassunk a közsói névelemek típusairól, feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a névadatok előfordulása véletlenszerű dolog, hiszen ez pusztán az okle-

vélbeli előfordulások függvénye. Ezért bizonyos vizsgálatok esetében nem a névadatokkal, hanem magukkal a nevekkel kell számolnunk, tekintet nélkül arra, hogy egyesek gyakrabban, mások ritkábban adatolhatók. Ilyen nehézségek a tulajdonnévi névelemek kapcsán kevésbé merülnek fel: ezek ugyanis jórészt egyediségükkel tűnnek ki, körükben a lexikális azonosság csak igen csekély hányadban érvényesül. (Itt is tekintettel kell persze lennünk a ritkább vagy gyakoribb oklevélbeli előfordulásra.)

A nyelvtörténeti szakirodalomban általános az a nézet, amely szerint három szótagú tőszavak az ómagyar kort megelőzően nagy számban aligha lehettek eredeti és jövevényszavaink között. Az ősmagyar korban a jövevényszavaink a bázisszavainkhoz hasonlóan többségükben két szótagúak voltak, vagy az analogikus tövéghangzó felvételével egy szótagosból ilyenné fejlődtek (l. ehhez BALÁZS JÁNOS: *ÁNYT.* 5 [1967]: 38).

A feldolgozott adatállományban a három szótagú névelemek körében a leggyakoribb hangszerkezeti altípusnak a vizsgálat alapjául is kiszemelt CVCVCV szerkezet tűnik: a tulajdonnévi névelemek között mintegy másfélszáz mutat ilyen struktúrát, a közszoói névelemek adatai között pedig számuk meghaladja a két és félszázat. Az utóbbi elemcsoport azonban az ismétlődések és szóazonosságok kiszűrését követően ötven szóra csökken. (A tulajdonnevek esetében csak néhány lexéma szerepel több helynév elemeként is: pl. a *Rakaca*, *Sokoró*, *Szebenye*, *Szemere*. Ezeket az azonosságokat nem számolva, valamivel több mint száz tulajdonnév tartozik a CVCVCV struktúrába.) Tanulságos lehet annak a feltérképezése is, hogy e két nyelvi elemcsoport (a közszoói és a tulajdonnévi) milyen gyakran szerepel önállóan helynévként, illetve mennyire jellemző az összetett helynév részeként való felbukkanásuk. Az arányok azt mutatják, hogy ebben a tekintetben a tulajdonnévi és a közszoói lexémák eltérően viselkednek: míg az előbbieket esetében két-háromszor olyan gyakori az önálló helynévként való előfordulás, addig a közszoók jóval általánosabban (több mint hatszoros gyakorisággal) állnak összetett helynevek elő- vagy főképpen utótagjaként.

A csoportba tartozó névelemek területi elterjedtségét is megvizsgálhatjuk. A CVCVCV szerkezetű tulajdonnévi névelemek különösen nagy gyakorisággal fordulnak elő az északi, felvidéki területek vármegyéiben. Az ilyen szóstruktúrával jellemezhető nevek, névelemek egynegyede Abaúj megyéből adatolható. Közöttük csaknem kizárólag szláv eredetű jövevénynevek, mint pl. a *Bukova* (1278: *Bucowam*, acc.), *Lebenye* (1230: *Libona*), *Perecse* (1255: *Pereche*), *Radimó* (1324/327: *Radymo*), *Rakaca* (1323/390: *Rakacha*), *Sziráki* (1323/390: *Zyrakow*), mai *Saca* < R. *Satica* (1319: *Saticha*), mai *Szinye* < R. *Szivinya* (1302/369: *Scywynia*), illetve (főképpen ugyancsak szláv) személynévből magyarázható helynevek, mint a *Bodoló* (1317: *Bodolou*), *Buzita* (1314: *Bozyta*), *Csenyete* (1243: *Chenata*), *Szemere* (1243: *Scemere*) stb. szerepelnek. Az itt felbukkanó bizonytalan vagy ismeretlen eredetű helynevek – fonológiai szerkezetük alapján is – bizonyára ugyancsak ezen eredetbeli kategóriák valamelyikébe tartozhatnak. A kétrészes nevekben szereplő tulajdonnévi névelemek eredetileg szintén vagy jövevénynevek (pl. *Rakaca* pataka) vagy közvetlenül személynévek (*Kecseretelke*, *Nihata* telke), esetleg személynévből alakult helynevek (*Felszebenye*, *Kétszemere*) lehetnek. A CVCVCV szerkezetű tulajdonnévi névelemek 13%-a Borsod (pl. *Horsó* < R. *Hurusou*) [1323: *Hurusou*], *Rakaca* [1249: *Rococha*], *Szalonna* < R. *Szalona* [1317: *Zalona*], *Bábolna* < R. *Bábuna* [1309: *Babuna*]), 12%-a Győr (pl. *Gyömörő* [1358: *Gemero*], *Sokoró* [1288/298: *Sukorou*], *Győrszemere* [1300 > XIX.: *Geur Zemere*]), ugyancsak 12%-a Bars (pl. *Lükóca* [1228: *Lucovcha*], *Mikolafalu* [+1075/+124/+217: *Mikolafalu*]) és 8%-a Gömör (pl. *Ladica* [1254/364/399: *Ladisca*], *Kis-Kemenye* [1291: *Kyskemene*], *Baraca*

[1298/479: *Baracha*] vármegyék területéről származik. Az ország más részein az ilyen fonológiai szerkezetű névalakulatok lényegesen csekélyebb gyakorisággal, elszórta fordulnak elő. Mindebből az a gyanú is adódhat, hogy ez a szóstruktúra a tulajdonnévi lexémák körében azokon a vidékeken kiugróan gyakori, ahol a szláv–magyar nyelvi érintkezések is erősebbek lehettek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy adatbázisunk a jelenlegi állapotában nagyon egyenetlenül feldolgozva reprezentálja nemcsak a magyar nyelvterület egészét, hanem még a vizsgálatba bevont vármegyék anyagát is.

A CVCVCV szerkezetű köznévi névelemekkel kapcsolatban másfajta jellegzeteségeket emelhetünk ki. Mint már fentebb utaltunk rá, ez a típus főképpen kétrészes helynevek alkotóelemeként fordul elő. Tapaszthatunk persze egyrészes neveink körében is ilyen strukturális felépítésű közszavakat, mint pl. a *Besenyő*, a *Homorú*, a *Keserű* vagy az *-i* helynévképzővel alakult *Kereki*, *Kovácsi*, *Németi*, *Szakácsi*, *Teremi* stb., de ezek száma töredéke a másik csoporténak. A kétrészes helynév részeként szereplő közszoói lexémák részben (valamivel több mint 20%-ban) morfológiailag egyszerű, nem szegmentálható alapszóként vesznek részt a helynév megalkotásában (pl. *Besenyő* kuta, *Besenyő* út, *Besenyő*-tarló, *Fekete*-erdő, *Fekete*-hegy, *Fekete*-sír, *Fekete*-homok, *Vizes-homorú*, *Homorú*-tető, *Homorú*-völgy, *Mogyoró*-kerek, *Mocsolya* pataka, *Mocsolya*-fő, *Reketyebokor*, *Maturus-reketye*, *Remete*-eresztvény, *Szegény-maláka* stb.), s ilyen esetekben igen nagy hányadban azok előtagjaként szerepelnek. Óriási arányban (76%) láthatunk viszont példát arra, hogy a CVCVCV szerkezet mögött 3. személyű birtokos személyragos alakok állnak: e lexémák kizárólagosan a helynevek második névrészeként fordulnak elő. A *pataka* például több mint száz helynév utótagja: *Bocsárd pataka*, *Csákány pataka*, *Egres pataka*, *Kemence pataka*, *Komlós pataka*, *Meszes pataka*, *Rakaca pataka*, *Szikszo pataka* stb. A *telek* földrajzi köznévi birtokos személyragos *teleke* ~ *telüke* alakváltozata ugyancsak nagy gyakorisággal szerepel a korai ómagyar kor helyneveiben (pl. a *Farkastelke* [1318: *Farkasteluke*], *Kecseretelke* [1327/330: *Kechereteleke*], *Lakostelke* [1291: *Lokusteluke*], *Olaszispántelke* [1330: *Ollasyspontekeke*], *Patkánytelke* [1294: *Patkanteleke*] stb. településnevek utótagjaként ilyen formában láthatjuk), de más földrajzi köznevek is állnak helynevek második névrészeként ilyen morfofonológiai struktúrával (pl. *Megye fenyére*, *Uros fenyére*, *Közép-berek határa*, *Csemernye havasa*, *Gyula havasa*, *Dobra hegyese*, *Göc kapusa*, *Vasas kereke*, *Alma kereke*, *Verespéter ligete*, *Ivánc szigete*, *Tapsa szigete*, *Apát zátonya* stb.).

A *telek* földrajzi köznévi más vonatkozásban is figyelmet érdemel. A fenti közszavak körében ez az egyetlen, amelynek hangalakját az éppen ebben a nyelvtörténeti korszakban ható kétnyíltzótagos tendencia befolyásolta: a *teleke* ~ *telüke* forma ennek eredményeként *telke* hangalakúvá lett, azaz az elsődlegesen CVCVCV szerkezetű lexéma CVCCV szerkezetűvé alakult át. A változás e szóalakban az adatok tanúsága szerint minden bizonnyal a XIII. században indulhatott meg, amit szembetűnően jelez az a tény, hogy a több mint 30 *telüke* ~ *teleke* adattal szemben alig 10 *telke* forma szerepel, s ez utóbbiak csaknem kizárólagosan a XIII. század utolsó évtizedétől kezdődően fordulnak elő (pl. a *Jóbtelke* [1339/344/448: *Job telke*], *Regulustelke* [1299/580: *Regulusthelke*], *Velcsenetelke* [1320: *Welchenetelky*] stb. nevek utótagjaként). Helyneveink körében vannak olyanok is, amelyeknek az adatai e lexémát mindkét változatában (több ízben párhuzamos formákként) tartalmazzák: az Abaúj megyei *Jánostelke* (1280/328: *Janustelky*, 1328: *Iwanustelky*, 1328/406/413: *Janustheleke*) vagy az Erdélyi Fehér vármegyében levő *Makótelke* (1295: *Mokovtelukey*, 1332–6/Pp.Reg.: *Mokovtelky*), *Ivánkatelke* (1285/436: *Iuankathelke*, 1286: *Jowanka teluke*) névfőmák adnak erre példát.

Úgy vélem, a korai ómagyar kor lexémáinak hang- és szótagszerkezeti típusait érdemes tüzetes vizsgálat alá venni, mert ennek révén nemcsak a hangtörténet, hanem a névkutatás, az alaktörténet, a nyelvi kölcsönhatások kutatása is újabb szempontokkal gazdagodhat. E dolgozatomban az ilyen irányú vizsgálatoknak egy apró szeletét, egy szűk metszetét kívántam bemutatni, ezzel kívánva boldog születésnapot és még sok-sok munkával töltött évet a kiváló névkutatónak és nyelvtörténésznek, B. Gergely Piroska tanárnőnek.

Török Tamás

Zoboralja magyar helynevei szlovák térképeken

A Nyitra környéki hegyes-dombos vidék – Zoboralja – a magyar nyelv északi nyelvhatára. A várostól északra fekvő falvak ma már nyelvszigetet képeznek.

Nyitrától északra, a Zobor-hegy két oldalán 14 magyar település fekszik. Az itt élő nép ezeket a falvakat fekvésük szerint három csoportba osztja. A Zobor-Zsibrica hegyvonulat nyugati lejtőin található a hegymegiek, a déli-délkeleti lejtőkön fekszenek a hegyaljaiak, míg a Nyitra folyó bal partján terülnek el a vízmegiek (*Barangoló Csallóköztől Bodrogköz*ig 1995: 93). A Nyitra völgyében van Vicsápapáti, Egerszeg, Béd, Szalakusz és Menyhe. A hegy másik oldalán, a déli-délkeleti lejtőkön és a völgyekben húzódik meg Gerencsér, Alsócsitár, Pográny, Alsóbodok, Geszte, Kolon, Zsére, Gímes és Barslédec.

A peremhelyzet mindig is meghatározta a környék kultúráját. Már a honfoglalás idején a határvédelmet szolgáló gyepű volt. Zoboralja eléggé zárt terület, ennek köszönhetően napjainkig megőrződtek a magyar kultúra olyan régi elemei, melyek más vidéken már a feledés homályába veszttek.

Mivel Zoboralja több mint 80 éve (Cseh)Szlovákiához tartozik, az azóta megjelent térképek névanyaga döntő többségben szlovák nyelvű. Érdeklődésem arra irányult, hogy mennyire befolyásolta a szlovák nyelvű térképek készítőit az eredeti magyar név, annak jelentése, illetve a névadás motivációja.

Vizsgálatom fókuszában az 1960–70-es években megjelent „telektérképek” (Pozemková mapy – PM), illetve a 90-es évek végén kiadott kataszteri térképek (Katastrálne mapy – KM) állnak, melyek névanyaga – néhány lokalizációs pont kivételével – kizárólag szlovák nyelvű. Ezen térképek földrajzi neveit hasonlítottam össze a 20. század elején készült *Kataszteri Térképekkel* (K3).

A Zoboraljával foglalkozó 19. századi, ill. 20. század eleji térképeken összesen 546 földrajzi név szerepel. A Trianon utáni időszak kataszteri térképei ezekből 254 nevet vettek át, 7 lokalizációs pontnak csak szlovák neve van. A fent említett térképek névanyagának párhuzamba állításakor, a fordítási jellegzetességek figyelembevételével 3 fő kategóriát sikerült kialakítanom: *tükörfordítás, részfordítás, a szlovák elnevezés új motiváción alapul*.

A neveket a következőképpen tüntettem fel. Először a PM jelzésű térképek szerinti névváltozatot írtam le, majd zárójelben közlöm a magyar nyelvű K3-as térkép szerinti alakot. Kötőjel után a település neve következik, ahol a helynév előfordul. Ha a földrajzi nevet a PM térkép nem, de a KM jelzésű térkép jelöli, akkor megkülönböztető jelzésként a KM szerinti névváltozat elé *-ot tettem. Ha mindkét térképen megjelenik az adott név, akkor egy / jellel választom el a neveket, először mindig a PM szerinti névalakot közlöm. Azokban az esetekben, amikor egy térképen egy lokalizációs pontnak többféle névváltozata is van, akkor ezeket a névváltozatokat kettősponttal (:) választom el egymástól. A névváltozatok közül aláhúzással jelölöm azt, amelyik a kategóriába való besorolásnál döntött pl. *Za háhradou: *Za háradmi* (*Kertek megett*) – Menyhe.

Tükörfordítás (kalk)

Ebbe a kategóriába azok a nevek (névpárok) kerültek, melyeknek szlovák, illetve magyar jelentése megegyezik. Két alcsoportot sikerült megkülönböztetnem:

- a) „teljesen” azonos jelentés
- b) számbeli eltérés.

a) „Teljesen” azonos jelentés

A vizsgált térképek 254 magyar–szlovák névpárjából 108-nak megegyezik a jelentése, tehát a fordítóknak, a szlovák nyelvű térképek készítőinek sikerült a nevek döntő többségét jelentésbeli változás nélkül átültetni egyik nyelvből a másikba. Néhány példa erre a típusra:

Hanisov (Haniszó) – Alsóbodok; *Lazy (Lázak)* – Alsóbodok; *Pod záhradmi (Kertek alatt)* – Alsóbodok; *Panský les a pasienok (Uradalmi erdő és legelő)* – Alsócsitár; *Bangové role (Bangói földek)* – Alsócsitár; *Stará a malá lúka (Öreg és Kis rét)* – Alsócsitár; *Cintorínske role (Temetői földek)* – Béd; *Červené klčovisko (Vörös irtvány)* – Béd; *Kamenité (Kövecses)* – Geszte; *Kamenný chotár (Kőhatár)* – Geszte; *Stredný hon (Közép dűlő)* – Geszte; *Grundál (Grundál)* – Geszte; *Lesný hon (Erdő dűlő)* – Geszte; *Liščia di-
era (Rókalyuk)* – Geszte.

b) Számbeli eltérés

11 olyan névpárt találtam, melyeknél csak számbeli az eltérés. A szlovák változat többes számban van, míg magyar megfelelője egyes számban: *Konopnice (Kenderes)* – Alsóbodok; *Okrúhle vinice (Kerek szőlő)* – Alsócsitár; **Klinové (Szeges)* – Béd; *Šídovské horné a dolné lúky (Sídi alsó és felső rét)* – Kolon; *Galože (Galozsa)* – Menyhe; *Teplické rákosy (Toplicza sás)*-Szalakusz; *Rákosové lúky (Sásrét)*-Szalakusz; *Za záhradami (Kert megett)* – Vicsápapáti; *Brehy a Latky (Partok és Latka)* – Zsére; *Šalga: Brehy a Latky (Salga: Partok és Latka)* – Zsére; vagy fordítva **Za háradou: Za záhradmi (Kertek megett)* – Menyhe.

A felsorolt névpárok közül bizonyos esetekben felmerülhet a párhuzamos névadás kérdése is (KNEZSA 1944: 59). Mivel forrásaim egyike sem nyújtott igazi támpontot a probléma megoldásához, ezért nem kezeltem külön kategóriában a párhuzamos névadás lehetséges eseteit.

Részfordítás (transzliteráció)

A második kategóriába olyan neveket soroltam, melyek fordításánál a név jelentését, illetve a névadás eredeti motívumát csak megközelíteni sikerült. Összesen 118 nevet soroltam ide, melyek 5 csoportot alkotnak.

a) A fordítás toldalékkal jelölt birtokos alakot használ

6 olyan névpárt találtam, ahol a magyar nyelvű változat nincs toldalékolva, de szlovák megfelelője már igen. Tulajdonképpen jelentésbeli eltérésük szinte elhanyagolható, különbség csak alaktanilag fedezhető fel. A magyar név toldalék nélküli alakja természetesen nem jelenti azt, hogy nincs/nem volt toldalékolt alakja ennek a földrajzi névnek, viszont a K3-as térképen szereplő névalakban a különböző viszonyok, pl. birtokviszony jelöletlenek.

Hanisovo (Hányiszó) – Geszte; *Telekiho hon (Teleki dűlő)* – Nyitragerencsér; *Košov most (Kosahid)* – Szalakusz; *Vrch Mecky (Meczkahegy)* – Szalakusz; *Kozie rúbanisko (Kecske irtvány)* – Zsére.

b) Toldalék nélküli formát alkalmaztak a melléknévi alak fordításakor

Ezen alcsoport tagjainál a magyar elnevezés melléknévi alakban szerepel. Ezt a szlovák változat nem tükrözi, ellenben toldalék nélküli formát alkalmaz. Ebben az esetben figyelmen kívül hagyom a többes szám jelét, ez a toldalékfajta ennél a vizsgálatnál elhanyagolható.

A csoport 11 névpárt tartalmaz: **Málok (Máli)* – Geszte; *Horanča (Horancsai)* – Menyhe; *Pod lesom (Erdő alatti)* – Nyitraegerszeg; *Húštiny (Sűrűki)* – Pográny; *Štvrťkova studňa (Csütörtök kúti)* – Pográny; *Spodné húštiny (Alsó Sűrűki)* – Pográny; *Kamená studňa (Kőkúti)* – Zsére; *Horné konce (Felső faluvégi)* – Zsére; *Okruhlá pážit (Kerek pázsiti)* – Zsére; *Veľký kopec (Nagy dombi)* – Zsére; *Dolné konce (Alsó faluvégi)* – Zsére.

c) A szerkezetes elem egyik/néhány tagját emeli ki a fordítás

E csoportba tartozó földrajzi nevek magyar eredetije több elemből álló földrajzi név. Ebből a szerkezetből emel ki a szlovák fordítás egy – pl. *Majer (Forgács major)* – Kolon –, vagy több – pl. *Úzke pobrežné lúky (Derék keskeny parti rétek)* – Zsére – tagot. 27 esetet soroltam ide, ebből néhány példa: *Kopanica (Baba irtvány)* – Alsóbodok; *Majerské (Majori dűlő)* – Alsócsitár; *Lieškové: Lieškovce (Mogyoroskai dűlő)* – Gímes; *Vinica (Szőlő hegy)* – Kolon; **Pešinka (Gyalogút szeri)* – Menyhe; **Nitra (Nyitra folyó)* – Nyitraegerszeg; *Rakotáš (Rakotya dűlő)* – Nyitraegerencsér; *Verice (Vericzi lápa)* – Zsére.

d) A szlovák névben további elnevezési motívum is megjelenik

13 név esetében a szlovák fordítás jelentésbővülést hozott. Tehát a magyar egy/kéttagú földrajzi név szlovák változata új jelentést hozó elemmel bővült.

Slobodné pole (Szabadosok) – Alsóbodok; *Pod Hanisovom : Pod Kanisovom (Hanyiszó)* – Alsóbodok; *Pod Zakázaným hájom (Tilalmas alatt)* – Alsóbodok; *Zakázaný háj (Tilalmas)* – Alsóbodok; *Ohradené zeme (Kerejtés)* – Alsócsitár; *Pod Silaškým (Szilás alatt)* – Alsócsitár; *Gazdovské lúky (Rétek)* – Kolon; *Pod Meskovým vrchom (Meczke alatt)* – Menyhe; *Staré rameno Nitry (Régi Nyitra)* – Nyitraegerszeg; *Dlhé hony (Hosszú)* – Pográny; *Za traťou Četerty: Za traťou (Csetertek)* – Vicsápapáti; *Výčapské spoločné pasienky (Közös legelő)* – Vicsápapáti.

e) A magyar név eleme csak megközelítő jelentéssel van jelen a szlovák változatban

Az e csoportba tartozó 61 névpár jelentése csak árnyalatnyi különbséget mutat. Ennek ellenére nem soroltam őket az első kategóriába. Az eltéréseket elsősorban a két nyelv szóképzésselbeli különbsége és a tökéletes fordítás lehetetlensége okozza. A szlovák változatban nem sikerült visszaadni a magyar szó eredeti jelentését, a nyelvjárás adta ízt, archaizáló formáját. Természetesen ezen követelményeknek nagyon nehéz eleget tenni úgy, hogy egy jól alkalmazható, a térképészek által is használható földrajzi név legyen az eredmény. Idézőjelek közé teszem a szlovák név tükörfordítását. Szemléltetésül néhány példa:

Malé vinohrady “Kis szőlőskertek” (*Kis szőlő*) – Alsóbodok; *Medzi cestami* “Utak között” (*Két út közi*) – Alsócsitár; *Pod vinohradmi* “Szőlőskertek alatt” (*Szőlők alatt*) – Béd; *Kozmova chrasť “Kozma harasztja” (*Kozmai dűlő*) – Geszte; *Na hornom konci za záhradami: Za záhradami* “Felvégen a kertek mögött” (*Felvégi kertmegi dűlő*) – Gímes; II/1. *Diel* “II/1. Rész” (*II/1. Osztás*) – Kolon; *Stráne “Oldalak” (*Partok*) – Menyhe;

*Svinský pasienok "Disznó-legelő" (*Disznó álláska*) – Nyitraegerszeg; *Dubový hon* "Tölgyes dűlő" (*Cseresi dűlő*) – Nyitragerencsér; *Podhost'ovský kopec* "Geszte aljai domb" (*Geszti hegyalja*) – Pográny; *Zástava "Zászló"* (*Lobogó*) – Szalakusz; *Veľké role v doline* "Völgy(bel)i nagy földek" (*Nagy földek völgye*) – Vicsápapáti; *Hrušové "Körtés"* (*Körtvélyesi*) – Zsére.

A szlovák elnevezés új motiváción alapul

A két nyelv közti különbségeknek köszönhetően a szlovák térképek készítői találkoztak olyan esetekkel is, amikor a fordításban „lehetetlen” volt még csak megközelíteni is a névadás eredeti motívumát, a név jelentését. 12 név esetében a fordító teljesen elrugaszkodott az eredeti jelentéstől, új motivációt vett alapul a szlovák változat megalkotásában.

Háj horný : *Horný háj* (*Nyárok*) – Alsóbodok; *Nad Sto jarkami* (*Domoczi*) – Alsóbodok; *Čerge* (*Czéczés*) – Menyhe; **Dolný háj* (*Huntára véggel*) – Menyhe; *Cvičište* (*Kontrák*) – Nyitragerencsér; **Hunták* (*Párizsi patak*) 12/28; **Hrīb* (*Heréb*) – Szalakusz; *Za tra'ou Četerty*: *Za ha'ou* (*Csetertek*) – Vicsápapáti; *Pred riekou* (*Tóban innen*) – Vicsápapáti; *Za riekou* (*Tóban túl*) – Vicsápapáti; *Holý vrch* (*Zöldes part*) – Zsére; *Pod Holým vrchom* (*Zöldes part mögött*) – Zsére.

Összefoglalásként annyit, hogy a névanyag változása tükrözi a változást kiváltó okot is. Ez lehet a lakosság kicserélődése, természeti viszonyok változása, vagy éppen – mint esetünkben – a hivatalos nyelv megváltozása. Az elmúlt 80 évben készült térképek – egy-két földrajzi név kivételével – már csak államnyelven közlik a megnevezéseket. Ezzel azt a látszatot keltik, mintha a területen élő nép (ill. annak nyelve) is megváltozott volna.

Megállapítható azonban, hogy a magyar–szlovák névváltozatok döntő többsége szoros kapcsolatban áll egymással. A fordítók igyekeztek érzékeltetni, megőrizni az eredeti jelentést és motivációt a szlovák változatban. A két nyelv közti tipológiai különbségek eredményezték azt, hogy a névváltozatok egy részénél szerkezeti különbségek találhatók (lásd a 2. kategória megfelelő pontjait).

Barangoló Csallóköztől Bodroghöz. Terra Könyvkiadó, Pozsony, 1995

BOROVSKY SAMU 1907. *Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye.* Országos Monográfiai Társaság, Budapest

FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HÖNYI EDE 1998. *A földrajzi nevek helyesírása.* Akadémiai Kiadó, Budapest

FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára I–III.* Pest

GYÖRFFY GYÖRGY 1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.* Akadémiai Kiadó, Budapest

HORVÁTH ILDIKÓ–TELEKINÉ NAGY ILONA 2000. *Csilizköz földrajzi nevei.* Csallóközi Kiskönyvtár. Kalligram, Pozsony

HÖNYI EDE 1970. *Hogyan kerülnek a népi helymegjelölések és földrajzi nevek az államigazgatási térképekre:* Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest

INCZEFI GÉZA

1968. *Földrajzi nevek összehasonlító tipológiai vizsgálata: A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*

1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest

KÁLMÁN BÉLA 1894. *A nevek világa.* Csokonai Kiadó, Debrecen

KIRÁLY LAJOS 1970. *A hivatalos névadó tevékenység hatása földrajzi neveink életére:* Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest

KISS LAJOS 1988. *Földrajzi neveink etimológiai szótára I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest

KNIEZSA ISTVÁN 1944. *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából: Településtörténeti Tanulmányok 2.,* Budapest

- LÓRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzi neveink élete: A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 9. Nyelvtudományi Intézet, Budapest*
- LUTTERE, IVAN-KROPÁČEK, LUBOŠ-HUŇÁČEK, VÁCLAV 1976. *Původ zeměpisných jmen. Mladá fronta, Praha*
- MAJTÁN, MILAN 1972. *Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. Slovenská akadémia vied, Bratislava*
- NYIRKOS ISTVÁN 1970. *Térképeink névtani tanulságairól: Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest*

Vörös Ottó

Az állatnevek mint szó- és névelemek Vas megye földrajzi neveiben

Mintegy 15 éve, amikor a zalaegerszegi névtudományi konferenciára készültem, az a kérdés foglalkoztatott, hogy vajon egy táj természetes élővilága, annak megnevezése milyen szerepet játszik a helynevek adásában mint szóelem (esetleg névelem). Erre választ csak akkor tudunk adni, ha egy jól körülhatárolható terület teljes adattára rendelkezésünkre áll. Így vettem kezembe *Vas megye földrajzi nevei* (Szombathely, 1980) adattárát, és kiírtam belőle minden helynevet, amelynek valamelyik tagjában növény(zet)név vagy állat(faj, fajta)név, esetleg az állat nemére, életkorára utaló név szerepelt. Akkor ennek az adattárnak csak egy részét, a növényzetre utaló neveket dolgoztam fel az idő és a hely megszabott volta miatt a *Növénynevek Vas megye földrajzi neveiben* című előadásomban (MNyTK. 183. [1989], 207–211). Akkori munkámat ezen a helyen teszem teljessé az állatnevek számbavételével.

A Vas megye földrajzi neveinek adattára 47 328 helynevet tartalmaz, ebből 1264 mikrotoponimában van állatnév. Ez 2,67%-os megterhelést jelent, ami a növénynevekhez képest ritkább, de összességében véve így is fontos névadó szerepe van.

Az állatnévi elemek összeállításakor gondot okozott annak eldöntése, hogy egy-egy szó az adott helynévben valóban az állatra utal-e, vagy a terület tulajdonosára, mint állatnévi eredetű személynév. Hiszen a *Kakas*, *Farkas*, *Szarvas*, *Szarka*, *Kánya* stb. elég gyakori családnevekben. Emiatt azokat az adatokat, amelyek esetében a gyűjtő jelezte, hogy a területet egykori tulajdonosáról nevezték el (pl. *Farkas-erdő*), nem vettem számításba. A *csuka* hálnév például hiányzik listánkból, pedig 10 névben szerepel a szó, de egyről sem állapítható meg, hogy a hálnak köze lenne hozzá. Egyedül a *Csuka-tó* vitatható, de ezt az egyetlen adatot végül is azért hagytam ki, mert bár a gyűjtő nem jelzi személynévi eredetét, de dombos szántót jelöl, és a közelben tónak még helye sincs.

Adataimat a megnevezett állatcsoportok szerint az alábbi módon rendszereztem:

Az állatcsoportok megnevezése	Névbeli előfordulása	Aránya
Háziállatok	492	38,9%
Rovarok	59	4,66%
Vadon élő madarak	309	24,44%
Vadon élő egyéb állatok	404	31,96%

Csoportosításomat egy zoológus bizonyára kifogásolná és tudománytalannak tartaná, szempontom azonban az volt, hogy adataim annak a szemléletnek feleljenek meg, ahogy a tájban élő és tájékozódó ember látja az őt körülvevő állatvilágot.

A táblázatból jól látni, hogy leggyakrabban a háziállatokhoz kapcsolódik a típuson belüli névadás. Bár a 26 megnevezésen 13 háziállatfajta osztozik, közülük mégis a szarvasmarha tűnik a megnevezők számára a legfontosabbnak, mivel a csoporton belül 133 névben szerepel a *barom*, *bika*, *borjú*, *marha*, *ökör*, *tehén* elem valamelyike. Ennek is majdnem felét a *bika* teszi ki. Az ok abban kereshető, hogy mivel ebben a térségben a legfontosabb megélhetési tevékenységnek a szarvasmarhatartás számított, a nemes, törzskönyvezett bika biztosította minden településen az állomány genetikai egészségét.

A *bika* gondozójának pedig azzal „fizettek”, hogy állattartásához a közös rét- és legelőterületből biztosítottak takarmánynak valót. Ezek lettek a „*Bikarét*”-ek.

Jelentős számú névben szerepel még a baromfifélékből a *tyúk*, aztán a *disznó*, a *ló* és a *birka*. Kevésbé gyakori a *kutya*, a *kecske*, a *lúd*, a *méh* és a *bivaly*. Az adattárunkban szereplő többi adat csak egy-két névben fordul elő, névadási indítékára sem nagyon derült fény (pl.: *Cicavár*, *Csacsi-tag* stb.).

A fentiekből is gyanítható, hogy az állatmegnevezéseket tartalmazó nevek olyan táj-elemeket azonosítanak, amelyek a település közösségében valami módon kapcsolatban vannak a gazdálkodással, az illető állatfajta tartásával (*baromállás*, *lőfűrösztő*, *disznólegelő*, *bivalyfürdő*, *bikarét* stb.). Kisebb részük hasonlóságon vagy funkción alapuló névátvitel. Ilyenek tartom az *Ebhát*, *Kecskehát*, *Kecskeugrató*, *Kutyaszorító* (utca) neveket. E két állatnév azért is sajátos és figyelemreméltó, mert az összes állatnév közül csak ez a kettő illeszkedik be földrajzi közneveink **térszínformaneveinek** sorába, mégpedig a testrészekre utalók közé (*hát*, *mál*, *oldal*, *láb*). Megjegyzendő az is, hogy az *eb-kutya* azonos jelentésű szavak közül **térszínformanév**ként csak az *Ebhát* használatos, viszont funkción alapuló névátvitelként csak a *kutyaszorító* 'zsákutca' jelentésben. (Nincs tehát *kutyahát* és *ebszorító*). Sajátos térszínformanév-féle a *Kecskehát*, használatában ugyanis areális nyelvi kapcsolatot is sejthetünk. Ennek megfelelő helyneveket ugyanis a velünk egy nyelvi areába tartozó kisebb szláv nyelvek köréből is adathatunk. Ilyen pl. a Dráva bal partján a maribori-medencét övező alacsonyabb hegyvonulat *Kozjaki* neve. Hasonló adatokra hívták fel a figyelmemet szlovák, ukrán, lengyel területről is.

A következő, nem túl jelentős teret elfoglaló, de jól körülhatárolható csoportot alkotják a természetben élő rovarok megnevezését tartalmazó toponimák. Mindössze 8 rovarfélére érint, melyek közül 7 olyan, amely az ember számára valami kellemetlenséget okoz, így a *bogár* 'légy', a *bolha*, a *bögöly*, a *hangya*, a *pók*, a *szúnyog* és a *tetű*. A nyolcadik pedig a *tücsök*, amely ugyan kedves zenész, de az emberi megélhetés szempontjából „haszontalan”, így valami okból vagy valakik által értéktelennek tartott helyeket neveznek meg a segítségével (*Prücsök szer*, *Tücsök-forrás*, *Tücsökvár*).

A harmadik csoportban a vadon élő madaraknak a nevekben való szerepét vizsgáltam. Az talán nem meglepő, hogy a típus a teljes vizsgált adatszám majdnem negyedét teszi ki, és hogy ezen az arányon 21 madárféle osztozik. A madarak jelentős részét az jellemzi ugyanis, hogy hű lakóterületéhez. Még ha vándormadár is, a korábban már „belakott” környezetébe tér vissza. Jelenléte jellemez egy területet. Ezért is tölthet be ilyen jelentős szerepet a helynévadásban. Különösen azok a madárnevek gyakoribbak, amelyek viselőinek megjelenése jellegzetes, egy-egy területen az évszaknak megfelelően visszatérően állandó, repülése vagy vonulása is látványos. Az ilyen madarak nevét még kipusztulásuk után is őrzik a helynevek (l. *bibic*). Így érthető, hogy a sok madárfajtaból vizsgált területünkön a felsorolt jellemzőknek megfelelő madarak megnevezése tölti ki adataink többségét, ugyanis a 21-ből csupán 10 madárnév adja eseteink zömét, a 309-ből 288-at (*bagoly*, *bibic*, *csóka*, *galamb* /*gerlice*/, *gólya*, *holló*, *kánya*, *pacsirta* /*pityer*/, *rigó*, *szarka*).

Negyedik csoportba a vadon élő egyéb állatokat soroltuk, melyek fajukat tekintve elég messze esnek egymástól. Megtalálhatók köztük a puhatestűek, a halak, a hullók, a ragadozó és növényevő gerincesek stb. A névadásban való szerepüket a madarakhoz hasonlóan nekik is főként az határozza meg, hogy jelenlétük mennyire jellemez egy területet. Hogy a vizsgált (erdőkben elég gazdag) területen voltak ilyen egy-egy állat jel-

lemző jelenlétét igazoló helyek, azt bizonyítja az adatok gyakorisága, ugyanis a 404 előfordulás a teljes állatnévi toponimáknak majdnem harmadát jelenti. A majdnem 20 állatfajta nevének mintegy fele számít gyakori szóelemnek: *béka, hal + csík, farkas, kígyó, macska (vad), mókus, nyúl, őz, rák, róka, szarvas*. A ritkább nevek közül itt is ki kell emelnünk egy fajtát, amelyet mindössze 2 helynév képvisel, a *Gyilk-erdő* és a *Gyíki-csapás*. A *gyík* mint névadás ihletője nem illik bele a magyar gyakorlatba. Van viszont a horvát nyelvű nyugat-dunántúli mikrotoponimákban. Adataink is ilyen nyelvi környezetből származó magyarra fordított nevek lehetnek, azaz nyelvi kontaktus eredményei.

Összefoglalhatjuk, hogy az állatnevek, mint az ember környezetét jelentő élővilág nyelvi leképezései, a helynévadás fontos tényezői. Nyelvi szerepük ahhoz igazodik, hogy maga az állat milyen helyet tölt be az ember környezetében. A háziállatok gazdasági súlyukkal, a megélhetésben betöltött fontosságukkal, a rovarok kellemetlenségükkel, a természet vadjai, madarai pedig tájbeli jellemző jelenlétükkel „vívták ki”, hogy megnevezésük az akkor még a tájban élő ember nyelvének, szókészletének egy nagyon fontos része, a helynevek létrehozásának segédeszközei legyenek.

AZ ÁLLATNÉVELEMENK ADATTÁRA

A. Háziállatok

Sor-szám	Állatnév	Névbeli előfordulása	Példa
1.	bárány	13	Bárány-rét
2.	barom	8	Baromállás, Baromitató
3.	bika	64	Bikarét, Bikaistálló
4.	birka	28	Birkalegelő
5.	bivaly	9	Bivalygödör, Bivalyfürdő
6.	borjú	17	Borjúrét, Borjúkert
7.	cica	2	Cicavár
8.	csacsi	1	Csacsi-tag
9.	csibe-csirke	2	Csibekeltető, Csirke-tag
10.	csikó	44	Csikókert, Csikógyep, Csikólegelő
11.	disznó	75	Disznólegelő, Disznópáskum, Disznócsapás
12.	eb	2	Ebhát
13.	juh	2	-juhaklok
14.	kacsa	2	Kacsatelep
15.	kakas	12	Kakas-domb, Kakastaréj-fa, Kakas-tó
16.	kappan	2	Kappan-föld
17.	kecske	23	Kecske-hát, Kecseugrató
18.	kutya	23	Kutya-gödör, -rét, -szeg, Kutyaúsztató, Kutyaszorító (19x)
19.	ló	23	Lófürösztő, -vasút, -vásártér, -futtató, Lófej, Lovas
20.	lúd	12	Ludak-föld, ludas, Ludak utcája, Lúd szer
21.	marha	15	Marhacsapás, -hajtó, -hálás, -legelő
22.	méh	15	Méh-hegy, Méhes-rétek, út

23.	ökör	17	Ökörállás, -csapás, -hálás, -domb, -tilos
24.	tehén	12	Tehénjárás, -kút, -legelő
25.	tyúk	63	Tyúk-erdő, -farm, -kert, Tyúkos, Tyúkszer (17x)
26.	zsiba 'kisliba'	6	Zsibagyep, Zsibarét
Összesen:		492	

B. Rovarok

Sorszám	Állatnév	Névbeli előfordulása	Példa
1.	bogár 'légy'	20	Bogár-, Bogaras
2.	bolha	3	Balhás, Bolhás
3.	böngöly	1	Bagó-kút-lap (Győrvár)
4.	hangya	3	Hangyálos, Hangyás
5.	pók	6	Pókos
6.	szúnyog	8	Szúnyog-ér, -lap, -mező, Szúnyogos-kút
7.	tetű	4	Tetűmajor, Tetűvár, Tetves-tó
8.	tücsök	14	Prücsök szer, út, Tücsök-forrás, -major, -vár
Összesen:		59	

C. Vadon élő madarak

Sorszám	Állatnév	Névbeli előfordulása	Példa
1.	bagoly	26	Bagó-völgy, Bagó-erdő
2.	bíbic	32	Bébic
3.	cinege	4	Cinege-lap, Cinegés-tó, Cinke-vágás
4.	csóka	17	Csókakő, Csókavár
5.	fogoly	4	Foglyos
6.	fűrj	2	Fűrjes-úti
7.	galamb	14	Galambos, Galamb-kút
8.	gilice (gerlice)	2	Gilicés
9.	gólya	26	Gólyafa, Gólyafészek
10.	haris	8	Haris-dűlő, Haricsa
11.	holló	25	Hollófai-dűlő
12.	kakukk	1	Kakukk-hegy alja
13.	kánya	33	Kánya-patak, Kányás-erdő
14.	pacsirta (pityer)	51	Pityer-hegy, -mező, -part, Pityervár
15.	réce	5	Réce-patak, Réceúsztató
16.	rigó	29	Rigó-domb, -erdő, -hegy, -parlag
17.	seregély	2	Seregélyház, Seregély nádja
18.	sólyom	1	Sólyom utca
19.	szarka	23	Szarka-erdő, Szarka-hegy

20.	vadlúd	3	Vadlúdas, Vadlúdi-kertek
21.	veréb	1	Veréb-hegy
Összesen:		309	

D. Vadon élő egyéb állatok

Sor-szám	Állatnév	Névbeli előfordulása	Példa
1.	bak	11	Bak-, Bakos
2.	béka	51	Békás, Békavár
3.	borz	5	Borzlyukak
4.	csiga	7	Csiga-domb, -föld, Csigás
5.	csík	26	Csíkászó, -dűlő, -patak, Csík-patak
6.	dámvad	1	Dámvad-kert
7.	farkas	43	Farkaslyuk, Farkasverem
8.	gyík	2	Gyík-erdő, Gyíki-csapás
9.	hal	72	Halastó
10.	hód	8	Hodász, Hodos
11.	kígyó	22	Kígyó-földek, Kígyólyuki, Kígyós
12.	macska	13	Macska-lap, -lyukak, Macskás-szeg
13.	medve	3	Medvepásztor, Medves
14.	mókus	14	Mókus, -híd, -patak, -szer, Mukus, -híd
15.	nyúl	24	Nyulak sűrűje, Nyulas, Nyúl-szer
16.	őz (l. még bak)	14	Őz alja, -halom, -kút, Őzbakleső
17.	rák	25	Rák-patak, Rákos, Rák utca
18.	róka	41	Róka-domb, Rókalyuk
19.	szarvas	12	Szarvasleső, Szarvas-rét, -tói -dűlő
20.	ürge	10	Üрге-domb, Ürgevár
Összesen		404	

Zelliger Erzsébet

Interferenciák a többnyelvűség körülményei között

(Esettanulmány)

(A kutatást az OTKA a T013745 és a T029064 sz. pályázattal támogatta)

A felső-ausztriai magyarok nyelvének (vö. ZELLIGER 2001: 171–183) a két- illetve többnyelvűség körülményei között bekövetkezett változásait egyebek között a két-nyelvűséggel foglalkozó szakirodalomból ismert két kísérlettel vizsgáltam. A hallásteresztet (KONTRA 1990: 37–38) a német és a magyar nyelv fonémaállományának a különbségeit figyelembe véve állítottam össze, a lebonylításhoz használt magnetofon-felvételt a vizsgálat elvégzése előtt két dialektológussal értékeltettem. Közülük az egyik az *ë* : *e* fonémákat mindennapi beszédében is megkülönbözteti. A vizsgálat a zöngés : zöngétlen mássalhangzók, az időtartam (a mássalhangzók és a magánhangzók körében egyaránt) és a palatális magánhangzók labiális : illabiális szembenállása felismerésének, valamint az *e* és *ë* fonéma megkülönböztetésének a képességére irányult. Az eldöntendő kérdések dallamát barkochbajáték kapcsán figyeltem meg.

Az ilyen módon rendelkezésre álló, statisztikailag jól értékelhető, összehasonlítható adatok tényleges értékét a beszéd során aktualizált teljesítmény alapján és a nyelvi életrajz tükrében lehet megfelelő módon értékelni. Ehhez egyrészt a MNYA. kérdőívéből vett mintegy száz szóföldrajzi kérdésre és egy kiválasztott kép leírása során adott válaszok, másrészt az irányított beszélgetésekről készült magnetofon-felvételek adnak alapot.

A jelen elemzéshez kiválasztott adatközlő az L-089-es sorszámot viseli. A nyelvhasználatra vonatkozó kérdőívet 1994-ben töltötte ki, a nyelvi anyaggyűjtést vele 1996-ban végeztem. Az adatközlő 1994-ben 18 éves volt, 1990-től él Ausztriában, 7 évig Kolozsváron magyar nyelvű iskolába járt. Szüleivel, testvéreivel, nagypapjával magyarul beszél. Magyarul ír leveleket, olvasni mindent, így regényeket is szokott magyarul. Az adatközlő cserkész, ez is segíti abban, hogy barátaival főleg magyarul beszél. Szülei barátaival is magyarul szól. Református vallású, néha részt vesz magyar nyelvű istentiszteleteken, imádkozni magyarul szokott. Többnyire magyarul, ritkán németül számol.

Magyar anyanyelvén kívül az általa megadott sorrend szerint németül, angolul és románul tud. Anyanyelvtudását saját maga jónak (4-esre) értékelte az 5 fokozatú skálán.

A magyar nyelvtudás szokásosan említett hasznos voltán (minél több nyelven tud az ember, annál jobb) kívül egészen egyéni módon is fogalmazott: „valakivel magyarul beszélni kellemes”.

A nyelvhasználati, nyelvi életrajzi adatok a magyar nyelv szempontjából igen kedvezőek. Kérdés, hogy a felmérés a magyar nyelv állapota tekintetében adatközlőnk esetében milyen eredményt mutat. – Az adatközlővel a barkochba játék felvétele nem készült el.

Összehasonlítási alapul véve 44 adatközlőnek a nyelvi percepcióra vonatkozó anyagát az összesítéséből az derül ki, hogy a vizsgált szópárokban 17%-os volt a tévesztés aránya. Ezen belül hasonló eredmény született azokban a szópárokban is, ahol nem volt eltérés az elhangzott két hangsor között, vagyis a felmérés eléggé kiegyenlített arányokat mutat a tévesztés különböző típusaiban.

Az L-089-es adatközlő összesítve 57,1%-os, ezen belül az azonos szópárok felismerésében 20%-os, a különböző szópároknál 73%-os tévesztéssel oldotta meg a feladatot. Az egyes fonológiai oppozíciók tekintetében a tévesztései a következő arányokat mutatják: zöngés : zöngétlen viszonyban azonos szópárok esetében 33,3%, különböző szópárok esetében 66,7%, a mássalhangzók időtartamára vonatkozó szópárokban 100%, a magánhangzók időtartamát firtató, valamint a labiális : illabiális viszonyra vonatkozó, a feladat szerint különböző szópárok esetében 50–50% volt a tévesztése. Az *ë* : *e* viszonyban az azonos szópárt helyesen, a különböző szópárt hibásan állapította meg. Az azonos hangsor felismerése tehát kevesebb gondot okozott az adatközlőnek: helyesen ítélte meg a magánhangzók időtartamával kapcsolatban is az azonos szópárt.

A rendkívül magas %-os arányokhoz magyarázatul hozzá kell tenni, hogy minden esetben csekély számú példa alapján születtek, hiszen még két részletben sem lehet egy adatközlőtől tetszés szerinti számú szópár értékelését elvárni. A vizsgálat során kétszer tíz szópár hangzott el, ebből a legtöbb, összesen kilenc a mássalhangzók zöngés : zöngétlen oppozíciójára vonatkozott, további négy a mássalhangzók időtartamára, 3 pedig a magánhangzókéra. Arról tehát, hogy figyelmetlenségről, érdektelenségről, vagy a vizsgálat megtervezésekor feltett interferenciáról van-e szó az eredmények mögött, minden esetben csak az aktív beszédprodukciónak nyomán lehet nyilatkozni.

A hangképzés során a zöngés : zöngétlen viszony megjelenítésében a szókinccsani kérdőívre adott válaszokban egy esetben a zöngés hang helyett zöngétlen media fordul elő szókezdő helyzetben: *Bál*, zöngés zárhang helyett pedig hehezetes változatát képezte: *kémény*. A szókinccsani kérdőív tanúsága szerint gyakori a hosszú magánhangzók rövidülése: *disznosajt*, *kompot*, *háloszoba*, *fürdőszoba*. A négy adat önmagában ismét nem mondható nagy számnak, de a többi adatközlőtől összehasonlítással rendelkezésre álló adatok alapján figyelemre méltó ez a szám is. Hasonló mennyiség csupán egy második generációs egyetemista lány, egy első generációs, a magyar nyelvet viszonylag ritkán használó asszony és az L-089-es adatközlő édesanyja kérdőíves anyagában fordul elő. Az a tény, hogy egy olyan családon belül tapasztalható a jelenség nagy mértékű jelentkezése, amelyik viszonylag rövid ideje tartózkodik német nyelvterületen, és kezdetben egyáltalán nem tudott németül, mindenképpen meggondolkodtató. Vajon elképzelhető-e rövid idő alatt (az édesanya esetében kevésbé intenzív német nyelvhasználatot is figyelembe véve) ilyen erős interferencia?

Az adatközlő nyelvi életrajza arra hívja fel a figyelmet, hogy a kibocsátó nyelvi közege is tekintettel kell lenni. (Ezúton mondok köszönetet Lőrinczi Rékának az ide vonatkozó erdélyi szakirodalom rendelkezésemre bocsátásáért.)

SZABÓ ZOLTÁN (1975: 147–148) megállapítása szerint a mezőszéki nyelvújzásban általános sajátosság a hosszú magánhangzók helyett a rövid párjuk ejtése, amely még esetenként az *á*, *é* változására is kiterjed. Ezt a jelenséget mint nyelvhelyességi hibát tárgyalja, de megállapítása szerint végső fokon nyelvújrási jelenségről van szó: Mint írja, ezt a sajátosságot az iskolai oktatásban nem veszik figyelembe, még a magyartanárok sem javítják ki a tanulók beszédében.

VÓÓ ISTVÁN (1975: 151) sokkal általánosabb, és egyre terjedő hangképzésbeli hibaként értékeli a jelenséget. „A környező indoeurópai nyelvek többségében az időtartamnak nincs nyelvi szerepe, ám a magyarban a hosszú és a rövid időtartam fölcserélése értelmi zavart okozhat” – írja, majd kissé lejjebb így folytatja: „A hosszú *ó*, *ő*, *é* megrö-

vidülése elsősorban a mezőszégi nyelvjárás meg az erdélyi köznyelv jellegzetessége. A Mezőszégen már az *á*-t is gyakran röviden ejtik.”

KÁLMÁN BÉLA (1966: 87) még csupán annyit jegyez meg, hogy a mezőszégi nyelvjárásban a hosszú magánhangzók megerkeltsége kisebb a köznyelvinél. IMRE SAMU (1971) a MNyA. alapján az egyes hosszú magánhangzók rövid realizációja kapcsán regisztrálja a jelenséget, mint bizonyos erdélyi kutatópontokon jelentkező sajátosságot, de a romániai kutatópontok hálózatának szegényes volta következtében részletesebb elemzésre nem vállalkozik.

FODOR KATALIN (2001: 330) a mezőszégi nyelvjárás hangrendszertani ismérveként a 7 hosszú és 7 rövid magánhangzó-fonémát tartalmazó típus mellett számon tart egy csak rövid magánhangzókat tartalmazó rendszert is. Megállapítása szerint a két rendszer ezen a területen váltakozik egymással, mivel a magyar anyanyelvűek má már többnyire két-nyelvű környezetben élnek, és ezzel összefüggésben a magyar nyelvre oly jellemző időtartam-oppozíció szinte teljesen eltűnt hangrendszertükből.

Az elmondottakból két dologra lehet következtetni. Az egyik közülük az adatközlőt kibocsátó nyelvváltozat alakulására vonatkozik. Eszerint a mezőszégi nyelvjárásra vonatkozóan a szakirodalmi utalások arra mutatnak, hogy a XX. század második felében felelősödő román interferencia intenzív magyar nyelvjárás hangrendszertani változáshoz vezetett. (Ez a változás a mezőszégi magyar nyelvterület szigetekre széttöredezésével van összefüggésben.) A felső-ausztriai magyar migrációra vonatkozóan pedig arra a sajátosságra hívja fel a figyelmet, hogy a látszólagos német interferenciát az egyes adatközlők nyelvi életrajza tükrében kell megítélni, mert ami az egyik esetben valóban a német nyelv hatása, más adatközlőnél az anyanyelvi változatot ért egyéb nyelvi hatással: függ össze. Egy-egy a trianoni határon túlról származó adatközlő esetében tehát a magyar nyelvjárás : magyar standard : német (nyelvjárás) mellett román/szerb/szlovén stb. interferenciával is számolni kell.

Végezetül egy rövid szövegrészlet álljon itt a beszéd folyamatának az illusztrálására.

[Hova jársz iskolába?]

–*Á hátélbe [HTL = Höhere Technische Bundeslehranstalt] járok, kint van Leodingbaⁿ, minden nap Busszal megyek, ^o és oan neled óra Busszal, és reggel van egy ojan iskolabusz, az bevisz egész az iskoláiG, és mikor jövünk haza, akko a tizenkilencesse jövünk, s akko ki kell meñi a ^o buszík, hêt perc. Oñan a Buszal haza. ^o jó és harminc... öt órát vagyunk az iskolába, hm... hétfön vagyunk, és pénteken sokâig, máskü-lönben nem anyira, szombaton is vasi... van iskola, hm... jâ, mit lehet mondani...*

FODOR KATALIN 2001. *A nyelvjárás hangtani jelenségek*: KISS JENŐ (szerk.), *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 325–50.

IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest

KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest

KONTRA MIKLÓS 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Linguistica Series A. Studia et dissertationes 5. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest

SZABÓ ZOLTÁN 1975. *Hosszú hangok – rövid hangok*: GÁLFFY MÓZES–MURÁDIN LÁSZLÓ (összeáll.), *Anyanyelvünk művelése*. Kritérion Könyvkiadó, Bukarest, 147–9.

VOÓ ISTVÁN 1975. *Nyelvjárásiaság a magánhangzók ejtésében*: GÁLFFY MÓZES–MURÁDIN LÁSZLÓ (összeáll.), *Anyanyelvünk művelése*. Kritérion Könyvkiadó, Bukarest, 149–52.

ZELLIGER ERZSÉBET 2001. Nyelvi és nyelvhasználati kérdések a felső-ausztriai magyar diaszpórában: *Magyar Nyelv* XCVII, 171–83.

Zimányi Árpád

Az egyidejűség kifejezése a melléknévi igenév jelzői használatában

A melléknévi igenév jelzői használatát vizsgáló szakirodalom nem túl bőséges: csak kevesen nyilvánítottak véleményt erről a bonyolult és nehezen feldolgozható kérdéskörrel. Ezt állapította meg RÁCZ ENDRE, aki kiváló tanulmányában máig ható érvénnyel összegezte mindazt, amit a témáról a hetvenes években tudni lehetett (RÁCZ 1974, 1975). Negyed századdal később is érvényesnek tarthatjuk az iménti megállapítást: az utóbbi évtizedekben sem foglalkoztak behatóan ezzel a problémával. Éppen ezért tanulságos, ha az idevágó korábbi közlemények vázlatos áttekintése után számba vesszük az utóbbi huszonöt év szakirodalmát (1. pont), majd pedig megvizsgáljuk, hogy a melléknévi igenév jelzői használatának egyik sajátos esete miként jelenik meg napjaink nyelvhasználatában (2. pont).

1. A melléknévi igenév jelzői szerepe és az időviszonyítás

SZARVAS GÁBOR 1887-ben állást foglalt az azóta típuspéldává vált és sokat idézett „előttem szóló/szóltott képviselőtársam fölemlítette, hogy...” szerkezetéről. A cselekvő értelmű befejezett melléknévi igenév jelzői használatát idegenszerűnek tartotta a múlt idejű mondatban, akár egyidejűséget, akár előidejűséget fejeznek is vele ki (Nyr. 1887: 569). Hasonlóan nyilatkozott erről a későbbiekben BRASSAI SÁMUEL (id.: Nyr. 39: 6) és NAGY J. BÉLA (MNy. 30: 59), de ZOLNAI GYULA, illetőleg DENGL JÁNOS éppen ellentétes véleményt fejtett ki (Nyr. 50: 120).

KÁROLY SÁNDOR Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában című értekezésében a korábbi nyelvallapot feltárásán és a diakrón elemzésen kívül meghatározó szempontokat adott az igenevek leírásához, szinkrón vizsgálatához is (KÁROLY 1956). Rendszerezése szerint az időviszonyításról – azaz az előidejűség, egyidejűség, utóidejűség eseteiről – szólva figyelembe kell venni az igei alapszót:

- (a) akcióminőségét (tartós történést: huzamos, ismétlődő; mozzanatos történést: kezdő, pillanatnyi, befejező);
- (b) igenemét (cselekvő vagy szenvedő értelemben használják-e);
- (c) tranzitivitását (tárgyas vagy tárgyatlan).

Az igenév oldaláról még egy negyedik tényezőt is el kell különítenünk: beszélhetünk alkalmi használatú (eleven időviszonyító értékű) és általános használatú (szokásos cselekvésre utaló) igenevekről. Az utóbbiak esetében az igenév melléknévi természete domborodik ki az igei rovására.

A folyamatos melléknévi igenévről szólva KÁROLY e századi példákkal röviden utal az érintkező előidejűségre (A kocsiszínből egyenesen *odaszaladó* lovasz megragadta a rudasló kantárját – i. m. 74), és kódexekre hivatkozva bemutatja az *-ó*, *-ő* képzős igenév előidejű használatát („mend az fan *lako*zo madarac le zallanak” – Jókai-kódex 139; i. m. 75). Megállapítja, hogy az *-ó*, *-ő* képzős igenevek időviszonyító szerepe csak az alkalmi használatban domborodik ki, általános használatban háttérbe szorul, és előidejűséget a legtöbbször mozzanatos történéstű igeik fejeznek ki.

A MMNyR. nem foglalkozik a kérdéssel (230–231), és a MMNy. szófajtani fejezete is csupán megemlíti, de nem részletezi a melléknévi igenevek időviszonyító funkcióját (36), mondatbeli szerepükről szólva pedig csak állítmányi használatuk szabályait taglalja

(243). Bővebb állásfoglalást található a Magyar leíró nyelvtani segédkönyvben: „Úgy tűnik, ma terjed a befejezett melléknévi igenév használata a folyamatos melléknévi igenévvvel szemben, pl.: hazajött a külföldön sikerrel *szereplő* együttes – hazajött a külföldön sikerrel *szerepelt* együttes. (Ez lehet ruszszicizmus vagy precizításra való törekvés, hiszen a befejezettség előidejű.) [...] A befejezett melléknévi igenév használata felesleges, ha nincsen előidejűség. Félreértést okozhat, ha nem vesszük figyelembe az aktív-passzív szembenállást, pl.: megyénkben született és *alkotott* művész, városunkban többször *kiállított* festő; vagy: az ABC-áruházakban vásárolt személyektől loptak” (RÁCZ 1994: 86).

A Magyar grammatikában LENGYEL KLÁRA külön pontban tárgyalja a melléknévi igenév időviszonyító jelentését, s itt megállapítja, hogy az *-ó*, *-ő* képzős igenév többnyire egyidejű a mondat állítmányával. E szófaj időviszony-jelölő képessége az igenéven nem tükröződik, tehát az időjelentést külön morféma nem hordozza. Az adott mondat összjelentése, valamint a beszédszituáció dönti el, hogy a melléknévi igenév időjelentése konkrét-e vagy általános, illetőleg hogy azt a beszédidőhöz vagy az eseményidőhöz kell-e igazítani (LENGYEL 2000: 234–5).

A nyelvhasználati szempontok figyelembevételével vizsgálja a kérdést a NyKk. és a NyKsz. Az utóbbi árnyaltabban elemzi a tárgyas és a tárgyatlan igékből képzett igenevek egyidejűségét és előidejűségét, rámutatva az érzékelhető változásra, hogy újabban gyakran alkalmazzák a befejezett melléknévi igenevet a folyamatos helyett.

A nyelvi változás irányának és tényének pontosabb meghatározását segíti, ha a mai nyelvhasználati szabályokat összevetjük a korábbiakkal. A magyar nyelv történeti nyelvtanának a kései ómagyar kor mondattanát és szöveggrammatikáját feldolgozó kötetéből egyértelmű kép rajzolódik ki. A melléknévi igenévi jelző című alfejezet példái az időviszonyításnak ugyanazt a módját mutatják, amelyet az idézett XX. századi nyelvtanok kodifikálnak. Másképpen: a kései ómagyar kor vizsgált anyagában nincs olyan szerkezet, ahol pusztán az ige múlt ideje indukálná a befejezett melléknévi igenevet. Éppen ellenkezőleg, arra van két példa, hogy a mai nyelvhasználatban már befejezett melléknévi igenévvvel alkotott kifejezések helyett fél évezrede a folyamatos melléknévi igenév szerepelt; ÉrdyK. 7: „Az *twdo* [‘tudott’] *dolog*”; JókK. 89: „Es monda atya ew *zeretew* [‘szeretett’] *fjanak*” (BENKŐ 1995: 337). Mindkét esetben tárgyas viszony van az igenévi jelzőben kifejeződő cselekvés és a jelzett szó között, s ez a mai nyelvhasználatunkban már kizárólag befejezett melléknévi igenévvvel szerkeszthető meg. Ebből is arra következtethetünk, hogy a folyamatos melléknévi igenév helyett több szerkezetben – nyelvtörténeti folyamatként is – a befejezett melléknévi igenév jelentkezik.

2. Nyelvhasználati felmérés

2002 februárjában felmérést végeztem annak megállapítására, hogy a mai beszélők hogyan ítélik meg ezt a kérdést. A lebonyolításhoz kiegészítéssel mondat-sorozatot használtam, amelyben az egyértelműség végett zárójelben megadtam a mondatba illesztendő alapszó (ige) szótári alakját. A feladat meghatározása úgy hangzott, hogy egészítsék ki a mondatot a jelzett szó megfelelő alakjával. Pl.: *Az épületet a város 1764-ben vette meg plébánia céljára, de mindjárt a következő évben elcserélte a mai plébánia helyén (áll) ... emeletes épülettel.* A 13 mondatot tartalmazó feladatlap megoldásához öt perc állt rendelkezésre. Ez azt jelenti, hogy gondolkodási idő nem volt, s a jelöltektől a nyelvérzékük sugallta első változatot igyekeztem megtudakolni. Az Eszterházy Károly Főiskolán 105-en töltötték ki a feladatsort: a nappali tagozaton első évfolyam magyar, illetőleg

kommunikáció szakos hallgatók 50-en, akik tanulmányaik során még nem foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel, valamint a levelező tagozaton pedagógia szakos hallgatók 55-en. Míg az előbbi csoport tagjai általában 20 év körüliek, az utóbbiak közt igen nagy szóródás tapasztalható: életkoruk 20 és 50 év közé tehető, sok az idősebb, s ez a tény befolyásolhatta a megoldásokat (vö. az utolsó előtti bekezdésben foglaltakkal). Az elmondottakból következik, hogy a felmérés csak egy meghatározott rétegre terjedt ki, ezért nem tekinthető minden szempontból objektívnak. Ennek ellenére alkalmas arra, hogy a jelenséget fölvezöljük, és bizonyos részkövetkeztetéseket levonjunk belőle.

A felhasznált mondatok – egytől eltekintve – természetes szövegek: a sajtóból, rádióból, illetve könyvekből származnak. A kivétel a 6., amelyik a NyKk. *befejezett melléknévi igenév* szócikkének c) pontjában szerepel (291). Az eredeti mondatok közös jellemzője, hogy megfogalmazzuk mindegyik esetben befejezett melléknévi igenevet használt. Mivel magam a folyamatos melléknévi igenevet tartanám természetesebbnek, kíváncsi voltam, vajon mások hogyan foglalnak állást.

A következő eredmények születtek (százalékban kifejezve és kerekítve):

1. Az épületet a város 1764-ben vette meg plébánia céljára, de mindjárt a következő évben elcserélte a mai plébánia helyén ... emeletes épülettel.

<i>álló:</i> 93%	<i>állott:</i> 7%
2. A II. világháború alatt semlegességét ... Svájc menekültpolitikájának szégyenfoltja a film témája.

<i>megőrző:</i> 91%	<i>megőrzött:</i> 6%
<i>*megőrizte:</i> 2%	<i>*megőrizve:</i> 1%
3. A húsvétra ... török vendégmunkások Németországba való visszautazása miatt megnőtt a várakozás a nyugati határátkelőknél.

<i>hazalátogató:</i> 80%	<i>hazalátogatott:</i> 20%
4. Kézigránátot dobtak csütörtök hajnalban Szegeden egy használatú-kereskedésre. A helyszínen ... őr észlelte a detonációt, és értesítette a rendőrséget.

<i>tartózkodó:</i> 95%	<i>tartózkodott:</i> 5%
5. A tömegek manipulálásában eddig is ... média ezután is a hatalmon lévők biztos bázisa lesz.

<i>jeleskedő:</i> 94%	<i>jeleskedett:</i> 6%
6. A középkorban ... emberek igen babonások voltak.

<i>élt:</i> 47%	<i>élt:</i> 53%
7. A törökök elfoglalták Azerbajdzsánt, Perzsiát, Kurdisztánt, az addig bizánci uralom alatt ... Örményországot és Antiochiát, végül Kis-Ázsia nagy részét.

<i>állt:</i> 87%	<i>állt:</i> 13%
8. 1993-ban jelentkezett egy rövid ideig ..., majd állami eszközökkel megszakított gazdasági fellendülés.

<i>tartó:</i> 97%	<i>tartott:</i> 3%

9. A hatalmas építményt az időszámításunk után 76 és 138 között ..., 21 évig ..., művészetkedvelő Hadrianus császár építtette, s azt saját síremlékének szánta.

élő: 57%

élt: 43%

uralkodó: 85%

uralkodott: 15%

10. A több mint 17 millióba ... alkotást március 15-én avatták fel.

kerülő: 61%

került: 39%

11. A Szolnok megyei Kunszentmártonban és Mezőtúron kedden ... vihar kiérdemelte a tornádó nevet.

pusztító: 80%

pusztított: 20%

12. Műsorunkban az akkori eseményekben részt ... katonákkal beszélgetünk.

vevő: 61%

vett: 39%

13. Teljes mértékben egyetérték előttem ... képviselőtársammal.

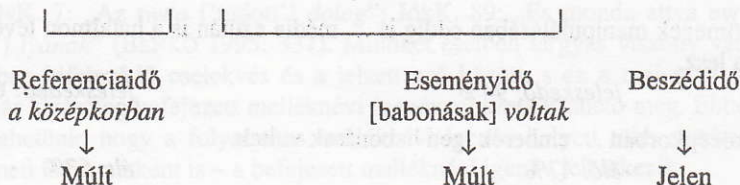
szóló: 84%

szólott: 14%

*szólásával: 1%

Az aspektualitás kettősségét tisztán láthatjuk a 6. mondatban. A mondat időszerkezetében megkülönböztetjük egyrészt a belső időt (eseményidőt), melyet az összetett állítmány múlt idejű *voltak* kopulája realizál, másrészt az időhatározóval kifejezett referenciaidőt, amely a jelennek feltételezett beszédidőhöz képest szintén múlt. Egyidejűség áll fenn az igenévvvel jelzett tartós cselekvés és az időhatározó között: *a középkorban élő* [emberek], s ezt a folyamatos melléknévi igenévvvel hangsúlyozzuk. Az áttekintett szakirodalmi példák alapján múltban történt tartós cselekvés kiemelésére a folyamatos melléknévi forma alkalmas, így nyelvi hagyományaink szerint az egyidejűség az igenév és az eseményidő/referenciaidő között áll fenn. A szemlélet változását mutatja, ha a beszédidőtől indul a viszonyítás, és a múlt idejű állítmány miatt befejezett melléknévi igenév kerül a mondatba a mondaton belüli egyidejűség ellenére.

A középkorban élő / élt emberek igen babonásak voltak.

A számos sajtóbeli előfordulás ellenére a felmérés csak részben igazolta, hogy gyakori lenne a beszédidőhöz való viszonyítás. Példáinkban a befejezett melléknévi igenévi formák 20% alatti arányát nem tarthatjuk számottevőnek, s ilyen alacsony értéken áll a mondatok több mint fele. A megoldásokban a kétféle igenév vegyes használata mégis jelzésértékű, a nyelvhasználat ingadozását jelzi, s egyértelmű esetet nem is találunk a mondatok között. Figyelemre méltó, hogy a példásor második felében jelentős szerep jut a befejezett melléknévi alakoknak, holott a mondatok időszerkezete ezt látszólag nem indokolja, nem képvisel más típust, mint az előzőek, s az igenevek alapigéje egy kivételével mind intranszítív. Ebből arra következtethetünk, hogy szemantikai tényezők is befolyásolhatják a viszonyítást. Rövid értékelésünk élére kívánczok, hogy a 6. mondatot a

megoldások több mint felében befejezett melléknévi igenévvel egészítették ki (a középkorban élt), holott a NyKk. ezt egyértelműen helyteleníti, s – elég élesen fogalmazva – idegenszerűnek, mesterkéltnek és szükségtelennek tartja (I. 291). Ezzel szemben a szakirodalomban legrégebben adatolt *előttem szólott* változatot (13. m.) csak kevesen választották. A 9. mondatban feltűnő, hogy az időhatározóval egyformán bővített két folyamatos igéből (*él, uralkodik*) sokan eltérő igenevet képeztek: *76 és 138 között élt, 21 évig uralkodó* – ez volt a tipikus megoldás. Befejezésül egy különös megfigyelés: a befejezett melléknévi igenevek használata ebben a felmérésben jórészt a 20 éves korosztálynak volt „köszönhető”, megoldásukban több mint kétszerese a befejezett melléknévi igenév aránya, mint a vegyes, idősebb (20–50 éves) korosztályban.

E rövid áttekintésben szinte csak a probléma fölvetésére volt lehetőség. Ám ennyiből is kiviláglik, hogy a kérdéssel érdemes behatóan foglalkozni, mégpedig több szempontból is: grammatikai, pragmatikai, szociolingvisztikai és statisztikai vizsgálatokkal pontosabban felderíthető a jelenség lényege és háttere.

- BENKŐ LORÁND (főszerk.) 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- GRÉTSY LÁSZLÓ–KEMÉNY GÁBOR (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézikötár.* Auktor Kiadó, Budapest
- GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS (főszerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Nyelvtudományi Értekezések 10.
- KIEFER FERENC (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 797–886.
- LENGYEL KLÁRA 2000. *A melléknévi igenév időviszonyító jelentése:* KESZLER BORBÁLA (szerk.), *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 234–5.
- RÁ CZ ENDRE (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest
1974. Intranszítív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata: *Magyar Nyelvőr* 385–97.
1975. Transzítív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata: *Magyar Nyelvőr* 1–11.
1994. *Az igenévi szerkezet:* FALUVÉGI KATALIN–KESZLER BORBÁLA–LACZKÓ KRISZTINA (szerk.), *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 85–7.
- TOMPA JÓZSEF (szerk.) 1962. *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó

A szabadság szó 'nagyvásár' jelentésének földrajzi elterjedtségéről

(Készült a „Domus Hungarica Scientiarum et Artium” támogatásával)

1. Az ÉrtSz.-ban, illetőleg az ÉKSz.-ban a *szabadság* szócikkben utolsó helyen szerepel az 'országos nagyvásár, nagyvásár, országos vásár' jelentés *népies, régies* minősítéssel. Két szépirodalmi idézet is szemlélteti az ÉrtSz.-ban e jelentést. Az első Tompa Mihálytól vett versidézet: „Volt egy csikóm... Debreceni szabadságkor eladtam, Áldomáskor csakhogy meg nem sirattam.” A második prózarészlet Jókaitól való: „Hallotta-e valaki, hogy valaha ... adtak volna el vásárhelyi (= hódmezővásárhelyi) szabadságon általa lopott jószágot?”.

Az első idézet a NSz. anyagában népköltészeti alkotásként, népdalként szerepel, amely két – nem teljesen azonos formájú – kijegyzésben is előfordul. Az első 1898-ból: „Volt egy csikóm, ha magam rá vetettem: Száz mér földre maradt a szél mögöttem; debreceni szabadságon eladtam, Áldomáskor csakhogy meg nem sirattam.” (Forrásjelzet: MNépd. 102 ÉrtSzGy.) A második kijegyzés: „Volt egy lovam, ha magam rávettem, Száz mér földre maradt a szél Megettem. Debrecenben szabadságon Eladtam, Áldomáskor májd hogy meg nem Sirattam!” (csikósnóta, Herman O.: Ósfogl. 677).

Az ÉrtSz.-beli Jókai-idézet a Török világ Magyarországon című regényből való. Ez a NSz.-ban is megtalálható, akárcsak a következő prózarészlet Jókaitól: „Paraszt ember érti e szó alatt: *szabadság* az országos vásárt” (Jókai: M. nép adom. 214, Pest, 1856).

A *szabadság*, (*nagyszabadság*) a néprajzban voltaképpen műszónak számít, hiszen a Néprajzi lexikon egyik címszava.

A szóban forgó jelentés kialakulásával, valamint földrajzi elterjedésével már többen foglalkoztak a magyar nyelvészek és néprajzkutatók közül.

2. KERTÉSZ MANÓ ezt írja a *szabadság* 'nagyvásár' jelentésének kialakulásáról: „Idegen iparosnak vagy kereskedőnek... csak országos vásár alkalmával szabad az áruját a városban kirakni és eladni,... Csupán az országos vásárok a *szabad vásárok*, *szabad sokadalmak*: ez a magyarázata annak, hogy az országos vásárt Debrecenben, Tiszafüreden, Hajdúhadházán ma is *szabadság*-nak hívják.” (1916: 356)

SZIMICS MÁRIA hasonlóképpen magyarázza a címbeli szó említett jelentését: „A debreceni országos vásárookra vonatkozó rendeletekben a «vásár» kifejezés mellett gyakran találkozunk a «szabadság», «sokadalom» vagy «szabadvásár» elnevezésekkel is. A vásár «szabadság»-nak való elnevezése onnan ered, hogy a vásár ideje alatt mindenkinek szabad volt nemzet- és valláskülönbség nélkül venni vagy eladni.” (1938: 7)

DANKÓ IMRE több helyen is érinti a kérdést. A Néprajzi lexikon általa írt szócikkében ez áll: „*szabadság*, *nagyszabadság* *vásárok* régies neve. Jelentése azon alapult, hogy a vásár tartama alatt mindenkinek nemzetiség- és valláskülönbség nélkül, nemkülönben rendi hovatartozás nélkül szabad volt adni és venni. A régi pozsonyi vásárok neve is ezt mutatja: *Freiung*. A híres debreceni vásárokat *nagyszabadságnak* is nevezték.” Egy másik helyen (1991: 639–726) így nyilatkozik: „...sehol másutt nem vált a vásár nevévé a *szabadság* annyira, mint itt, ebben a szabad városban (ti. Debrecenben), értelmezhetjük akárhogy is ezt a nevet. Akár úgy, hogy a feudalizmus, a rendiség korlátai között a

debreceni vásárok azon kevés intézmények közé tartoztak, amelyekben viszonylag szabad, az árucserre lehetőségét biztosító és ezzel a vásártartónak is nem kevés hasznot hajtó független körülmények uralkodtak, akár úgy, hogy a megnyílt, a határnapra összejött vásárokon a vásárra érvényes helyi rendszabályok – például elővásárlási, vásárlási tilalmak, kikötések stb. – figyelembevételével szabad, jogos volt a vásár, az adás-vétel. Bármelyik is volt a vásár szabadság névvel illetésének az oka, Debrecen esetében fontosabbnak tűnik a gyakran használt, mondhatni állandósult jelzője: *nagy*. A debreceni vásárokat igen elterjedten *nagyszabadságoknak* is nevezték..., nyilván a vásárok nagyságára is célozva.” Ugyancsak DANKÓ említi, hogy „Debrecenben használatos volt a *kis-zabadság* szó is, amely nagyvásárra két héttel tartott kétnapos kisvásár volt. Később és ma ezeket pótvásárnak hívjuk.” (1976: 52).

VARGA LAJOS szerint (1983: 6) *szabadságnak* valamikor a Felvidéken nevezték a debreceni nagyvásárt.

3. Az előbbieken említés történik az illető szó bennünket érdeklő jelentésének földrajzi elterjedtségéről is. SZIMICS, DANKÓ és VARGA szerint a *szabadság* szó a fenti értelemben inkább a debreceni nagyvásárt jelölte. KERTÉSZ – nyilván a MTsz. adataira alapozva – a szóhasználatot szélesebb földrajzi környezetben élőknek tekinti, hiszen a MTsz. Debrecenen kívül még a következő pontokról közli e jelentésbeli tájszót: Tiszafüredről, Hajdúhadházáról. Az MTsz.-beli adatok közül figyelmen kívül hagyta a – KÖVÁRY LÁSZLÓtól 1842-ből származó – szilágysági adaléket. PAIS DEZSŐ hasonlóképpen tisztántúlnak tartja e szóhasználatot (1958: 66).

4. A 'nagyvásár' értelmű *szabadság* földrajzi elterjedtségére vonatkozólag az eddigiekben kívül még számos egyéb adalék is említhető a NSz. anyagából, de néhány más forrásból is. A NSz.-ban a legrégebbi előfordulás XVIII. századi, 1782-ből való, a legkésőbbi 1900-ból.

XVIII. századi előfordulások: 1782: *a mint a Lipsiai Szabadságok (Sokadalmak) tartatni szoktak* (M.Hirmondó 444. – Az adatok eredeti lelőhelyére való hivatkozás itt és a továbbiakban a NSz.-beli forrásrövidítésekkel történik). 1785: *a' következő Szent Mihály napi Szabadság vagy Vásár alkalmatosságával Debreczenben meg-jelenthetnek* (i.h. 594). 1789: *a' szomszédban esendő nagy vásárba v. szabadságba (sokadalomba) igyekeznek vala* (Andrád S: Anekdoták I.250). 1792: *Sokadalom: szabadság, országos vásár* (SzD 203). 1793: *Szólt tovább üljünk-fel, menjünk Debreczenbe, Szabadság leszen ott* (Gvadányi: Rontó Pál). *A' debreczeniek magok vásárokat szabadságnak nevezik* (Gvadányi jegyzete).

XIX. század: 1801: *Mellyet az Urnapi Szabadságon vettek* (Peretsenyi Nagy L.: Mezenygy 55 pásztori vers). *Vásárt téssen a' Kupetzek szava szerint* (a szerző jegyzete). 1803: *Jahrmarkt, der: vásár, országos vásár, sokadalom* (szabadság) (Márton: Lex.). *Szabadság. Debreczeni szabadság, vásár, sokadalom* (Baróti Szabó: Toldalék 12). 1807: *a' Lőrincz napi Szabadságba az említett tájék szarvas marhákat nem fogja bebotsátani* (Kultsár: Hazai Tud. 2:135). *az úgy nevezett Mind-Szenti Szabadság alkalmatosságával* (i. h. 536). 1807/1894: *hosszas időre való haladék az Lőrincz napi Debreczeni Szabadságig való várakozás is* (Kazinczi Lev. V. 25 Cserey Farkas Kazinczy Ferenchez Krasznáról). 1812/1900: *Rumi a mit számomra a vízkereszt Debreczeni szabadságkor küld Nagy Gábor Barátunk kezibe* (i. h. X. 193 ua. ua.-hoz ugyanonnan). 1825: *mintha a' Szegedi szabadság... kéthétig rajta állott volna* (Maróthy M.: Amália 28. – színdarab). 1846: *Javában állott a' debreczeni szabadság; melly keresztneve a' vásároknak* (Kuthy L.:

Hazai Rejt. II. 3). 1851: *Mondom, nagy messze jár híre Debrecennek, Hol azok a szörnyű szabadságok esnek; Mit megkeresnek az erdélyi oláhok, De meg ám a pesti és bécsi kalmárok* (A falu könyve irodalmi zsebkönyv. Szerk. Vas Gereben 273). 1860: *Debreceni szabadságon van lé tenger sokaságban* (Thaly K.: Kárp. k. 173). 1863: *Debreczeni hires szabadságot járja, Szent-Mihálykor szokott lenni jó vásárja* (Kállay István, Pákh A.: Könyvtára IV. 89. – versfüzér). 1872: *Szabadság... *5. am. nagyvásár, debreceni sz.* (Ball.).

XX. századi előfordulás: 1900: *a tábor nem debreczeni nagy szabadság, ahonnét akkor indulhat haza minden gazda, mikor a portékáját eladta* (Móricz P.: Hajdúk /ti. Szabad hajduk. Szeged/ 70).

A *nagyvásár szabadság* szinonimájának egykori használatára vonatkozólag a NSz.-on kívül egyéb forrásokból is idézhetők adatok. Így a SzegSz.-ban ez az 1825-ből való adalék olvasható: *Mintha a Szegedi Szabadság, vagy a Pesti lóvásár két hétig rajta állott volna* (= elnyűtt, egyenetlen felületű).

A megjelenés előtt álló ÚMTsz. IV. kötetében a *szabadság* szócikkében a vizsgált jelentésre vonatkozólag hét adalék található Kis- és Nagysárrétről, Debrecenből és Hajdúböszörményből ilyen alakban: *szabadság; szabadságra; szabactság; Debreczeni szabadság*. Ezek az ÚMTsz.-ban a szövegtörzsetből kiemelve szerepelnek. Az eredeti szövegtörzset két adat esetében ez: – A nagyváradi, karcagi, túri, kevei vásárok, a szeghalmi *csali*, a *debreceni szabadság* a betyárok és orrgazdák mozgolódásának fő időpontjai voltak (SZÜCS 1941: 47). Meg osztán az ajtaját se nyitogatják mán olyan szaporán, mint ezelőtt. Mikoriban még a pesti kupeczek erre jártak el a *debreceni szabadságra* (SZÜCS 1946: 14–5).

A 'nagyvásár' jelentésű *szabadság* legrégebb és legkeletibb előfordulását az alábbi adalék bizonyítja, amelyet az Országos levéltár Gróf Károlyi részlegéből jegyeztem ki: „Az Hajdu Városiak (ti. Nagykaroly Hajdúváros nevű fertályának, városrészének lakosai)... *Szabadság* idein tartoznak az Várost kerülni, s az Lopókra vigyázni (Extractus Urbary Universorum Inclitae Familiae Karolyianae Dominium A(nn)o 1723 Confecti, Károlyi lt. P 392, 161. fiók 198. – vö. ZSEMLYEI JÁNOS 2000: 84–5).

5. Bár a megvizsgált adatok között olyanok is vannak, amelyek erdélyi személyektől származó szövegekben jelentkeznek, a *szabadság* = nagyvásár mégsem került be az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár illetve szócikkébe. Így a kérdéses szócikkben hiába keressük pl. az erdélyi eredetű Andrád Sámuelától származó NSz.-beli szövegrészt, de ezeket sem: A' Fránkfurti Sokadalomban (M.országban Szabadság) a következő történet esék az Odera vize mellett (An. I, 221). Más a 'héti-vásár' s más a sokadalom. Mikor egy ember hallaná valakitől azt az Olosz közmondást, hogy három asszony héti-vásárt csinálnak beszélgetésekkel, monda: Oda kell vinni az én feleségemet-is és sokadalom (Szabadság) leszen belölle. (An. II, 354). Az idézett szövegrészekből nyilvánvaló, hogy Andrád a *szabadság* szót 'nagyvásár' értelemben nem erdélyi, hanem magyarországi szónak tekinti, és azért alkalmazza, hogy az erdélyi nyelvhasználatban is elterjedjen (vö. BENKŐ 1960: 275–93; KÓSA 1990: 151–61).

A szilágysági, krasznai illetőségű Cserey Farkastól idézett szövegekben szereplő *szabadság* a debreceni nagyvásár megjelölőjeként szintén magyarországi, nem szilágysági szóként szerepel. De a Kazinczy-levelezés egyébként se forrása a SzT.-nak.

A MTsz.-ban Kőváry Lászlótól idézett egyetlen, szövegkörnyezet nélküli adat sem bizonyítja, hogy a XIX. században a *szabadság*-nak a Szilágyságban lett volna 'nagyvásár' értelme.

Az erdélyi származású Baróti Szabó Dávid bizonyára ugyancsak nyelvújító szándékkal szerepelteti a SzD.-ben és Toldalék-ban a *vásár* szinonimái között.

6. A SzT.-ban azonban számos olyan adalék található, amely a 'nagyvásár' értelemnek hasonló motivációjú megjelölője. Ilyen pl. a *szabad sokadalom* vagy a *szabad vásár* jelzős szó szerkezet. Ezekre vonatkozólag a következő legrégebb előfordulású adalékokat idézhetjük: a SzT. megjelenés előtt álló XI. kötetéből: 1569/1571: ez Andras mester mynekwnk feoldeo(n) lakonk es zolganck volt az *zabad Sokadalomban* (Dés/Székelyvásárhely; SLt XY.24). 1572: az Takatchok kewansaga feleol eo k. azt Mongiak hogi *zabad vasart* senkytwl meg ne fogyak (Kv; TanJk V/3.643). – Az adalékok közlési módjára és az alkalmazott rövidítésekre nézve l. SzT I, 16–8, 36–41.

BENKŐ LORÁND 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest

DANKÓ IMRE

1976. *Tiszántúli vásárok: Vásártörténet – hídvásár*. Debrecen

1991. *Magyar vásárok néprajza*: DOMONKOS OTTÓ (főszerk.), *Magyar néprajz III*. Akadémiai Kiadó, Budapest

KERTÉSZ MANÓ 1916. A céhek nyelvi emlékei: *Magyar Nyelvőr* XLV.

KÓSA FERENC 1990. Andrád Sámuel nyelvi nézetei és nyelvének néhány sajátossága *Elmés és mulatságos anekdoták* című művében: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXXIV, 2.

PAIS DEZSŐ 1957. A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz: *Magyar Nyelv* LIII.

SZIMICS MÁRIA 1938. *A debreceni országos vásárok története*. Budapest

SZÚCS SÁNDOR

1941. *A régi Sárrét világa*. Budapest

1946. *Pusztai krónika*. Budapest

VARGA LAJOS 1983. *Túri vásár*. Mezőtúri Helytörténeti Füzetek. Mezőtúr

ZSEMLYEI JÁNOS 2000. *Nagyárolyi vásári vámjegyzék a XIX. század elejéről*: A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 8. Kolozsvár

B. Gergely Piroska tudományos munkássága

Önálló kötetek:

1977. *Kalotaszeg mai magyar ragadványnévrendszere*. Kriterion, Bukarest
1978. *Magyar történeti nyelvtan*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár
1981. *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. Nyelvtudományi Értekezések 108. Akadémiai Kiadó, Budapest

Szerkesztőként és társszerkesztőként:

- 1982–2002. (Szerkesztő munkatársként) *Erdélyi magyar szótörténeti tár III., IV.* Kriterion, Bukarest, 1984.; *V., VI., VII., VIII., IX., X., XI.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993., 1995., 1996., 1997., 2000., 2002.
1983. (Szerkesztőként és társszerzőként) *Nyelvészeti Tanulmányok II.* Kriterion, Bukarest
1997. (Szerkesztőként Hajdú Mihállyal és társszerzőként) *Az V. Magyar Névtani Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc

Tanulmányok:

1959. *Kászoni Ferenc XVI. századi leveleinek nyelvjárási sajátosságai*: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai* IV/2., 55–69.
1962. *Egy kalotaszegi becenévtípusról*: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* VI, 386–91.
1963. *Pihe, pehely (szóetimológia)*: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* VII, 81–9.
1965. *Román kölcsönszavak Baróti Szabó Dávid szótári jellegű munkáiban*: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, Phil. Fasc. 1., 94–104.
1967. „*A magyar nyelv feudalizmus kori román kölcsönszavai*” című monográfia adattárának szerkesztése: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* X, 93–110. (Társszerzők: Kósa Ferenc és Zsemlyei János).
1967. *Román eredetű szókincselemek a Magyar Tudós Társaság Zsebszótárában*: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, Fasc. 2., 45–47.
1968. *Módszertani észrevételek a személynevek szinkrón vizsgálatában*: *Magyar Nyelvjárások* XIV, 3–15.
1969. *Inaktelke mai személynévrendszere. Vezetékek*: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XIII, 33–44.
1969. *Observații metodologice cu privire la cercetarea sincronică a numelor de persoane maghiare*: *Studii și materiale de onomastică*. Editura Academiei, București, 13–9.
1970. *Inaktelki ragadványnevek*: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XIV, 38–58.
1970. *Unkarin kielen opetuksesta ja tieteeellisestä tutkimuksesta Romaniassa*: *Virittäjä* 1970: 62–7.
1971. *Kereszt- és becenevek a kalotaszegi Inaktelkén*: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XV, 35–50.

1973. *A ragadványnevek nyelvi megformálásának szemantikai eszközeiről*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XVII, 21–37.
1975. *A magyar szókinccs rétegződése*: Anyanyelvünk művelése. Cikkek és tanulmányok. (Szerk.: Gálffy Mózes–Murádin László) Kriterion, Bukarest, 40–5.
1975. *A nyelvművelő Brassai Sámuel*: Anyanyelvünk művelése. Cikkek és tanulmányok. (Szerk.: Gálffy Mózes–Murádin László) Kriterion, Bukarest, 113–5.
1975. *A szavak eredetének tudománya: az etimológia*: Anyanyelvünk művelése. Cikkek és tanulmányok. (Szerk.: Gálffy Mózes–Murádin László) Kriterion, Bukarest, 57–61.
1975. *A személynevekről*: Anyanyelvünk művelése. Cikkek és tanulmányok. (Szerk.: Gálffy Mózes–Murádin László) Kriterion, Bukarest, 207–12.
1975. *Az erdélyi magyar nyelvművelés kezdetei*: Anyanyelvünk művelése. Cikkek és tanulmányok. (Szerk.: Gálffy Mózes–Murádin László) Kriterion, Bukarest, 100–5.
1975. *Az erdélyi nyelvművelés és nyelvújítás*: Anyanyelvünk művelése. Cikkek és tanulmányok. (Szerk.: Gálffy Mózes–Murádin László) Kriterion, Bukarest, 108–113.
1975. *Művelt, művelődés vagy kulturális*: Anyanyelvünk művelése. Cikkek és tanulmányok. (Szerk.: Gálffy Mózes–Murádin László) Kriterion, Bukarest, 215–6.
1976. *A személynevek kapcsolódási értékéről*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XX, 61–7.
1976. *Incadrarea onomastica a supranumelor si poreclelor in sistemul morfologic al antroponimelor*: Studii de onomastică 102–17.
1977. *Személynév-magyarzatok*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXI, 101–8.
1978. *Gombocz Zoltán a kolozsvári egyetemen*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXII, 71–8.
1979. *A magyar feltételes mondat történetéhez*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXIII, 69–76.
1980. *Az által ~ át igeekötő, illetve névutó történetéhez*: A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai) (Szerk.: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László) Nyelvtudományi Értekezések 104. 351–6.
1980. *Influența limbii romane asupra supranumelor maghiare in regiunea Călatei*: Probleme de onomastică 254–71.
1980. *Szerkezeti, funkcionális és társadalmi összefüggések a családnevek népi használatában*: Nyelvészeti Tanulmányok I. Bukarest, 51–90.
1981. *Az összehasonlító személynévtani vizsgálatok lehetőségeiről*: Névtani Értesítő 6. 8–18.
1981. *Funcționarea numelor de familie in mediu rural*: Studii de onomastică 12–25.
1983. *Az idő és szócsaládja szó- és jelentéstörténeti vizsgálata*: Nyelvészeti Tanulmányok II. Bukarest, 22–68.
1984. *Választható nevek és névválasztás*. Korunk-füzetek. 1984/1. 18–40.
1988. *Társadalmi és területi rétegzettség a romániai magyar keresztnévhasználatban*: A magyar nyelv rétegződése. (Szerk.: Kiss Jenő–Szűts László) Akadémiai Kiadó, Budapest, 373–86.
1991. *A kor és az idő főnév jelentéstörténeti összefüggéseiről*: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. (Szerk.: Hajdú Mihály–Kiss Jenő) Budapest, 207–13.

1992. *A szinkronia és a diakronia összefüggései magyar nyelvtörténeti megvilágításban*: Tanulmányok nyelvről, irodalomról. (Szerk.: Szabó Zoltán) Kolozsvár, 47–64.
1993. *Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről*: Névtani Értesítő 15. 118–25.
1994. *Egy magyar határozószópár történetéről*: A Miskolci Egyetem Közleményei. Bölcsészettudományi Intézet. I. évf., 3–15.
1994. *Szinkrón varációk történeti és mai összefüggései az oktatásban*: Anyanyelvi nevelés – embernevelés. Országos Anyanyelv Oktatási Napok. Eger, 1994. július 4–7. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 198. 159–163.
1995. *Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben*: Magyar Nyelv XCI, 186–91.
1995. *Patronymiset sukunimityypit Suomessa ja Unkarissa*. (Eeva-Maria Närhivel): Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10–15. 8. 1995. Pars V. 268–73.
1996. *Névkultúra és névizlésünk. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*: Országos anyanyelvoktatási napok. Eger, 1996. július 8–11. (Szerk.: V. Raisz Rózsa) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. Budapest, 124–33.
1997. *Az Erdélyi magyar szótörténeti tár – a magyar nyelvtörténeti szótár új típusa*: Új Holnap 42. (új folyam 13.) 1997. szept. 111–7.
1997. *Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatában*: Magyar Nyelvjárások XXXIV, 65–74.
1997. *Az újabb kori magyar személynévszintézisek megalapozása*: Az. V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc, 10–23.
1997. *Az új magyar nyelvtörténeti szótár a hungarológia szolgálatában*: Észt hungarológia 75. Eesti Hungaroloogia 75. (Szerk. Anu Nurk–Tõnu Seilenthal) Tartu, 32–42.
1997. *Protestánsok és katolikusok névhasználata a székely székekben a XVII. század elején*: Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. (Szerk.: Péntek János) Editura Presa Universitară Clujeană, 183–91.
1998. *Az erdélyi egyházak hatása a keresztnévhasználatra az erdélyi akademiták középkori és korai újkori névanyagában*: Magyar Nyelvjárások XXXV, 155–65. (Lásd még: A magyar művelődés és a kereszténység. IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. Budapest–Szeged, 1068–77.)
1998. *Protestáns felekezetek keresztnévhasználata a XVII. század első felében*: Tanulmányok a magyar nyelvről. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova series. 7. Tom. XXIV. (Szerk. Orbán Sándor–V. Raisz Rózsa) Eger, 136–55.
1999. *Az erdélyi szász akademiták keresztnévei a középkorban és a reformáció korában*: Magyar Nyelvjárások XXXVII, 79–92.
1999. *Élőnyelv a nyelvemlékekben*: Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. Anyanyelv-oktatási napok. Eger 1998. (Szerk.: V. Raisz Rózsa–H. Varga Gyula) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. Budapest, 335–43.
1999. *Vallási és etnikai összefüggések az erdélyi magyar és szász keresztnévhasználatban (középkor és korai újkor)*: Névtani Értesítő 21. 213–24.
2000. *Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből*: Magyar Nyelvjárások XXXVIII, 41–50.
2001. *Az általános és határozott ragozás keveredése a XVI–XIX. századi Erdély beszélt nyelvében*: A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor

- alaktan. (Szerk.: Büky László–Forgács Tamás) Szegedi Tudományegyetem. Szeged, 19–28.
2001. *Az erdélyi fejedelemség diplomáciai nyelvéről*: Folia Uralica Debreceniensis 8. Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. (Szerk.: Maticsák Sándor–Zaicz Gábor–Tuomo Lahdelma) Debrecen–Jyväskylä, 163–81.
2001. *Beszélt nyelvi metaforák a régi erdélyi nyelvben*: A metafora grammatikája és stilisztikája. (Szerk.: Kemény Gábor) Tinta Könyvkiadó, Budapest, 9–15.
2002. *A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben*: Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. (Szerk.: Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János) Debrecen–Jyväskylä, 187–99.
2002. *Über einige innersprachliche Zusammenhänge zur Steuerung von Sprachwandel*: Acta Linguistica Hungarica Vol.49 (1), 7–21.

Megjelenés alatt:

- Az erdélyi unitáriusok keresztnevei a XVIII. században*: Magyar Nyelvjárások XXXVIII.
- A jelentésváltozások szerepe az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvében*: A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstan. Szegedi Tudományegyetem. Szeged
- A protestáns jellegű névhasználat a XVIII. századi női nevek körében*: Ünnepi könyv Kiss Jenő tiszteletére.
- Religious, social and ethnic effects in the use of first names (Transylvania, 16-17th centuries)*. XX. Nemzetközi Névtani kongresszus. 1999. Santiago de Compostella

Recenziók, megemlékezések

1960. *A román-magyar nyelvi kölcsönhatás kutatása 1955-59 között*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények IV, 386–91.
1966. *Újabb szempontok és módszerek a személynévkutatásban*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények X, 387–91.
1967. *Sebestyén Árpád: A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XI, 178–81.
1969. *A magyar nyelv története és rendszere*. (Szerk.: Imre Samu–Szathmári István) Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XIII, 178–81. (Társszerzők: J. Nagy Mária–Teiszler Pál–Zsemlyei János)
1971. *Zur Theorie der funktionalen Syntax*. (Hadrovics László: A magyar nyelv funkcionális mondattana. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1969.): FUF. XXXIX, 341–51.
1972. *A finn nyelvtudomány újabb eredményeiről*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XVI, 179–86.
1972. *A finnugor nyelvtudományi kutatások főbb eredményei Finnországban*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XVI, 372–8.
1973. *Szabó T. Attila: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III*. Kriterion, Bukarest, 1972. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XVII, 357–9.
1975. *Ördög Ferenc: Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XIX, 239–41.
1975. *Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*: Utunk XXX, (dec.26.) 39.

1976. *Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek (1770-1970):* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XX, 21–4.
1978. *Név-nyelv-múlt:* Korunk. 10.799–802.
1980. *Magyar Személynévi Adattárak – Magyar Névtani Dolgozatok:* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXIV, 122–5.
1982. *Szabó T. Attila: Nép és nyelv:* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXVI, 172–4.
1985. *Egy új személynévtárról. Fehértói Katalin: Az Árpád-kori kis személynévtár. Budapest, 1983:* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXIX, 191–3.
1986. *Szabó T. Attila 80 éves:* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXX, 98–99.
1987. *Szabó T. Attila 1906-1987:* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXXI, 102–3. (Lásd még: *Búcsú mesterünktől: Magyar Nyelv LXXXIV, 11–12.*)
1993. *Ördög Ferenc: Zala megye népesség-összeírása és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745-1771). Budapest-Zalaegerszeg, 1991–1992.:* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXXVII, 208–10.
1997. *Balassa Iván: Szabó T. Attila: Erdély nagy nyelvtudósa (1906–1987). Püski Kiadó, Budapest, 1996.:* Magyar Nyelvőr 121: 121–5.
1999. *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. (Szerk.: Kiss Gábor és Zaicz Gábor). MTA Nyelvtudományi Intézete 1997.:* Magyar Nyelv XCV, 218–24.
1999. „*Halicanumi üzenet*”: Édes Anyanyelvünk XXI/4. (1999. október) 11. (társszerzőként Fekete Péterrel).
2000. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredménye I. Magyar és finnugor mondatörténet. (Szerk. Büky László és Forgács Tamás) József Attila Tudományegyetem. Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged, 1999:* Magyar Nyelv XCVI, 487–92.
2000. A. Molnár Ferenc: Két régi magyar ima az oltáriszentségről. Nyelvtudományi Értekezések 148. Magyar Nyelv XCVIII, 95–98.

A fenti jegyzékben nem szerepelnek a nyelvművelő cikkek, amelyek romániai napilapokban (Előre, Igazság), illetve nem szakmai jellegű kiadványokban (pl. Tanügyi Újság, Hargita Kalendárium), folyóiratokban (Dolgozó Nő, Jó Barát, Művelődés) jelentek meg. Ezeknek a száma százon felül van.

